

HOLMI

VIII. évfolyam 7. szám

1996. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Nádasdy Ádám*: Konvergálnak lassan • 939
Elkezd a dolgok végére járni • 939
Utassy József: Megfáradt fák alatt • 940
Immár • 940
Kikelet • 941
Kelevéz Ágnes: Babits névjegye • 941
Lengyel András: Egy „antiszemita” (?) Ady-vers • 956
Andreas Gryphius: Vanitas, vanitatum et omnia
vanitas • 963
August von Platen: Trisztán • 964
Friedrich Nietzsche: A szabad szellem • 964
Paul Celan: Hol jég van • 966
Hilde Domin: Őszi kikerics (Tatár Sándor
fordításai) • 966
Lázary René Sándor: Morceaux, projets, riens • 968
Majoros Sándor: A nehéz kő • 972
Desseuffy Tibor: (El)késő kapitalizmus • 983
Váradi Monika Mária: Mindszenti lapok (I) • 999
Kücsi Sándor András: Milyen fából kell nyársat vágni? • 1009
Dolma, töltike és társaik • 1013
Schein Gábor: Angyalfolt • 1017
Kálnay Adél: Terézke • 1017
Filip Tamás: Munkacím: csupa • 1024
Eörsi István: Jegyzetek Jóbról (Egy Donne-sor
ürügyén. – Káin, Júdás és a
többiek) • 1025

- Sándor Beáta*: Friedrich: vándor, ködtenger • 1032
Naiv szonett, minden egész valami • 1032
Gabriel García Márquez: A szent (*Székács Vera fordítása*) • 1033

FIGYELŐ

- Farkas János László*: Az összegyűjtött és a teljes
(Olvasónapló Erdélyi Józsefről) • 1041
Bán Zoltán András: A publicista prózája (Eörsi István:
A csomó) • 1064
Harmat Pál: Nyugati marxizmus (Erich Fromm:
Menekülés a szabadság elől) • 1067
Kocsis Zoltán: A kihívás fennáll (Bartók Béla:
Complete String Quartets Nos. 1–6) • 1069
Dalos Anna: Rahmanyinov liturgiája magyar
művészek előadásában (Rahmanyinov:
Aranyszájú Szent János liturgiája) • 1071

Vita

- Dávidházi Péter*: Gyanútlanul
a hatalom csapdájában • 1072

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 500, egy évre 1000 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
ISSN 0865-2864

Nádasdy Ádám

KONVERGÁLNAK LASSAN

Sejtem, hogy nem bírja az iramot,
hogy nem kíváncsi, nem fog szántani,
nem kíván semmit kifordítani,
csak gereblyézni, gyomlálni, söpörni,
hogy a felszínhez konvergálnak lassan
a ténykedései. Vetni – igen,
magot a kötényéből szerteszórni,
azt tud még, de már alig regisztrálja,
hogy melyik hova hullott, nem kíváncsi,
hogy melyikből lesz gyökeres növény.
Van néhány bokra, fája, azokat
gondozza még, és suttogva locsolja,
pedig azok megvannak nélküle.

ELKEZD A DOLGOK VÉGÉRE JÁRNI

A HÉV-en ültem, kislány koromban,
és Budaörs következett. Szorongtam,
hogy meddig mehet így, és mi jön még,
hogy Törökbálint mindjárt ezután
következik-e. Végtelen, havas
mezőkön csattogott a HÉV, csutkák meredtek
a hóból fölfelé, fehéres köd szivárgott,
a párás ablakon tejfény derengett.
Végig akartam utazni, nekem
ne tartogasson titkot, ne bomoljon
zöld szálakra a Fehérvári út
összefutó, szemet erőltető
egyenesében – végig, teljesen,
ahol már tényleg vége van a sínnek,
egy-óra-negyven-perc volt a menetidő,
irdatlan sok. Vissza a lankás, csutkásan fehér
mezőkön, Budaörs megint, nem kérdezett
senki semmit, aztán a Fehérvári út,
kiszakadtam az időből, csak álltam
a Körtéren, pedig nagyon kikaptam.

Utassy József

MEGFÁRADT FÁK ALATT

Törődött,
 megfáradt fák alatt,
 lombok alagútján
 sétálgatok az őszben,
 érszükületes lábam meg-megállít,
 lüktet a fájdalom csillaga bennem,
 kölcsönkéri rosszkedvemet
 egy mogorva szomorúfűz:
 majd ő világgá kiáltja sorsomat,
 ha már idecsücsültem,
 ide,
 az öregség szakállszáritójára.

És hullnak rám a romlott,
 inflációs levelek millpengői,
 szédelegnek a szigorú szélben:
 ó,
 a boldogság aranyhinton
 már Napnyugat felé tart,
 viszi az ország verejtékét,
 kerekei színezüst forintok – – –

Jön,
 rám köszön egy fiatalember,
 átöltözik a bokrok mögött,
 szekrénye szutykos reklámszatyor,
 zakójáról üvölt rám a vér:
 leütötték a Keletinél.

Fél.

IMMÁR

Megöregedtem.
 Nekem immár Isten is
 előre köszön.

KIKELET

Tombol a tavasz.
Ám a magvak szívében
irdatlan csönd van.

Kelevéz Ágnes

BABITS NÉVJEGYE

A név jelentésének kratüloszi kérdése Babitsot egy életen keresztül nyugtalanította. Van-e vagy nincs lényegét meghatározó szerepe a névnek; s ha van, hogyan van, s ha nincs, miért nincs. A név és személyiség kapcsolata számára ellentmondásokkal telített, s e téma életművében újra és újra makacsul visszatér. E körben talán legtöbbet a NÉVJEGYEMRE című fiataalkori verse árul el, melyben egyszerre mutatkozik meg érzékenységének filozófiai és érzelmi összetettsége.

*„A név, mely áll e kis papíron,
kimondva szó, mely száll tova.
Lehellét és üres jel annak,
ki nem hallotta még soha!*

*S e rövid név, értelme tárva,
tudjátok mégis, mit jelent?
Egész világot, önkörében,
mely zártan, szuverén kereng.”*

A név mint üres jel és a személyiség, a jelölt, mely ettől független értelmű, zárt és öntörvényű világ – e két fogalom között ível a költemény. „*Baján írtam, délután, óriási szobámban. Akkor kezdtem először filozofálgatni, s ez meg is látszik. Az idealista filozófia alapgon-dolata van benn*” – emlékszik Babits majd’ másfél évtizeddel a vers keletkezése után, 1919–20 tájékán Szabó Lőrincnek. A vers filozófiai indíttatásán az ekkor már jól ismert és alaposan tanulmányozott Platón hatása érezhető. „*A görögök közül még Platót és Aischylost forgatom*” – írja Babits Kosztolányinak 1904. november 17-én. S bár írásos adat nincs rá, de valószínűleg nem tévedünk abban, hogy már ekkor olvasottak tekintjük a görög filozófus névtani szempontból legfontosabb művét, a KRATÜLOSZ-t, s a nevek eredetéről folyó dialógusnak éppen Kratülosz nézetével vitatkozó érvét halljuk ki a versből: a név csak önkényes megegyezés alapján, konvencionálisan jelöli a

dolgokat, s nem mutat rá a megnevezett lényegére. E dialógusra különben Babits jóval későbbi művében, AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben szinte szövegszerű utalást találunk AZ ESZMÉK VILÁGA című részben.

A vers életrajzi háttérének egyik fontos részlete, hogy a névjegykártyák, nyomtatott meghívók bajai tanárkodása idején, 1905–6 telén, társas életének elengedhetetlen tárgyai voltak: e kis papírokon szinte kéthetenként kapott meghívást ebédekre, vacsorákra. Hogy a feszélyezett és tapasztalatlan Babits mennyire idegennek érezte magát a kisvárosi illemszabályok és a merev elvárások bonyolult rendszerében, arról HATHOLDAS RÓZSAKERT című kisregénye is tanúskodik. A bajai társas élet szokásaihoz alkalmazkodva, felemás érzésekkel ekkor készíttetheti első saját névjegykártyáját is, melynek írásmódjáról a nyomtatás előtt nyilván döntenie kellett. Az amúgy is zárkózott fiatalember e hétköznapi tárgyon keresztül foglalja versebe egyik alapvető és visszatérő problémáját, a látszat és valóság szövevényes kapcsolatát s annak saját életére vonatkoztatott, szüntelenül átértzett ellentmondását: „*jaj, mért egy örök idegennek / jelzé nevét e papiros?*” Egész világot rejtő, magába zárt személyiségének jele a név, és ennek tárgyiasult formája a nyomtatott kártya, melyek egymástól független életet élnek. A vers fontosságát, önmeghatározó jellegét mutatja, hogy alapgondolata a kötetben kiemelten fontos helyen szereplő, ars poetica értékű költeményével, A LÍRIKUS EPILÓGJÁ-val cseng össze. (E kapcsolatra Babits maga hívja fel a figyelmet Szabó Lőrincnek elmondott ihlettörténeti vallomásában: „*Rokon A LÍRIKUS EPILÓGJÁ-val.*”)

Nem pusztán filozófiai beállítottságának köszönhető, hogy a név jelentése és az egyénhez való viszonya ifjúságától kezdve izgatta; érzékenységét személyes okok is fokozták. Közismert tény, hogy fiatal korában nem *ts*-sel, hanem *cs*-vel írta a nevét, s többéves habozás után őrizte meg végül a családi hagyományként örökölt írásmódot. Gérard Genette állítása, hogy „*nem mindig olyan ártatlan gesztus az, ha valaki »megtartja nevét.«*”, rá különösen érvényes.¹ Egy késői visszaemlékezése, a NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK szerint véletlen okozta a *cs* betűs írásmódra való áttérést. „*Mikor az érettségi okmányaimba, valami tévedés folytán, hibásan került be a nevem – a hagyományos írásmód ellenére – még csak ki sem akartam igazíttatni!*” Egy véletlen miatti felháborodás az ő szemében a nemesi származás túlzott tiszteletét jelentette volna, s ez alapvetően ellenkezett apjától kapott liberális neveltetésével és demokratikus elveivel. Visszaemlékezését így folytatja: „*Méltóságomon alulinak találtam, hogy evvel törődjek!*

– *Ha Jókai írhatta i-vel a nevét, az ősi ypszilon helyett, hogy demokratikus érzületéről bizonyosságot tegyen: én is írhatom cé-es-sel a magamét – véltem büszkén. Úgy is írtam azontúl, éveken át, az otthoniak nagy nagy botránkozására (apám nem élt már ekkor). Helyesen tettem-e, más kérdés. Bizonyos, hogy később magam is gyermekesnek éreztem dacomat, s némileg túlhaladottnak az eszmemenetet is, amely sugallta. A családi név kétféle írása sok apró zavart és kényelmetlenséget okozott; végül magam kértem helyesbítését az összes fórumokon.”* A történeteket Kosztolányi-nekrológiájában is felidézi: „*Míg én gyermek daccal üzentem hadat a családi gőgnek, s egy ideig még nevemet is, familiám nagy megütközésére, tüntetve s mintegy demokratikusan az ősi írásmód ellenére írtam; ő büszkén viselte nemesi előnevét.*” Életrajzi indítatású regényében, a HALÁLFIAI-ban a regény főszereplője, Sátorfy Imrus is egyező okból negligálja a nemesi írásmód hagyományának őrzését. Imrus egyetemi indexében neve nem *y*-nal, hanem *i*-vel szerepel, mert a keresztlevelet „*véletlenül úgy állította ki valami buta pap, és a többi okmányt mind utána írták. [...] De különben is nem mindegy az, hogy i vagy y? Okos ember nem ad arra semmit! Jókai is lemondott az y-ról!*”. Otthon aztán Imrust is értetlenség

és megütközés fogadja. Tény, hogy Babits ifjúkori liberalizmusa a nevek írásakor odáig terjedt, hogy 1906-ban egy Kosztolányihoz intézett francia nyelvű verses levelében még Vörösmarty nevének végére is *i* betűt illesztett *y* helyett.

Az életrajzi adatokat vizsgálva visszaemlékezése némi javításra szorul. Neve ugyanis nemcsak az érettségitől kezdve szerepel *cs*-vel, hanem jóval korábbról. Sőt a keveredés már Babits apjának egy téves anyakönyvi kivonatából eredhet: 1871. szeptember 24-én egy valóban elég primitív írású plébános „*Babics Mihály megyei írnok*” számára készít két nevet is hibásan tartalmazó anyakönyvi másolatot. Ettől kezdve 1907-ig, a hivatalos helyreigazitásig a zűrzavar uralkodik, a különböző hatósági iratokon felváltva használják hol ezt, hol azt a formát; mi több, van olyan okmány (az apa halála utáni gyámsági végzés), melyen egyszerre szerepel a kétfajta írásmód.² A család ennek ellenére, amikor teheti, a hagyományos alakot használja, csak a jövődől költő lesz kivétel ez alól. Tehát innen öröklődött a *cs* betű a pécsi római katolikus főgimnázium irodalmi körének jegyzőkönyvétől kezdve az érettségi bizonyítványon át egészen a fogarasi értesítőig. Mindenesetre az egyetemista diák teljesen azonosulni látszik nevének *cs* betűs változatával, hiszen nemcsak hivatalosan használja e formában nevét, hanem Kosztolányinak, Juhásznak küldött baráti leveleit így írja alá, és viszont: társai is így szólítják meg őt, valamint egymás között szintén csak ezzel az írásmóddal emlegetik. A ma ismert formára lényegében bajai tanársága idején kezd áttérni. Például 1905 októberében még *cs*-vel írja alá levelét Kosztolányinak, majd 1906 februárjától már *ts*-sel. Családi okmányaira 1907-ben kezdi átvezettetni a javítást, de 1908-ban még *cs*-vel firkantja alá nevét a fogarasi jelenléti íven. Hivatalosan a kérdés 1909-ben zárul le. A családi hagyománnyal való szakítás komolyságát mutatja, hogy legelső versei is Babics aláírással jelentek meg,³ majd elbizonytalanodásának jeleként egy idő után a kétféle írásmód vegyesen fordul elő. Jellemző eset a TALÁLKA ELŐTT című vers közzlése, mely a *Magyar Szemlé*ben 1906. augusztus 30-án Babics-ként, a *Szeged és Vidékében* 1907. június 6-án pedig Babicsként van szignálva. Ekkortájt a budapesti jelentősebb orgánmok hasábjain már csak a *ts* végződést használja, s így szerepel neve A HOLNAP oldalain, mely végül (számára is váratlan módon) az országos ismertséget hozta meg. Ettől kezdve Babicsként szidják és dicsérik egy életen át.

Habozásának okát érdemes mélyebb rétegekben is keresni, mint a harciasan vállalt demokrata magatartás. Az élete végén írt NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK című esszéjében így vall erről: „Magamtól akartam lenni, ami tudok; nem köszönni őseimnek még egy *t* betűt sem!” Az örökölt nemesség pompázata szerinte csupán álarc, amely mögött nem tudni, micsoda – valódi, egyéni érték vagy semmitmondó üresség – húzódik meg. „Aki a címert kapta, nem én vagyok; sőt én talán egészen más ember vagyok.” A *Ki vagyok én?* és a *Kinek hisznek engem?* kettőssége végigvonul Babits életművén. Ezt az ambivalenciára való hajlamot, az ellentétek állandó ütköztetését, mely személyiségét, magatartását, gondolkodását átszötte, Dienes Valéria eleveníti fel hiteles erővel visszaemlékezésében. Ki ez az ember? – kérdezi ő is a legbelső lényegét szemérmesen takargató, épp ezért állandóan változó, újabb és újabb szerepek mögé bújó költőről, aki egy-egy baráti vita végén mindig hozzáfűzte véleményéhez, hogy állításának az ellenkezője is igaz lehet: „*Mintha óvakodnék attól, hogy valamilyen legyen. Mintha félne, hogy akkor nem lesz szabadságában bármilyenné lenni. [...] Nem tud lebélyegezve járni. Nem tud kész véleményrendszerbe öltözni. Talán ez a végleges tulajdonsága, a többi forrása. [...] Véleményekért nem csak önmagáért érzi magát felelősnek. Csak önmagának talaja és bírója. Azé a valakié, akinek örök idegensége megdöbbeneti, mikor a névjegyre néz.*”⁴ Nem véletlen, hogy Dienes Valéria emlékezésében épp e kér-

dést vizsgálva kap a NÉVJEGYEMRE című vers szimbolikus jelentőséget, hiszen Babits egyik alapvető gondolkodói hajlamát jellemzi: a világot és önmagát egyszerre látja és láttatja belülről és kívülről is. Ez a kettős viszonyulás lehet tehát az egyik lélektani oka annak, hogy egy látszólag egyszerű kérdést – *Hogyan írjam a nevem? Hogyan nevezzenek engem?* – feltűnően hosszú ideig (gondoljunk bele: tizenkét évig!) nem tud véglegesen eldönteni. Bizonytalansága a körülötte levőkben értetlenséget és zavart szül, hivatalosan félreértésekre ad lehetőséget, mindez pedig természetesen tovább fokozza az idegenség érzetét, melynek tehát okozója és szenvedő alanya egyaránt ő maga.

Nevének eredete más szempontból is közelről érinti. Vezetéckneve alapján többször is szláv származásúnak tartották, s nemcsak Trianon után, a szerb nacionalizmus fellángolásának idején, hanem már jóval korábban is, támadó szándék nélkül. 1905 áprilisában Babits egy évfolyamtársától, akinek csak keresztnévét ismerjük (Miklós), kap egy tréfás hangvételi húsvéti üdvözlőlapot: „*Legboldogabb és legmulatságosabb ünnepeket kíván barátod: Miklós*”. A Zágráb melletti Jaskából feladott lap meglepő címzése a következő: „*Tekintetes Babič Mijó tanárjelölt úrnak*”.⁵ A valószínűleg szerb nyelvi környezetben élő egyetemi társ talán már korábban is felhívta Babits figyelmét nevének gyakori szerb előfordulására, a csipkelődő címzés erre utalhat vissza. NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK című esszéjében ő maga is kitér fiatalkori ellenérzéseire: „*ragaszkodtam a nevemhez is; nem mintha szépségében és előkelőségében tetszelegtem volna. Inkább csúnyának találtam és szerbnek!*”. Móricz Zsigmond is megörökítésre érdemesnek tartotta Babits átlagosnál nagyobb érzékenységét nevének lehetséges szerb eredetét illetően. BABITS MIHÁLYVAL A GARDA-TÓN című elbeszélésében arra hívja fel útitársa figyelmét, hogy Zágrábban szinte „*minden sarkon egy-egy Babič-cégtábla*” lóg. Az érzékletes és kissé csipkelődő leírás szerint „*Babits szinte megrettent*”, és gyorsan válaszolt: „*Kérlek, monda, az én őseim előkelő magyar nemesi család.*” Nevének eredete kétségtelenül a költő legérzékenyebb pontjai közé tartozik, hiszen 1928-ban, mikor szerb nyelven, szerb lapban nevével és származásával kapcsolatosan egy lényegében jelentéktelen cikk lát napvilágot, rögtön többoldalas tanulmánnyal válaszol rá SZERB ÍRÓ VAGYOK-E? címmel.⁶ (A cikk melleleg és függetlenül a kiváltó ok színvonalától, a magyar liberális gondolkodás egyik jelentős állomása lett.) „*Ezt hallom: Szerb lapok és folyóiratok hasábjain föl-fölbukkan a nevem [...] az én szegény nevem nem is idegenként szerepel a szerb nevek közt, hanem mintha maga is szerb név volna: legalábbis egy szerb származású író neve.*” Hízelgő – szögezi le Babits: „*Ha úgy volna, nem tagadnám, sőt talán büszke is lennék rá. [...] Az én »szláv hangzású« nevem valóban régi magyar nemesi név.*” Az egybeesést véletlennek tekinti, s a szó etimológiáját nem firtatja. Babits István, a költő öccse jóval később viszont részletes genealógiai kutatásokat végzett, s ennek alapján az ellenkezőjét állítja, és a sorok közt, kimondatlanul, híres testvérével vitatkozik: „*Tudomásunk szerint – és erre vall vezetéknevünk is – a Babits ősök eredetileg horvátok voltak*”, s az Adriai-tenger mellett éltek. Szerinte 1102-ig felkutatható a családfa, s ennek alapján megállapítható, hogy a XVII. század közepe táján, egy parasztlázadás után települt át a család magyar területre; a nemesi rangnak már ekkor nyoma van.⁷ Babits István cáfolata ellenére Mihály jóhiszeműségéhez nem fér kétség, hiszen apja elbeszélése alapján csak dédapjáig visszamenőleg emlegeti magyar nemesi származását, és ekkor már jelentős ideje valóban Magyarországon élt a család. A mi szempontunkból végül is közömbös e kései nyomozás eredménye, sőt a Babits által többször (például PAJZZSAL ÉS DÁRDÁVAL) elemzett kérdésre sem térnénk ki, nevezetesen arra, hogy „*ki a magyar?*”. Számunkra most csak a SZERB ÍRÓ VAGYOK-E? cikk érvelése a fontos. Babits itt egyértelműen azt szögezi le, hogy sem

nemesi, sem magyar származására nem büszke, hisz „*ki tudhatja jobban, mennyire nem érdem a származás, mint az író, ki szokva van az emberi értékeket csupaszra vetkőztetni?*”. A név eredetének vizsgálatától itt is, a független, önálló személyiség tiszteletéig ível a gondolatsor: „*Mindenki arra büszke, aki ő – ahonnan ő jött, amit ő hozott. Mi mást tud adni az Emberiségnek. [...] Egyetlen kincsöd magad vagy.*”

A tulajdonnév és a személyiség ellentmondásos viszonya nem véletlenül lesz tehát Babits több alkotásában szervező motívum. A NÉVJEGYEMRE elkészülte után egy hónappal megszületik az ANYÁM NEVÉRE, mely nemcsak címének megfogalmazása alapján (mindkettő valamilyen témára írt vers), hanem költői kérdését illetően is az előző párversének tekinthető: van-e lényegét összefoglaló jelentése a névnek, vagy pusztán azonosítás a funkciója?

*„Hajnalka volt az édesanyám,
hajnalra születtem én.
S lelkemben már ily fiatalon
nincs hajnal, semmi remény.”*

Babits anyját Auróranak hívták, mely név jelentése magyarul hajnal. A versben a szükségszerű vég, a halál irányába tartó gondolatritmus alapja e név jelentése: Hajnalka az édesanyám – hajnalra születtem – alkony az örököm – édesanyám: kedélybeteg, árva nő ma – s a költő maga: e hajnal alkonya. A Hajnalka elnevezés az egyszerű azonosító funkciót meghaladva a költeményben mintegy beszélő névvé változik, költői jelentéssel töltődik fel. Tehát első olvasásra névtani szempontból épp ellenpontja a NÉVJEGYEMRE című versnek, mely a név és viselője eredendő idegenségéről szól. Ám az ANYÁM NEVÉRE, s főleg szövegének egyik első variánsa, nem pusztán egy beszélő név párhuzamos és ellentétes tartalmi lehetőségeit használja ki (hajnalka – alkony, élet – halál), hanem gondolatilag továbblép, és általános szinten magának a jelentés létének tagadásával játszik el, tehát azt kérdezi, hogy e név valóban beszélhet-e; vagyis filozófiai indíttatása ikerverséhez mégiscsak hasonló. E rejtett szándékról árulkodó kéziratot Babits Kosztolányinak küldte 1906-ban több más költeményével együtt. Itt a vers ANYÁM NÉVNAPJÁRA címmel szerepel, alcíme: (AURÓRA. FEBR. 29.) Az ANGYALOS KÖNYV-ben, másik korai kéziratgyűjteményében is hasonló címet találtunk: ANYÁM NEVENAPJÁRA, s a vers alatt a keletkezés pontos ideje is fel van tüntetve, mely egy nappal későbbi, mint a Kosztolányinak lejegyzett dátum: 1906. március 1. Egyező adatra derül fény a Szilasinak tett ihlettörténeti vallomásából is, melyben nemcsak datálja a verset, hanem keletkezési körülményeit is megadja: „*1906. márc. 1. Baja. A névnap febr. 29. Édes anyja csak a kötetben kapta a verset.*” Tehát a látszólag alkalmi költeményt valószínűleg nem is a fiúi szeretet, az ajándékozás vágya sugallta, mert özvegy Babits Mihályné Kelemen Auróra a saját nevére írt verset a keletkezés után három évvel később ismerhette csak meg, mikor fiának első kötetében szükségszerűen a szeme elé került. Nem elegendő magyarázat e késedelemre, hogy kapcsolatuk nem volt bensőséges, s más versét sem anyjának mutatta először a költő. Igaz, hogy Szabó Lőrincnek önéletrajzi visszaemlékezésében egyenesen anyja „*káros befolyásáról*” beszél, s hozzáteszi a sokat sejtető kiegészítést: „*amilyen rokonszenves volt az apám, annyira nem tudtam kijönni az anyámmal*”.⁸ Mégis miért tartja fontosnak tíz év múltán is megjegyezni másik barátjának, Szilasinak, hogy csak kötetében láthatta anyja a költeményt? Több rejlik e gesztus mögött, mint a rá általánosan jellemző távolságtartás. Szándékolt jelentésbeli szakadék tátong ugyanis a Kosztolányi-féle kéziratban a készségesnek és korrektnek látszó alcím

(AURÓRA. FEBR. 29.) és az első sor között („Hajnalka volt az édesanyám”), hiszen a naptári ünnepre írott vers számára nem a jelentés az elsődleges, hanem a név, tehát „Auróra nevenapjára” írt verssel a józan ész szerint nemigen lehet Hajnalkát köszönteni, hiszen ezt a névnapot március 27-én és június 19-én ünneplik. Szergej Bulgakov is a tulajdonnévről szóló tanulmányában a szó és a név egyik alapvető különbségének az utóbbi lefordíthatatlanságát tartja, elemzése szerint ebben az esetben a név fonémája elnyeli a szó belső formáját, „A Benedeket nem lehet helyettesíteni az Áldott-tal, azaz a belső forma fordítását adni, mivel a név maga a Benedek”.⁹ Az igazi bökkenő azonban a dátum: „Febr. 29.” Alapja egy furcsa, egyedi szokás: Auróráat családi megegyezés alapján február 29-én köszöntötték.

A bonyodalom Kelemen József lányának megkeresztelésénél kezdődött. Babits visszaemlékezése szerint az Auróra név „öregapám klasszikus műveltségének a nyoma”, aki lányának egy latin istennő nevét szerette volna adni, „de a pap nem akarta megkeresztelni, de végre találtak egy ilyen szentet. Hajnalkának, vagy Oror-nak – Auróra – hívják a testvérei ma is”.¹⁰ (A családi levelezésben nem találtam nyomát a Hajnalka megszólításnak, ott a „Kedves Auróram!” az általános.) A név, annak ellenére, hogy egy szentet is így hívnak, nem szerepel külön dátummal a korabeli katolikus naptárban, így közbülső megoldásként valószínűleg választani kellett egy dátumot megünneplésére. A család talán azért dönthetett a február 29. mellett, mert ez nincs lefoglalva semmilyen egyházi ünnep vagy név által. A kiszemelt nap szépséghibája, hogy az időszámítás rendje szerint minden negyedik évben létezhet csupán. Ehhez képest szinte mellékes körülmény, hogy amikor mégis eggyel meghosszabbodik a napok száma, akkor hivatalosan más névnap esik rá. Szökőév esetén ugyanis 24. a szabályos szökőnap, ekkor a 24-től 28-ig terjedő névnapok beosztása egy nappal elcsúszik, tehát a 28-i névnap 29-re kerül, azaz a római katolikus naptár szerint ekkor Román napját ünneplik az emberek. Tagadhatatlanul különös helyzet: vagy olyan napon köszöntötte a család Kelemen Auróráat, amely az adott évben a kalendáriumban nem is szerepelt, vagy ha mégis beszökött február 29. a lapjaira, akkor a szabály szerint más névnapja volt feltüntetve rajta. A szekszárdi levelestár is őrzi nyomát e szokásnak. A Babits–Kelemen család eposzi méretű levelezésének három visszatérő témája van: egy új élet születésének örvendező köszöntése, a betegségek és a halálozások miatti részvét, valamint a névnapok és születésnapok szinte kötelező ünneplése. Így aztán több olyan levél is fennmaradt, melyet Kelemen Ilona küldött testvérének, s amelyben kedves szeretettel igyekezik megszelídíteni az ellentmondást és létezőnek feltüntetni azt, ami nincs. „*Ismét egy alkalom kívánkozok arra, hogy testvéri ragaszkodásom nyilvánításaként egy üdvökvánatot küldhessek felétek »febr. 29-kén«, mely az idén ugyan kiesik a naptárból, de a mi emlékezetünkben megmarad, mint szívünkben az önkénytelen szeretet.*” (Szekszárd, 1894. február 29.) Egy másik, a logikai képtelenséget a meghittséggel áthidaló megfogalmazás szerint: „*29-ike ismét eltűnt a naptárból, de mi a szökevényt előhozzuk visszaemlékezésünkkel, hogy neked igaz szívvel s legigazabb érzéssel jókat kívánhassunk névünnepedhez!*” (Szekszárd, 1897. február 28.) Vagy kissé vádlón a közönyös sorssal szemben, mintha nem is saját döntés eredménye volna a különös helyzet: „*Az ideai kalendárium ismét mostohán bánt el velünk, elvonta tőlünk ezt a nevezetes napot.*” (Szekszárd, 1898. február vége.) Babits valószínűleg olvasta a család egyes tagjait külön-külön is üdvözlő leveleket (tíz es évében járt ekkortájt), valamint személyesen is részese lehetett e családi szokásnak, melynek az abszurdításba hajló jellegét (ha valaki, akkor ő) nyilván átlátta.

Az ANYÁM NÉVNAPJÁRA című vers 1906-ban született; természetesen ez az év sem volt szökőév, vagyis a vers olyan napra íródott, amely abban az évben csak a Babits család képzeletében létezett. Mindehhez figyelembe kell vennünk Babits CURRICULUM VITAE-jének kései beismerését: „*Meg kell itt vallanom, hogy este születtem, nem pedig hajnalra, mint ahogy egy fiatalkori versemben írtam, lelkiismeretlenül, tisztán a rím és mérték kedvéért.*” Tehát nem Hajnalkának hívják édesanyját; olyan napra készült a vers, amely abban az évben nincs is, s a költő nem hajnalra született. Csupa ellentmondás és rejtett tagadás. A költői játék gondolati eredménye: a beszélő név nemcsak hazudik, hanem talán nincs is. A nyomtatásban megjelent változat az ANYÁM NEVÉRE címmel és a szándékoltan kétértelmű alcím nélkül lekerekítettebb és simulékonyabb, mint az eredeti. Babits mégis halogatta szülejének megmutatni, mert ő tudta igazán, hogy anyjához való mélyen ellentmondásos viszonyát a névéhez való ambivalencián keresztül fogalmazta meg.

A HOLNAP megjelenése után a név és személyiség kapcsolata újra, bár más szempontból válik aktuálissá számára. 1909-ben a PICTOR IGNOTUS-ban megint visszatér a problémához. „*Mi az a név?*” – teszi fel a kérdést, s válasza ugyanazt a hasonlatot használja fel, mint a NÉVJEGYEMRE című versben: „*csupán lehellet*”, de itt továbbfolytatja és más irányba fűzi a gondolatsort: „*s embernek mégis mindene: / alkot, hogy fennlegyen neve*”. A vers ritmusát a zuhatagszerűen felsorolt klasszikus festőnevek szabják meg: Leonardo, Carpaccio, Botticelli, Michel-Agnolo, Pinturicchio, Mantegna, Crivelli. A leírt név látomászerűen felidézi az életművet, a kettő elválaszthatatlanul összeforrott, látszólag tehát harmonikus a kapcsolat a jelölő: a név és a jelölt: a személyiség között, illetve még pontosabban az alkotó személyiség és az általa létrehozott életmű között. Babits azonban nem áll meg ezen a nyugvóponton, hanem végsőkéig feszíti a kérdést: mit jelent a név elkallódott életművel, mint például Cimabue esetében, kinek „*neve maradt, de műve nem*”, másrésztől veszít-e az alkotás értékéből, ha névtelen az alkotója, s nem tudnak róla semmit, mint Pictor Ignotus esetében: „*te alkottál s neved ma nincs / és vagy, szegény, mint aki nincs, / Pictor Ignotus*”. Mi a meghatározóbb, az alkotás vagy a továbbélő név? A vers harmonikus formavilága mögött mély válság sejlik fel, melyet a szakirodalom Babits elfojtott duk-duk afférjaként tart számon, s az elnevezés párhuzamba állítja a holnaposokkal való konfliktusának jellegét Adyével.

Babits levelezéséből, ekkor írt verseiből kiderül, hogy A HOLNAP zajos fogadtatása, a hol magasztaló, hol pocskondiázó kritikák elbizonytalanították, felkavarták, nehezen gyógyuló sebeket okoztak neki. A róla megjelenő írásokat „*furcsáknak és ferdéknek*” találta, melyek szerint olyan elvek látszanak versein, amiket pedig maga nem vall. E kritikák hatására „*a nyilvánosság erős világitásában*” „*sajátságos dualizmus*”-t kezd érezni élete és költészete között – írja Juhász Gyulának 1908 szeptemberében. Barátjának, Kun Józsefnek is erről panaszkodik levelében: „*Ahelyett, hogy felvillanyozna a nyilvánosság: lehangol, s minden verssem megjelenésekor halálos drukkokat és szégyeneket állok ki: igaz, hogy hallok is gúnyt és értetlenséget eleget.*” (1909. január 4.)

Fokozottan bántotta őt A HOLNAP ellentmondásoktól terhelt fogadtatása, hiszen ő volt az, aki hosszú ideig szinte betegesen húzódozott attól, hogy nyomtatásban megjelenesse műveit. Barátai már rég publikáltak, amikor ő még mindig vonakodott attól, hogy bármit kiadjan kezéből. „*Borzasztó az, hogy mennyire szűzekedik Maga, kedves Babits a nyilvánosság előtt*” – írja 1906 októberében Juhász, amikor pedig Babits íróasztalfiókjában megszerkesztve készen állt első (végül ebben a formában kiadatlanul maradt) verskötetének kézírata. Szorongásáról, melyet az írás belső kényszere és a köz-

szerrepléstől való visszarettenés közti ellentét okoz, már egyik korai, 1902-ben készült LEVÉL című versében is vallomást tesz. Egy képzeletbeli szerkesztőhöz címezi sorait a húzódozva várt nagy pillanatban, amikor közlésre küldi neki első költeményeit: „*De mért is írok? Dicsőségre vágyom?*” – kérdi önmagától; „*Nem*” – válaszol határozottan. „*Árnyékban élni jobban szeretek. / Színészkedésre, zajra nem születtem, / Ha látnak, rosszul érzem magam*”. „*Azért a műsát mindig is kerültem, / Varázsszavával mégis megfogott*”. Most érkezünk el a számunkra fontos megfogalmazáshoz: „*Többet nem bocsát el engemet / [...] Ő tette azt, hogy a gúnyos világba / Dobom ki eddig megbecsült nevem*.” A KÖLTÉSZET KATEKIZMUSA című, szintén korai versében a vonzás és taszítás hasonló kettőssége jelenik meg, bár itt nem közvetlenül nevéhez kapcsolódva: „*Mert kényszerít valami átok / Dalolnom, míg dalhoz jutok. / S hogy énekemre gúnyt ne hívjak / Legfellebb elbúvok vele*.”

A némaság és a nyilvánosság Szküllája és Kharübdiszé közt hanyódvá több módon próbál menekülni a kétirányú választás felelőssége elől. Nevét védendő pályájának legelején, kibúvó megoldásként, álnév használatára is gondol. 1905 táján A SPINOZASZOBOR ELŐTT című versét elküldve Kosztolányinak, ezt a megjegyzést írja a papírra: „*(De valahogy ki ne tegye e verset bácskai lapba!) Vagy csak álnéven!*” Arulkodó a mondat, hiszen felszínén valóban a rejtőzködés kényszere uralkodik, de mögötte ott feszül a titkolt remény, hogy Kosztolányi olyannyira nyomdakésznek találja majd a költeményt, hogy barátjának akarata ellenére is kész leközöltetni. Babits utóbb így összegzi lelkiállapotát: „*Őt éven át csak véletlenül jelent meg egy-egy versem, sohasem a saját kezdeményemből. Magamnak írogattam [...], mert gyermekesen meg voltam győződve, hogy verseim túlszárnyalják a kort. »A kortársak úgysem értenék ezeket a szépségeket« – gondoltam.*”¹¹ 1907 telén, amikor pedig már elég gyakran publikált, másfajta megszorító kikötéssel küld kéziratot barátjának: verse neve nélkül szerepeljen a *Népszava* karácsonyi mellékletében. Talán a nagy példányszámú napilap ünnepi száma és annak sok olvasója ijeszti meg, ezért szinte gyerekes megoldásként inkább a névtelenséget választaná. Kosztolányi válaszlevelében készsleges: „*Kívánságod szerint nem tettem alá a nevedet. Ellenben én és Csáth Géza hosszas tanakodás után egy egyéniségedet és költői fiziognómiádat jellemző nevet adtunk neked: Deér Dénes. Ez arisztokratikus, szójátszó, amellelt eltagadhatatlanul sovány név. Meg vagy elégedve keresztapáiddal? [...] Igazán szeretném, ha valahogy elhagynád odúdat, és a Deér Dénes névvel meghódítanád szegény országunkat.*” (1907. december közepe.) Hogy az álnév alkalmazása Babits ötlete volt-e vagy sem, s hogy ebbe az álnévbe beleegyezett-e – válaszlevelek híján –, örök homály fedi, ugyanis ezen a télen a *Népszava* nem közölte egyetlen versét sem. Az viszont bizonyos, hogy az álnév használata mint védekezés csak futó ötlet volt számára, mert nyomtatásban végül nem alkalmazta, s évtizedek múltán a NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK-ben határozott véleményként állítja: „*Sohasem tudtam volna például elképzelni, hogy a nevemet megváltoztassam; még írói álnevet sem használtam soha.*”

Egy írói álnevet mégis választott élete folyamán, méghozzá nem is akárkinek, hanem a feleségének. „*Török Sophie-nak én kereszteltem el Kazinczy felesége után, akiről egyszer könyvet írtam... Azóta ez feleségemnek írói neve.*”¹² A könyv A LITERÁTOR, mely a tizes évek közepén keletkezett, és bár nem tartozik legsikerültebb művei közé, lélektani jelentősége annál kiemelkedőbb: Kazinczy Kufstein utáni éveiről, erős akaratú anyjával, kicsinyes családjával való konfliktusáról és kirobbanó gyorsaságú házasságkötésének kalandos történetéről szól. Nem kétséges, hogy a nagy előd, a „*literátor*” belső magánya és elhivatottságának ereje Babitséval rokon. Ami különös, hogy a darab vége, az időszelő irodalmi vezér hirtelen eldöntött házassága egy nálánál jóval fiatalabb nővel,

mint egy jósló álom, utólag saját életében is valóra válik. Kazinczyéhoz hasonlóan viharos lesz ugyanis Babits lánykérése 1921 januárjában a Baross kávéházban, s Tanner Ilonka is, hasonlóan a valódi Török Sophie-hoz, egy csöppnyi töprengés után azonnal és határozottan igent mond az ajánlatra. A párhuzam sok mindenben megtalálható, de abban például nem, hogy a XIX. századi Török Sophie-nak sohasem voltak írói ambíciói. „Török Sophie... – legyintés, gyorsan letörölt könnyek. – Hisz még ez sem én magam vagyok. Ezt is tőle kaptam. Ezt a nevet, Kazinczy Ferenc hűvesének a nevét. Egy könyvet dedikált így nekem. Az elsőt, amit tőle kaptam. »Török Sophie-nak – Franci«” – emlékszik már özvegyként Ilonka a történetekre egy interjúban.¹³ E beszédes dedikáció a KARÁCSONYI MADONNA című novelláskötetben található, mely 1920-ban, megismerkedésük évében jelenik meg, s az elbeszélésekhez hozzáfűzve itt lát először napvilágot könyv alakban A LITERÁTOR is. A szöveg nyilvánvalóan a darabbeli lánykérésre utal (itt hívják Francinak Kazinczyt). Tehát a Török Sophie álnevet, melynek az lett volna az eredeti funkciója, nehogy Ilonka „*dolgainál felmerüljön az a szempont, hogy az én feleségem*”,¹⁴ Babits adta, méghozzá azzal a határozott jelentéssel, hogy e név hordozója nem másra hasonlít, mint a nagy irodalomszervező utódjának a *feleségére*, tehát éppen azt leplezi le, még ha kedveskedő szándékkal is, amit el szeretne rejteni. A név tehát nem Tanner Ilonkáról, hanem Babitsról szól. Árulkodó jele mindez annak, hogy a költőt lelke mélyén egyszerre vonzotta és riasztotta az álnév használata, mely számára a személyiség rejtőzködésének egyik legális lehetőségét jelentette.

Fiatalkori rémképe ugyanis, hogy alkotóként ellenséges, gúnyos, értetlen világ veszi majd körül nevét, 1908-ban, A HOLNAP megjelenése után minden képzeletet felülmúló valósággá válik. Pamfletnek beillő vezércikkek születnek róla, élclapok első oldalára kerül nevetséges szenzációként FEKETEORSZÁG című versével. Többen ismerik ekkor a róla írt gúnyverseket, mint az eredetieket. Amitől félt, megrázó és alapvető élménye lett: mást hisznek róla, mint amilyenek ő tartja magát. Számára ekkor a hírnév torzulást, különállást, az alkotó nevének félremagyarázását jelenti: „*Szívem mélyén klasszikusnak és konzervatívnak éreztem magamat: nagy reakciónak e modern kor ellen [...] s ekkor a hír szárnyra vette a nevemet, mint hipermodern költőt. Valami visszás volt ebben, s én kényelmetlennek éreztem hírnevemet.*”¹⁵ Egy más alkalommal még tömörebben fogalmazza meg e korszak alapvető élményét: „*Mondják, az írói hírnév félreértések összege. [...] Minden szó, amit rólam mondtak vagy leírtak, akár támadás, akár dicséret, ferdén, kelletlenül csengett a fülemben.*”¹⁶ Babits, látjuk, a „hírnév” szóban benne érezte a „híressé vált név” jelentést. (A húszas években keletkezett BETEG-KLAPANCIA című versében is szinonimaként használja a két szót: „*Ki volt hívem, elbujt, / hírem, nevem elhullt.*”) Eredendő érzékenységet tulajdonnévvel kapcsolatban ez a félreértettség idegenséggé növelte. Ezért vágyakozhat Pictor Ignotus névtelenül is ható művészi életműve után, és nem véletlen az sem, hogy a pár évvel korábbi NÉVJEGYEMRE című verssel zárja A HOLNAP ÚJ VERSEI-ben megjelenő költeményeit, mely ebben a kontextusban dacosan vállalt függetlenséget sugall. Babits önmardosó kétségek közt vergődve a nyílt színen szembeszáll a művészetét félremagyarázókkal, de alkotásai mélyén ott lappang a kétségbeesés, a meghasonlás érzése, sőt az elnémulás, a tehetségvesztés rémképe is. Többek között az ARANY JÁNOSHOZ és a THAMYRIS című versek, valamint A MÁSODIK ÉNEK e nyomasztó élmény hatására született.

AZ ELVESZETT KINCS című költemény is, mely csak halála után jelent meg, e válság érzetének szülötte. Vagy a tizes évek elején, elfojtott duk-duk afférja nyomán keletkezett, vagy még inkább életének másik kataritikus pontján, 1919–20 táján. Az önmagától való elidegenülés érzését nevének végleges elvesztéseként éli meg.

*„Volt nekem egy ritka kincsem
és a nevem volt a neve,
ragyogott az egész világnak
és én boldog voltam vele.*

*Beköltöztem a nagy városba,
hogy mutogassam kincsemet,
s a városban, a tolongásban
jaj, egyszer elveszett!*

*Azóta járom a világot
kincstelen és magamtalan
nem haltam meg, de nem is élek:
elvesztettem magam.”*

A vers tökéletes foglalata Babits saját nevéhez fűződő ambivalens érzéseinek, és jellemző példája önmagával vitázó, ellentmondások ütköztetéséből építkező gondolkodásmódjának, mely az ő esetében egyszerre önemésztő és művészileg termékenyítő hatású. „*A nevem volt a neve*” kulcsfontosságú mondatot a névvel való azonosság és a tőle való függetlenség egyaránt jellemzi, melyben egyrészt a név és személyiség olyanmódon összeforrott, hogy elszakadásuk egymástól a személyiség helyrehozhatatlan válságát jelenti, másrészt mégiscsak megkérdőjeleződik azonosságuk, hiszen létük önállóan is elképzelhető, mint az elveszett tárgy és régi tulajdonosa esetében. A két állítás egyszerre létezik a saját egyénisége után nyomozó Babits számára. Nem véletlen, hogy e legmeredekebb szakadékok mélyét fürkésző költeményét sohasem publikálta.

Ki vagyok én? – ez a kérdés A GÓLYAKALIFA központi problémája is. Ezt kutatja Táborny Elemér és az asztalosinas – mindketten eltérő módon, de lényegében Babits alteregói. Az álomban előtörő másik élet a regény két főszereplőjénél elindítja azt a folyamatot, melynek során elveszítik önállóságukba vetett hitüket, azonosságtudatukat. Az egyik élet jellemzője a világosság, racionalitás, intelligencia, tisztaság, gazdagság és nemesség, a másik élet a sötétség, az ösztönöké, a tudatlanságé, az alpári indulatoké és a szegénységé. Mindkét szereplő szeretné megteremteni az átjárást a másik világba, az egyik azért, hogy egyesülhessen vele, a másik azért, hogy megszüntesse azt. Mindketten gólyakalifák, és a varázsszót keresik, az egyik, az asztalosinas, gomolygó vágyakozással, a másik, Táborny Elemér, elszánt akarattal. Alapérzésük hasonló, csak fordított előjellel: nem az vagyok, akinek hisznek. A két élet közötti minőségi különbséget Babits azzal jellemzi, hogy míg az egyikben mindenkinek van neve, a másikban csak foglalkozásuk vagy külsejük alapján különböztethetők meg az emberek: a mester, a vörös kasszirosnő, a kék ember. Az asztalosinas a műhelyből való szokással igyekszik feloldani kettős életének terhét, meglepő módon az ő tépelődésében Babits önvallomásos verseire ismerünk. Meglepő módon, hiszen világa a szellemi alantasság jegyében fogant, mégis, A LÍRIKUS EPILÓGJA, az ÉKSZERLÁDA és a NÉVJEGYEMRE öngyötrő gondolatai szinte szó szerint visszhangzanak benne: „*Csak azt éreztem, hogy bennem sokkal több van, mint ami itt vagyok a világnak; csakhogy mélyen bezárva, és nem tudok eléggé felnyitni; úgy éreztem, hogy kincseim vannak valahol egy sötét fiókban [...] hogy én különb vagyok, mint ami vagyok, többet tudok, mint amennyit tudok.*” Táborny Elemér intellektuáli-

san próbálja megoldani kétségbeejtő helyzetét, megfeszített szellemi munkával akarja fölfejteti nyomasztó álmának jelentését. Úgy érzi, ha meg tudná találni az álmában szereplő másik énjének testét, melyet szennyesnek, perverznek érez, akkor megtörné a varázst. „*Hát ki vagyok én álmomban? Mi a nevem?*” – kérdezi szenvedélyesen. – „*Milyen különös, hogy ezt, éppen ezt nem tudom. Nem tudom, mi a nevem.*” „*Ah, csak egy névre, csak egy szóra emlékeznek! [...] mindjárt odautaznék, rajtakapnám a másik éneket, szembenállnánk, megtörne a varázs. Egy szót, csak egyetlen szót!*” A név mint varázsigé, amelynek megismerése és kiejtése emberéletek alakulásáról dönt, a regény központi motívumává válik.

A név és személyiség ellentmondásos viszonya nemcsak a regény címét adó központi motívumban jelenik meg, hanem át- meg átszövi a regény egészét, szinte leltárszerűen felsorakoztatva Babitsnak saját nevével kapcsolatos dilemmáit. Táborny Elemér iskolájában elretentő példaként hirdetményt olvasnak fel egy fiúról, aki ellopta egy jó tanuló diák bizonyítványát. Elemér lenéző sajnálkozással fogadja a hírt: számára végképp érthetetlen és megvetendő az, aki más neve alatt éli le életét, és idegen tollakkal ékeskedve akar érvényesülni. Mignem rádöbben, hogy valójában ő volt az, aki ezt az alantas büntettet elkövette, csak mindez álmában, a másik életében történt. Az asztalosinas tehát két szempontból is hasadt tudattal él: egyrészt saját életében díjnokká csak hamis néven, hamis bizonyítvánnyal válhatott, s a leleplezéstől való féltelme irányítja egyre vadabb cselekedeteit, másrészt legszívesebben megtagadná zavaros, kettős, saját életét, csak hogy végre álmai Táborny Elemérévé alakulhasson át. A regény végső fordulópontján, mely a teljes összeomlás, a halál előtti utolsó stáció, megint csak a név kap meghatározó szerepet. A lopott bizonyítvánnyal díjnokká vedlett asztalosinas ekkor már nemcsak hamisítja, hanem sikkasztja is a rábizott bélyegeket, s mikor egy munkatársa ártatlan kíváncsisággal érdeklődik e bélyegek felől, őt megszólítva, először a regény folyamán, végre elhangzik a *neve*, vagyis az *álneve*. De Babits még tovább gombolyítja a névtani lehetetlenségek fonálát. Ugyanis elhangzik a név, de mi mégsem ismerhetjük meg, hiszen Táborny Elemér leírásában olvassuk a történetet, aki éppen alteregója nevére nem tud emlékezni. Pontokkal van jelölve hát az ismeretlen szó.

„– *Hol lehet ilyen bélyeget kapni, ... úr?*

A nevemet mondta, a lopott nevemet, amely nem volt a nevem, és amelyet éppoly kevéssé tudnék most megmondani, mint a volt asztalosinasnak elhagyott, igazi nevét” – írja Táborny Elemér.

E válságos pillanatban az asztalosinas elveszti eszméletét, hirtelen átzuhan másik életébe, tudatával ide-oda cikázik a kettő között, majd végül izgatottan visszatér sajátjába, hogy hiábavaló és végzetes vallomást tegyen bűnösségéről az őt értetlenül bámuló jogászfőúrnak. Innen már egyenes út vezet az öngyilkossághoz. Tehát a név, amely van is meg nincs is, a végső egzisztenciális kérdések összetett szimbólumává válik A GÓLYAKALIFA oldalain.

Másik önéletrajzi indíttatású regényében, a TIMÁR VIRGIL FIÁ-ban is hasonlóan fontos szerephez jut a név. A cisztercita rendi iskolában, melynek légkörét pécsi és bajai élményei alapján bensőségesen ismerte Babits, hagyományosan mindenki megváltoztatott néven válhatott a rend tagjává. Ebben a közegben az a természetes, ami Babitsnak oly idegen, hogy valaki felvett névvel éljen. Timár Virgilt is egyszerűen Janinak hívták, mielőtt „*új emberré vált a szerzetességben*”. Latinos műveltsége jelölje a Virgil nevet választotta, rejtett utalásként kedves szerzőjére, Vergiliusra, akit tréfásan védőszentjeként szokott emlegetni. A Vergilius eredetileg is beszélő név volt, ahogy ezt maga Babits is feloldja AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETÉ-ben: „*gyengéd, lányos léleknek*

tartotta az ókor: »Szűzies« volt a melléneve”. E név tehát tudatos döntést jelképez: Timár Virgil asszonymentes életét a tanításnak fogja szentelni. Azonban Babits névszemléletéből következően még az önkéntes szerzetesi élet és a hozzá választott név harmóniája is felbomolhat. A jelentésbeli ellentmondásra már a regény címe is utal: a szűz paptanárnak, ha valóban választása szerint él, nem lehet fia, sőt a gyermek után való pusztavágyakozás is nevébe foglalt vallásának lényegével ellenkezik.

Nemcsak Timár Virgilnek van két neve a regényben, hanem választott fiának is, s e kétnevűség meghatározó lesz életük alakulásában. Az apa nélkül felnőtt, anyját korán elvesztő Vágnér Pistának csak árvaszéki irataiból derül ki, hogy valódi keresztneve nem Pista, hanem Vilmos. *„Miért hitta az anyja Pistának?”* – tépelődik Timár a kettőségen. – *„Talán a falusias nevet szerette, talán gyűlöletes volt ajkának a másík.”* Mikor aztán Vitányi Vilmos, az igazi apa, a lehetséges örökbefogadást alogatva megemlíti Timárnak, hogy becsapva érzi magát, hiszen a fiút mégsem Vilmosnak hívják, mint eddig hitte, hanem Pistának, Timár számára világos lesz minden. Az eddig érthetetlen és parlagon heverő keresztnév eredete hihetetlen hatással van a neveltjéhez rajongó szeretettel ragaszkodó papra. *„Timár úgy érezte, mintha az ítélet szavait hallaná. Most már értett mindent; rájött az összefüggésre. [...] A névkérdés úgy hatott rá, mint egy lesújtó, végleges bizonyosság. Nem kételkedett többé, hogy valóban ez az úr az ő fiának az apja.”* De nemcsak a keresztnév, hanem a vezetéknev is sorsdöntő számára. Tudatosítva a közismert Vitányi nevet, melyet a rendházban addig zsurnalista szabadosságáért, szabadkőműves szemléletéért botránykőként emlegettek, nemcsak a valódi apa létére, hanem annak egyéniségére, gondolkodásmódjára és zsidó származására is fény derül. *„A név hatása csakugyan rendkívüli volt. Timár agyában mintha pokoli világosságot gyújtottak volna ki. Minden meg volt magyarázva, ami Pista jellemében csodálatosnak vagy aggasztónak tűnhetett föl eddig. Az ellentmondások meglepő egységbe oldódtak föl.”* Itt a név funkciója tehát túllép a pusztá identifikáción, mert a jelölt és jelölő között újfajta viszonyt hoz létre, mely a regény keretén belül nyeri el értelmét. Vitányi közismert neve az általa már megírt könyvek összességét, a társadalomban elfoglalt helyét is jelenti, azt kimondva mindezek a tartalmak rögtön élővé válnak. Épp ezért az a szokásos eljárás, hogy a fiúgyermeket apja után nevezzék el, itt egyedi és meghatározó jelentéssel töltődik fel, hiszen visszamenőleg mutat rá a gyermek valódi apjára és teszi nyilvánvalóvá zsidó származását, ez ad magyarázatot addig érthetetlen apróságnak tűnő dolgokra. Nevének és származásának ismerete a fiúban magában is földcsuszamlásszerű változást indít meg. Ő is kérdések hosszú sorával néz szembe. Választania kell. A „Ki a gyerek apja?” csak az első szint, a „Hova, melyik társadalmi csoportba tartozik?” az igazán égető probléma. Amíg Timár tudatosan felvett, „beszélő” neve a regény folyamán elveszti igazságalapját, hiszen az érzékiség határát súroló vonzódása tanítványa iránt ellentétben áll a Virgil név szimbolikus jelentésével, addig az általában egyszerűen öröklődő, konkrét jelentés nélküli civil név súlyos tartalmi terheket cipel. A „Hogyan hívnak?” a TIMÁR VIRGIL FIÁ-ban is valójában a babitsi alapkérdéssel függ szorosan össze: „Ki vagyok én?”

„Az emberi lélek genealógiája érdekelte Babitsot, kialakulása és alakulása, meghatározottsága és robbanó véletlenei” – hangzik Nemes Nagy Ágnes szájából a keményre kalapált, mégis hajlékony összegzés Babits művészetéről. Láttuk, hogy e meghatározottságok és véletlenek egyik kristályosodási pontja Babits életművében a név s ezen belül is saját nevének önszemléleti vizsgálata. S bár a név jelentésével kapcsolatos filozófiai alapozottságú érzékenysége változatlan maradt, az idő előrehaladtával jellege, tartalma

megváltozott. Letéve alkotások hosszú sorát, egyre kevésbé érezte, hogy neve más jelent a külvilág előtt, mint amit alkotásainak összessége. A név és személyiség viszonya számára ekkor már nem a meghasonlással, az elveszettséggel, a különböződéssel telített. Amit híres esszéjében Széchenyi egyik fő mozgóerejeként és teljesített feladatként fogalmazott meg, rá is érvényes: „*bebizonyítani önmagát önmaga előtt*”. Betegségének poklait járva, a számadás közeledtét érezve, létrehozott életművének csúcsairól összegzőn és megnyugodva tekinthet vissza régi önmagára. Ennek a fájdalmasan megbékélő, intellektuálisan mégis szigorú számvetésnek a terméke a KERESZTÜL-KASUL AZ ÉLETEMEN című kötet és még néhány utóbb készült írás, mely e könyv esszéfüzérének hangvételét, stílusát folytatja. Ezek az alkotások, melyek a magyar prózairodalomnak sokkal inkább az élvonalába tartoznak, mint a HALÁLFIAL, 1938–1940 táján, Babits első nagy műtete körül vagy azután születtek. A saját múltját szeszélyesen és nosztalgikusan bebarangoló írásokban gyakran visszatérő téma a név, hírnév, alkotó és mű összefüggésének kérdése. Ezek egyikében ismeri be, hogy nem is hajnalra született, mint ahogy egy fiatalkori versében állította, hanem este; itt írja Kőlcseyről: nem szabad engedni, hogy „*már csak egy arany név*” legyen saját sírja fölött. TEREMTŐ UTÁNZÁS című esszéjében pedig, melyben a művészi alkotás titkát fűrkészi, az asszociációk alapja, „*a név prousti varázsa*” (ő alkalmazza ezt a kifejezést a korabeli művek közül szinte a legjelentősebbnek tartott francia regényre utalva). Megvallja, hogy a név varázsánál számára talán nincs is nagyobb. Ifjúkorában e bűvkörben élve szenvedélyesen és elszántan utánczolt idegen és ismeretlen írókat, szinte csak addig, „*amíg alig volt más, mint pusztá név – többnyire nagyon szép, előkelő, sejtelmes hangzású idegen név*”. Egy-egy híres név aurája tehát több borzongató izgalmat jelentett számára, mint az adott szerző néha kijózanítóan hétköznapi műve. E varázs utáni vágyakozás magyarázza, hogy Babits fiatalkori verseiben miért bukkan fel olyan gyakran egy-egy különös hangzású idegen név. Végül mindez fiatalkori költői nyelvhasználatának egyik leglényegesebb sajátosságára vezethető vissza, mely Horváth János elemzése szerint a „*hang-inspiráción*”, sőt „*afféle szómágián*” alapszik, hasonlóan több kortársához (Kosztolányi, Tóth Árpád), néha a rim, a hangzás „*nemzi és igazgatja*” a gondolatot. Babits különleges, Kosztolányi rimelésétől eltérő jellemzője, hogy „*a gondolat jussát*” még ekkor sem adja fel, hanem „*koncentrált szellemi munkával igyekszik bölcselletté, titkos tudománnyá elmélyíteni, s magáévá hasonítani a rimsugallta gondolatot, fölfedezni valami lényegét a hang segítségével*”. Későbbi éveiben, válságoktól gyötörtén pedig „*szinte vergődve*” igyekszik „*gondolatot kicsikarni hangból, szóból, rimből*”.¹⁷

A névvarázshoz kapcsolódva a TEREMTŐ UTÁNZÁS című esszéjében egy másik kedves emlékét is felidézi, mely a mi szempontunkból szintén sokat árul el. Hajdanában egy gunyoros tréfa kedvéért Kosztolányival és Karinthyval hármasban egy „*mély és különös*” ausztráliai írónak, Jeopardynak adtak életet. Igazi hadjáratot terveztek indítani az irodalmi sznobok ellen olyan szerzőtől idézve rejtelmes jelentésű sorokat, akinek valójában csak a neve létezik, még a műveit is ők írták volna közösen. Babits persze saját problémáját vetíti bele a többiek lelkébe, szerinte ugyanis titkon mindhárman arra vágytak, hogy más neve alatt saját elvetélt lehetőségeiket szabadon kiélhessék. „*Kit nem igazatott már a gondolat, hosszú írói működés után, álnév alatt újrakezdeni, [...] amiket saját nevében már önön múltja sem engedne meg neki?*” Fiatalságának égető problémái ellenkező előjellel töltődtek föl ekkorra. Saját tulajdonneve már nem idegenül és tőle függetlenül létező fogalom, hanem megalkotott életművének függvénye: kötelesség, melyhez húnek lehet, sőt húnek kell maradni.

BLONDIN ÉS AZ ÖREGEDÉS című kései esszéjében az idő múlásáról töpreng, s gondolkodásának vezérfonalát itt is egy név jelentésén való tűnődés alkotja. A vakmerő és boszorkányosan ügyes kötéltáncos neve a századelőn szinte Shakespeare-ével vetekedő fogalom volt. Néhány évtized múltán, a század derekán azonban Blondin a legtöbb ember számára érthetetlen, egyszerű köznévvé vált csupán. „Egy régi név halt meg” – összegzi Babits felismerését a hírnév mulandóságáról, s mondata mögött az ŐSZ ÉS TAVASZ KÖZÖTT mindent átható szorongása sejlik fel: „Ami betűt ágam írt a porba / a tavasz sárvíze elsodorja.” Nem véletlen, hogy éppen Blondin csillagának letűnte rázza meg ennyire. Hajdanában, pályájának legelején, a holnaposok elleni támadások idején őt nevezték az irodalom Blondinjének, azzal vádolván, hogy költészete nem több üres virtuozitásnál. Ignotus például e névben rejlő vád ellen vette védelmébe Babitsot.¹⁸ A hasonlat és a körülötte zajló vita mélyen megbántotta a fiatal költőt, olyannyira, hogy életművében visszatérő jelképpé vált az artista személye. A MÁSODIK ÉNEK önironikus Don Gurigája, a szavak ördögös zsonglóra e figurából táplálkozik, s a VÉN KÖTÉLTÁNCOS címét adó önszemléleti szimbóluma húsz év múltán, a nietzschei indíttatás mellett, Blondinre is visszautal. Az a név tűnt el tehát a köztudatból, melyről egyszer, fiatalon azt hitte, hogy soha nem múló sebet ütött rajta. E név halálával mintha saját világának egy darabja süllyedt volna el, mégpedig olyan darabja, amely nélkül művészete is talán kevésbé érthető. Babits élet és utóélet kérdését egy név jelentésváltozásának tükrében rajzolja meg.

Nem véletlen, hogy 1939–40 telén Babits végül külön, összegző írást szentel a név kérdésének. NEVEK, ŐSÖK, CÍMEREK címmel készült esszéjének publikálásáról azonban felesége lebeszélte, féltve őt a nemesi ősök talmi hangoztatásának vádjától. Török Sophie-nak saját beismerése szerint sem volt igaza; posztumusz szöveggözlésének jegyzetében már csak mint özvegy írhatja meg, hogy Babits „nála milyen ritka és szokatlan örömmel” dolgozott témáján, és „milyen keserű lehangoltsággal tette aztán félre az írást”.¹⁹ Nyilvánvalóan fontos volt a költőnek ez a számvetés. Esszéjében végigtekint saját ambivalens érzéseinek láncolatán. A név egyrészt öröklött családi tárgy, mely hozzátartozik az emberhez, másrészt mégis minden egyén szuverén módon független tőle. Megértő gesztussal magyarázza ifjonti lázadását nevének írásával kapcsolatban. „Magamtól akartam lenni, ami tudok” – fogalmazza meg hitvallását –, „most már nyugodtan beszélhetek nemességéről” – teszi hozzá, befejezettnek érezve neve jelentésének kérdését. „Az én vallásom szerint legalább az ember szabad lény, csak a saját érdemeinek alapján lehet őt megítélni. Annyit érek, amennyit magam érek.” Megalkotott és vállalt életművével a háta mögött, amikor neve Európa-szerte műveivel egyenlő, végre az azonosság érzése tölti el.

E kiküzdött azonosság utolsó, költői játéknak ható, de végképp megnyugtató érvét egy látszólag apró mozzanat szolgáltatja. Babitsot, aki egy életen át hadakozott az ellen, hogy családi nevének személyiségét meghatározó jelentést tulajdonítsanak, egy kedves barátja figyelmezteti, „hogy a babics szó honi magyar szóként is élt a régiségben és a tájnyelvben. Mintha egy kedves családi tárgyat valaki megszabadítana a rátapadt szennytől! Magyar szó, és varázslót, vajákost jelent: sőt ősmitológiai eredetű! Ipolyi Arnold MAGYAR MITOLÓGIÁ-jában is szerepel a babicsolás, »varázslás« értelemben. Íme, mily alkalmas, költőhöz és magyar költőhöz illő név!” A hír örömmel tölti el, s bár saját bevallása szerint csupán „bohó” örömmel, de elég fontosnak tartja ahhoz, hogy beszélgetőfüzetében is említse.²⁰ Nem firtatja Ipolyi gyakran kérdéses számagyarázatainak jogosultságát, hanem megkönnyebbülten lélegzik fel.²¹ Lám, a számára egyik legfontosabb szó, a neve, nemcsak eredetét illetően magyar, hanem jelentése is van, mégpedig olyan, amely személyiségének leglényegére mutat rá. (Talán mégiscsak Kratülosznak van igaza?) Élete végén

bevallja hát, ami ellen oly sokáig tiltakozott írásban, amivel oly sokat küzdött műveiben: „*a név olyan, mint a szorosan testhez tapadó ruha: aki érinti, engem érint!*”. Ő, aki fiatalkorában a hang, a szó mágiájával törekedett a felszínre hozni, kibontani a dolgok legmélyebb összefüggését, s aki élete végén a JÓNÁS IMÁJÁ-ban arról panaszkodik, hogy hűtlenek lettek hozzá a szavak, ő, talán saját magának sem bevallotta, és a nyilvánosság előtt mindenképp titkolta, nehezen hegedő sebeire valódi gyógyírt lelt. Minden racionalitáson túl, a tudat alatti tartomány legbelsőbb bugyraiban, e kései felfedezés ajándékaként költő voltának titkos igazolását találhatta meg.

Jegyzetek

1. Gérard Genette: LE NOM DE L'AUTEUR. In: SEUILS. Paris, 1987. 41.
2. A szekszárdi anyakönyvi kivonatok másolatait Buda Attila bocsátotta rendelkezésemre, segítségét ezúton köszönöm.
3. Babics Mihály: A TUDOMÁNY SZAVA. *Pápai Hírlap*, 1904. máj. 21. 21. sz. 4. mell.; A ZENGŐ SZOBOR DALA. *Új Század*, 1904. okt. 22. 43. sz. 2. E vers érdekessége, hogy az Angyalos könyv fölióján (OSZK Fond III/2356. 69. f. verso) található lapkivágaton Babits utóbb a *cs-t* tintával *ts-re* javította; A SPINOZA-SZOBOR ELŐTT. *Budapesti Napló*, 1906. jún. 22. 170. sz. 14.; TI MODERN LÁNYOK! *Az Idő*, 1908. febr. 2.
4. Dienes Valéria: ILYENNEK LÁTTAM. Magvető Almanach, 1966. 1. 243–250. In: Babits Mihály: HAZA A TELEPRE. S. a. r. Téglás János. 1991. 276–278.
5. Babits Mihály Emlékház, Szekszárd, 78. 1. 134.
6. Babits Mihály: SZERB ÍRÓ VAGYOK-E? *Az Est*, 1928. jún. 10. In: „ITT A HALK ÉS KOMOLY BESZÉD IDEJE...” S. a. r. Téglás János. Bp., 1993. (A továbbiakban: ITT A HALK...) 132–134.
7. Babits Mihály: A BABITS-CSALÁD SZÁRMAZÁSA. *Itk*, 1978. 4. sz. 470–471.
8. Babits Mihály: [ÖNÉLETRAJZ A GYERMEK- ÉS IFJÚKOR ÉVEIBŐL]. Szabó Lőrinc lejegyzésében. In: ITT A HALK... 36.
9. Bulgakov, Szergej: A TULAJDONNÉV. Ford. Bagi Ibolya. In: A NÉV HATALMA. *Helikon*, 1992. 3–4.
10. Babits Mihály: [ÖNÉLETRAJZ A GYERMEK- ÉS IFJÚKOR ÉVEIBŐL]. I. m. 36.
11. Bende László: A JUBILÁNS BABITS MIHÁLY ELMONDJA, HOGYAN LETT KÖLTŐVÉ... *Esti Kurír*, 1928. jún. 27. 144. sz. 13. In: ITT A HALK... 135.
12. Bálint Jenő: ÍRÓK BESZÉLNEK: BABITS MIHÁLY. *A Reggel*, 1933. nov. 27. In: ITT A HALK... 189.
13. Idézi Cséve Anna: 100 ÉVE SZÜLETETT TÖRÖK SOPHIE. Eseménynaptár. OSZK 1995. 4. sz. 39. Első megjelenés: Fedor Ágnes: BESZÉLGETÉS BABITS MIHÁLYNÉVAL. *Képes Világ*, 1945. 13. sz. 4. In: TÖRÖK SOPHIE BABITSRÓL. S. a. r. Téglás János. 1983. 240.
14. Diószeghy Miklós: BABITS MIHÁLY REGÉNYT ÍR A KÖZÉPOSZTÁLY PUSZTULÁSÁRÓL. *Magyar Hírlap*, 1926. aug. 3. In: ITT A HALK... 105.
15. [Fazekas Imre] F. I.: BABITS MIHÁLY. *Magyarország*, 1923. dec. 8. 5. In: ITT A HALK... 73.
16. [Bálint György] B. Gy.: AZ 50 ÉVES BABITS MIHÁLY BESZÉL ÉLETÉRŐL ÉS MŰVEIRŐL. *Az Est*, 1933. nov. 26. 4. In: ITT A HALK... 185.
17. Horváth János: RENDSZERES MAGYAR VERS-TAN. Bp., 1969. 170–171.
18. Ignotus: BABITS. *Nyugat*, 1909. júl. 16. 97–98.
19. *Magyar Csillag*, 1942. jan. 1. 1. sz. 1–4.
20. 1938. áprilisi bejegyzés. Babits Mihály: BESZÉLGETŐ FÜZETEI. S. a. r.: Belia György. Bp., 1980. I. 682.
21. A szakirodalom megoszlik a szó lehetséges eredetének kérdésében. Horger Antal a Babics családnevet ómagyar névadási szokásra vezeti vissza (*Magyar Nyelv*, 1939. 5–6. sz. 182–183.), ezzel szemben Melich János szláv eredetűnek tartja (Belia György: BABITS MIHÁLY TANULÓÉVEI. Bp., 1983. 10.).

Lengyel András

EGY „ANTISZEMITA” (?) ADY-VERS

„Zikcene, zakcene, satöbbi”

A *Budapesti Napló* 1907. augusztus 25-i számában ÚJ VERSEK főcímmel három Ady-vers jelent meg – köztük a ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI című, mindmáig alig emlegetett rövid vers. A kritikai kiadás, amelynek harmadik kötete ezt is tartalmazza, megadja a leglényegesebb tudnivalókat róla (AEÖV 3:450–452.). Kiderül, e verset utóbb Ady nem vette föl egyik kötetébe sem, gyűjteményes kötetbe is csak 1943-ban került először, s bár Emőd Tamás már 1928-ban, Hatvany Lajos pedig 1932-ben fölhívta rá a figyelmet, érdeklődést igazában csak címe – s azzal részben azonos 9. sora – keltett. A címben, illetve a 9. sorban szereplő *zikcene, zakcene* kifejezésben ugyanis a kortársak egy zsidóellenes gúnyvers jellegzetes elemét fedezték föl. „...a cím – Lengyel Géza szerint – idézet a tiszzaeszlári vérvadás sötét időkből (1883), s a »satöbbi« azt az öt szót takarja, hogy »zikcene, zakcene zümmög a zsidó.«” Sőt szerinte ennek a sornak volt egy élesebb változata is, amely egyenesen „te kutya zsidó”-ról beszélt. (Lengyel Géza, 1957. 277.) Avigdor Hameiri izraeli költő szerint (aki egy ideig Adyval is személyes kapcsolatban állott) a címben szereplő *satöbbi* a gúnyversnek egy másféle változatát fűdi – szerinte a folytatás ez: „huncut a zsidó” (idézi AEÖV 3:451.). Hegedűs Nándor pedig úgy tudta, a gúnyversnek két változata is élt. A rövidebb csak ennyiből állott: „Zikcene-zakcene, zümmög a zsidó. / Tätele, mámele, sárga bugyogó.” A hosszabbik pedig közvetlenül utalt Tiszzaeszlárra: „Solymosi Eszter vére de piros. / Száz forintos bankó de szép papíros. / Zikcene-zakcene, zümmög a zsidó. / Tätele, mámele, sárga bugyogó.” (Hegedűs Nándor, 1957. 75.)

Az Ady-vers kortársi megítélését, amennyire ez az adatokból egyáltalán kielemezhető, jórészt a vers és a gúnyvers közötti „kompromittáló” kapcsolat határozta meg. Azonnal megütközést váltott ki; állítólag a *Budapesti Napló* vezetői (Vézi, Kabos, Bíró) maguk is fölháborodtak rajta. Hegedűs Nándor szerint: „A költemény félreismerhetetlenül antiszemita jellegű, nemcsak címe, hanem a tartalma miatt is. Ha nem az lett volna, nem kellett volna a megjelenése felzúdulást a Budapesti Napló három vezetője: Vézi József, Kabos Ede és Bíró Lajos között.” (Hegedűs Nándor, 1957. 76.) Lengyel Géza véleménye ennél mérsékeltebb, megengedőbb; szerinte „a versecske elemzésével nem sokra mennénk. Lehet, hogy találnánk benne antiszemita ízt, lehet, hogy nem”. „De az sem kétséges, hogy szokott józan gondosságával Ady sem írta volna le ezt a sort” (ti. a gúnyversre utalót). (Lengyel Géza, 1957. 277.) Érdekesmód ezeken az utólagos kortársi magyarázatokon és vélekedéseken nem lép túl a kritikai kiadás magyarázó jegyzetének írója, Kispéter András sem, jöllehet ő – mintegy hivatalból is – mentegeti Adyt. „Aligha hihető – írja –, hogy Ady [...] uszító, kifejezetten antiszemita éllel használta volna a szóban forgó szójátékot” (AEÖV 3:452.). Magyarázata – néhány erőtlén, mentegető szemponton túl – jórészt a kortársi vélekedések – egyébként pontos és informatív – regisztrálására szorítkozik. Fölhözott adatainak igazolására vagy cáfolatára érdemi érve nemigen akad. Ez persze nem teljesen véletlen. A ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI nem könnyű vers, értelmezése sokrétű és speciális, a szokásos irodalomtudományi tájékozottság keretein túllépő tudást föltételez. Az a

jelenségek pedig, amelyet antiszemitizmusként szokás megjelölni, nálunk vagy tabusított, vagy túldimenzionált, de mindenképpen úgynevezett érzékeny terület – a kutató nem szívesen mozog e körben. Az Ady-versek mostani kritikai kiadása azonban pusztán létével kihívást jelent. Tetszik vagy sem, a ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI értelmezése nem kerülhető meg, ha valamennyire is egységes és konzisztens Ady-képre törekszünk.

Ám ha komolyan vesszük feladatunkat, azonnal nyilvánvaló, hogy Lengyel Géza vélekedését, miszerint a vers elemzésével nem sokra jutnánk, nem fogadhatjuk el. Ha lemondanánk az elemzés igényéről, a pusztán – s önkényes – vélekedések világába kerülnénk, állításainkat sem igazolni, sem cáfolni nem lehetne. Mindenki azt állítana a ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI egészéről is, egyes részleteiről is, amit akarna – vagy amit legesetlegesebb érdekei kívánnának. Márpedig a magyarázó jegyzetben összefoglalt hatástörténet a verstől függetlenül is súlyos problémákat foglal magában, s ezeket az elemzésről való esetleges lemondás sem hatálytalanítja. A vers igazi tétje: a magyar-magyar zsidó együttélés természetének mélyebb megismerése – kikerülhetetlen feladat. Ha Ady versének elemzésével közelebb juthatunk ehhez, nem maradhatunk meg a szőnyeg alá seprés kényelmes, de kártékony hagyományánál. De eközben sem mellőzhetjük el az irodalmi szöveg megkívánta speciális megközelítést. A ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI úgy tartalmaz egy fontos és bonyolult szociokulturális dimenziót, hogy létmódja alapvetően irodalmi, s a vers mégoly fontos szociokulturális információinak megértése is csak ennek figyelembevételével lehetséges.

Mindenekelőtt tehát magát a vers egészét kell figyelmünk középpontjába állítanunk. A vers – a ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI cím után – a következő tíz sorból áll:

*„Rossz szívem és százszor rossz vérem
Dobog, zuhog, mindíg fehéren.*

*Dobog, zuhog, egy kicsit kába
És vár valamit mindhiába.*

[5] *Várja a nagy, nagy, nagy időket,
Várja az új királyi nőket.*

*Ami szépség van, ami álmom,
Azt mind, azt mind náluk találok.*

[10] *Zikcene, zakcene, félek,
Övék a sors, a nő, az élet.”*

A teljes szöveg ismeretében kétségtelen, a versben csakugyan van egy jelöletlen (de minden külső adat szerint nagyon erős) intertextuális utalás. A cím is, a 9. sor is mutatja ezt, ha nem is azonos módon. A cím, amelynek funkciója általában egyféle előrelátás, egy mozzanatként az egész versre való kiterjesztése – idézet a kortársak azonosítottá gúnyversből; ezt a folytatást helyettesítő s arra utaló *satöbbi* egyértelművé teszi. (A 9. sor nem annyira idézet, mint inkább utaló-emlékeztető jellegű.) A címbéli *zikcene, zakcene* azonban nem egyszerűen csak idézet egy a kortársak által jól ismert szövegből; ez egyúttal *földidézés, ráutalás* is a közszájon forgó rigmusra. Hivatkozás egy negatív szí-

nezetű, konvencionális-sztereotip zsidóságkarakterizációra. Szerepe ennek előhívása az olvasói-befogadói tudatból. Itt azonban egy pillanatra máris meg kell állnunk. Fölmerül ugyanis a kérdés: Ady vajon melyik szövegből idéz? A vérvádas, Solymosi Eszter-es szövegből-e vagy a rövidebb, ilyen vádat nem tartalmazó, „pusztán” karakterizáló gúnyversből? Ez lényeges kérdés, mert – noha ezt a kortársak nem igazán érzékelték – itt két, merőben különböző szövegről van szó. A Hegedűs Nándortól idézett rövidebb „változat” egy premodern folklórszöveg, amely – jellegéből következően – az eltérő szociokulturális sajátosságokkal való, azoktól elkülönülő etnikai karakterizációt végzi el. Durva és gúnyos, de funkciója nem több, mint elhatárolódás: A más-ság kinyilvánítása és megerősítése. A hosszabbik „változat” viszont már egy modern szöveg, egyféle antiszemita csasztuskaváltozata a folklórszövegnek. Funkciója nem az elkülönítés kinyilvánítása, hanem a vádak „megzenésítése”, egy közismert szöveg csasztuskaszerű aktualizálásával – nagyon is modern politikai célok érdekében. Sajnos pontosan nem dönthető el, hogy Ady melyik „változatot” ismerte; erre vonatkozóan nem áll rendelkezésünkre külső adat. Egy dolog azonban bizonyos, a gúnyversből Ady mindössze egyetlen mozzanatot idéz (zickcene, zaccene), mondandójához csak erre az egyetlen mozzanatra van szüksége – csak ezt aktualizálja (s nem mást). De mi ez a *zickcene, zaccene*? A kritikai kiadás jegyzete erre pontos választ ad. „A »zickcene, zaccene« fordulat jiddis eredetű szójáték enyhén magyarosított formában. A jiddis az akkori közép- és kelet-európai zsidóság egy része által beszélt, héber és szláv kifejezésekkel kevert németnyelv-változat. Így a zickcene a *siebzehn* (tizenhét) jiddis-magyaros megfelelője, a zaccene pedig az előbbi szójátékos párja. Ez a szópár már a XIX. században gyakorta előfordult a jiddisül beszélő zsidókat csúfoló-gúnyoló rigmusokban. Jelen összefüggésben számolásra, közelebbről pénzsámolásra utaló kifejezés.” (AEÖV 3:451.) Azaz: a zickcene, zaccene szópár a zsidók valamiféle verbális emblémája; használata, minden egyéb magyarázatot vagy körülírást mellőzve is, a zsidókra, a zsidóságra utal – egy domináns szociokulturális karakterében a zsidóktól különböző, attól elhatárolódó etnikum nézőpontjából. Nem kétséges, hogy az Ady-versben is ez a szerepe a szópárnak (pontosabban: az erre való ráutalás), s nem több. (Ha Ady a vérvádas változatot akarta volna előhívni, aktualizálni, megtehetette volna – ahogy utóbb, Solymosi Eszter „megverselésével” Erdélyi József, tudjuk, meg is tette.)

A cím így óhatatlanul őriz egy negatíváló mozzanatot is; a címben földézett embléma konnotációja elsődlegesen negatív. De nem csak az. Mivel a karakterológia nem mondódik végig, a folytatást a *satöbbi* csak jelzi, még hozzá – figyeljünk föl erre – ironikusan, tehát a megidézett karakterológiától egyben el is idegenítve olvasóját, a címnek van egy – a földézett szövegtől eltérő lehetőségeket magában rejtő – nyitottsága. Magát a címet ismerve csak, nem lehet eldönteni, mi következik az *zickcene, zaccene* után? A gúnyvers konvencionális rigmusa folytatódik-e, vagy valami más következik? Az Ady-féle „folytatás” – a versolvasó számára – nem lehet más, csak maga a vers.

S magára a versre rátérve mindjárt megfigyelhető egy lényeges mozzanat. A vers szövege a címet követően nem a címben rögzített utalás mentén halad. Nem a zsidók újabb karakterológiája következik, hanem a szerzői én önjellemzése. S ez nem pusztán ellentéte a címbeli utalással földézett karakterológiának: a szerzői én önjellemzése a kontrapunkt jellegűnél jóval komplikáltabb. Egyrészt ugyanis a várt (?) ellentételezés helyett ez az önkarakterológia is negatív színezetű. A szerzői én szíve „rossz”, és vére „százszor rossz”. Igaz, s ez komplikálja a dolgot, ez a szív és vér „mindig fehéren” dobog és zuhog – márpedig a fehér szín „a keresztény kultúrában, éppúgy, mint a zsidóban, [...] az abszolút tisztaság és ártatlanság színe” (Heller Ágnes, 1995. 1804.). Azaz: az önjellemzés

ellentétekre épül, méghozzá metaforikusan megemelt formában. (A szív ugyan akár egyenesben, minden metaforikus megemelés nélkül is lehetne rossz, a „százszor rossz vér” azonban mindenképpen áttételes jelentésű. A rossz vér már köznapias jelentésében is többet mond, mintha pusztán egy testnedv állapotáról volna szó.) A fehér szín szerepeltetése tehát itt az önmaga meghaladásának lehetőségét – igényét (?) – jelzi. A 3–6. sor voltaképpen ennek az önmaga „rosszaságát” meghaladó benső igénynek – a személyiség vágyakban manifesztálódó jobbik, nemesebbik énjének – a kibontása, részletezése. A szerzői én itt külsővé, harmadik személyűvé válva várakozik-vágyakozik valami jóra. A negyedik sorban ez a vágy még körülhatárolatlan, pusztá vágy, az 5. és 6. sorban azonban – miután a 4. sorban kimondhatta ennek megvalósulhatatlansága („*mindhiába*”) – ez a vágy két ponton alakot ölt. A „*nagy idők*” és az „*új királyi nők*” biblikus allúzióiban egymást erősítve villan föl a társadalmi-történeti, illetve az érzéki-szexuális kiteljesedés igénye. Mindkét elem erősen hangsúlyos és metaforikus. A „*nagy idők*” önmagában is erős szókapcsolat, messianisztikus sugalma félreérthetetlen; a „*nagy*” jelző háromszori ismétlése pedig még nagyobb nyomatékot ad neki. A nők kettős jelzője (új és királyi) ugyancsak fokozó, fölerősítő szerepű. E sor intenzitását mutatja, hogy itt nem egy nőről, hanem többről (talán sokról) van szó, s ezek a nők nem is akármilyen nők: királyiak (tehát valamiképpen a tökéletesség attribútumaival rendelkeznek) és újak, azaz az eddigiekhez képest is valami mást, még meg nem tapasztaltat képviselnek.

A vers első nagyobb egységét ez az első hat sor alkotja. E rész jellemzője a fölfokozottság és az ellentéteken keresztül való előrehaladás. Szimbolikusan megemelt, a hétköznapi realitás fölé emelt, sűrített világ ez, jóllehet reális-valós referenciáit nem adja föl. A 7. sorral azonban ez a láncszerű építkezés (József Attila [1958.25.] terminusa ez Ady versépítkezésének egyik változatáról) megszakad, a vers menete „ugrik” egyet. „*Ami szépség van, ami álom, / Azt mind, azt mind náluk találom*” – olvashatjuk folytatásként, de nem tudjuk (mert nem tudható azonnal), hogy a „*náluk*” kikre vonatkozik. Az „*új királyi nőkre*”? A közvetlen szövegelőzményből, a 6. sorból ez következne, de – s ez teljesen egyértelmű – a 7. sor nem láncszerűen kapcsolódik a 6.-hoz. Valamiképpen folytatja azt (ez természetes), ám közben kettős váltást mutat. A szerzői én a külsővé, harmadik személyűvé tett alakjából a 8. sorban visszavált első személyűvé; a „*náluk*” pedig, ha egy pillanatra homályosan is, a verscímbe foglalt emblémára, a zsidókra vonatkoztatódik. Hogy ez valóban így van, a folytatás teszi teljesen félreérthetelenné. A 9. sor ugyanis, bár közvetve, egy markáns intertextuális utalással megnevezi, pontosabban fölidézi „őket”: *zikkene, zakkene*, mondja ki a zsidók jellemzésére használt szópárt. Ez a verstény, hogy tudniillik a „*náluk*” a zsidókra vonatkozik, pedig körülhatárolja a vers további értelmezési lehetőségét. Nyilvánvalóvá teszi, hogy a szerzői én számára nem saját csoportja, hanem ez a külső, idegen, „*bélyeges*” csoport hordozza az értékes lehetőségeket („*Ami szépség van, ami álom, / Azt mind, azt mind náluk találom*”). Ugyanakkor – éppen a pénzsámolást kiemelő, a pénzsámolással jellemző intertextuális utalás jelzi ezt – ez a csoport gazdag, de külső idegen csoport; szociokulturális sajátosságai mások, mint a sajátjáéi. Feszültségben vannak egymással. A 9. sor harmadik szava („*félek*”) mutatja ezt, hiszen itt a „*félek*” valamitől tart jelentésben szerepel. A szerzői én attól tart, hogy „*övék* [tehát nem a miénk] *a sors, a nő, az élet*” – azaz mindaz, ami számára lényeges. A feszültség közvetlen oka nyilvánvalóan a „*fehér*” álmok és a pénzsámláló zsidó emblematikus figurája közötti konvencionális ellentét. Ezt ugyan a 7–8. sor („*Ami szépség van*” stb.) egyértelműen pozitív kapcsolása nagyrészt hatálytalanítja, hiszen en-

nél pozitívabb jellemzés aligha képzelhető el. De a *zicene*, *zaccene* szópár fölemlegetése, megtoldva a félelem beismerésével, így is meghagyja e viszony bizonyos lényegi ambivalenciáját. A vers végkicsengése az idegenségtudat és az elfogadásvágyás kettősségében rögzül.

Ez a versből kielemezhető beállítódás, noha eltérő hangsúlyokkal, összhangban van Ady egyéb szövegeivel. Itt, mint a vers intencióit megvilágosító mozzanatok, kettőt emelnék ki – két különböző időben írt szövegből. Az egyik ilyen szöveg a ZIKCENE, ZACCENE, SATÖBBI-vel együtt megjelenő CSENG AZ ÉLET (AEÖV 3:96.) című vers. Ez a minket érdeklő költemény élményalapjának megértéséhez visz közelebb. Szó sincs benne zsidókról, fölépítése is, jellege is eltérő. De nagyon markánsan kifejez egy lét-élményt, azt, amelyik a ZIKCENE, ZACCENE, SATÖBBI beállítódását is előkészítette:

*„Cseng az élet, mindig csengjen,
Cseng az élet, hadd támadjon
Mindig egy víg valaki.*

*Cseng az élet, hiszen mindegy,
Hogy ki örül az életnek,
Csak örüljön valaki.”*

A vers végső hozadéka egy rezignált „ha én nem, akkor majd te” attitűd kialakulása. Nem kétséges, hogy benne van a saját életlehetőségek elvesztésének keserősége és az élet továbbvitele szükségességének belátása, elfogadása. Még őrzi azonban a két pólus közötti feszültség élményét is – azt a *feszültségélményt*, amelyet a ZIKCENE, ZACCENE, SATÖBBI tíz sorában mintegy történetileg konkretizált, „magyarokra” és magyar „zsidókra” alkalmazva azt. Ez a gesztus azonban egyáltalán nem véletlenszerű vagy esetleges. Az Ady-életmű egészét – így például a kései KORROBORI-t (1917; AEÖPM 11:136–138.) is – ismerve kétségtelen, hogy Adynak tartós alapélménye volt, hogy „magyarság rég nincs már” (uo. 136.), „már nem vagyunk” (uo. 137.), a zsidók viszont, „akik mint nép, szintén nincsenek” (uo. 137.), az új körülmények között vitálisak, erőt, lendületet mutatnak. Nevezetes kései cikke, a már említett KORROBORI, amelyben e viszonyról mintegy végső mérleget készített, így nem kevesebbet vet föl, mint hogy egy új népet kell megteremteni magyarokból és magyar zsidókból: „*Itt, egymást fojto-gatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk [mi, magyarok és magyar zsidók], vagy pedig utánunk az özönvíz*” (AEÖPM 11:137.). Sőt még ennél is tovább ment, mikor úgy vélte: „*Előtípusát látom egy új népnek, a Korrobóri kiváltott népének, s óh bár jól látnék. Ez volna a mi minden dilemmánk megoldása s nyilván a História remekbe készült munkája, ha igaz volna.*” (Uo. 138.) A KORROBORI-nak ez a tendenciája, mondhatnánk: megegyezési ajánlata természetesen szemben állott mind a „hagyományos”, nyílt vagy rejtett ellenségeskedéssel, mind az akkor még uralkodónak számító (s bizonyos szintekig csakugyan megvalósuló) asszimilációs gyakorlattal. Sok mindent tagad tehát, és az addigiakhoz mérten ez teljesen új lehetőség fölvetésének tekintendő. S az is kétségtelen, ideáltipikus formájában azóta sem valósult meg, jöllehet azóta majdnem nyolc évtized eltelt. Két dolog azonban ennek az elképzelésnek az ismeretében nyilvánvaló. 1. A KORROBORI antiszemitának semmiképpen nem nevezhető (vö. Vezér Erzsébet, 1994), jöllehet mentes minden szokványos filozemita idealizációtól. 2. A ZIKCENE, ZACCENE, SATÖBBI, ha embrionális, felemás formában is, de már a KORROBORI felé mutat, azt készíti

elő. Az új nép megteremtését célként tételező elgondolás megszületéséhez szükséges mentális átrendeződés dokumentuma.

Ám ha ez igaz, egy kérdés még változatlanul nyitott: miért váltott ki mégis megütözést a ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI? Mi volt az, ami elfogadhatatlan volt a vers zsidó olvasói számára?

A válasz nem könnyű, de talán nem lehetetlen. Néhány lényeges összefüggés legalábbis valószínűnek látszik. 1. Az Adytól idézett szópár (zikcene, zakcene) asszociációs tere túlságosan széles és szórt volt. Nemcsak a pénzzámmolgatást, azaz a pénzforgalmi folyamatban játszott zsidó szerepet idézte föl, hanem – mivel a gúnyvers vérvadás aktualizálását, csasztuskaváltozatát a kortársak még ismerték – félreérthető is volt. A szópárba antiszemita fölhangokat is belehallottak. Ez ugyan Ady – kielemezhető – szándékai ellenére történt, de mégis szükségszerűnek tekinthető. A pénzzámmolás kiemelése ugyanis eleve olyan toposzként élt a zsidókról alkotott karakterológiákban, úgy kapcsolódott össze a zsidókkal, hogy a pénzzel kapcsolatos negatív történeti tapasztalatokat elsődlegesen rájuk koncentrált. Emlegetése tehát bíráló szándékot sugallt. A szópár pusztá használatát így könnyen létrehozhatott egy olyan befogadói asszociációláncolatot, amely a használóról ellenséges érzület föltételezéshez vezet el. Azaz: a szerzői intenció és a konkrét hatástörténet szétvált, s két különálló szálon, ellentétes irányba mozgott. 2. Ez a hatásmechanizmus annál inkább is érvényesülhetett, mert a szerzői szándék valóban szemben állott az akkor még uralkodó asszimiláns stratégiával. Az akkori asszimiláns zsidó és filozemita nem zsidó állásponttal szembehelyezkedve *megkülönböztette*, két különböző entitásként kezelte a zsidókat és a nem zsidókat. Így – tévesen – asszimilációtagadónak, ergo: kirekesztőnek tetszett. Ma már persze tudjuk, az asszimiláció mindig is csak az egyik lehetséges stratégia volt a sok közül, s ez a beállítódás is az idők folyamán jelentős módosulásokon ment keresztül. Ma például Magyarországon jelentős mértékű a disszimiláns és az ún. integrációs beállítódás, amelyek – bár más-más formában, de – maguk is, visszamenőleg is elutasítják az asszimilációt (vö. Gerő András, 1995). Ez a trendváltás önmagában is jól mutatja, hogy a század eleji magyarországi asszimiláció részleges és nyitott (sőt bizonyos mértékig megfordítható) folyamat volt. Azaz: volt szociológiai realitása a megkülönböztetésnek, bár ez a megkülönböztetés implicite kétségbe vonta az asszimiláció eredményét (vagy legalábbis nem tekintette teljesnek és befejezettnek azt), s nem tükrözte – nem *tudta* tükrözni – azt a kétségtelenül bonyolult, amorf, de valóságos új identitásalakzatot, ami az asszimilációs folyamat akkori stádiumában már ugyancsak szociológiai realitás volt. 3. A történelmi tapasztalatok arra kondicionálták a magyar zsidókat is, hogy hátrítsák a számukra nem vagy nem teljesen kedvező véleményeket és megközelítéseket. Sőt, mint Karády Viktor (1995) kimutatta, igen erős volt e körben a védekező funkciójú preventív *szimbolikus erőszakra* való készség. („Kifelé” csakúgy, mint a saját csoporton belül.) Ez a beállítódás, amelyet nagyon leegyszerűsítve és (részben) félreértve, olykor „zsidó érzékenységgént” is emlegetnek, maga is torlasként akadályozhatta a vers valódi intencióinak – Ady formálódó új attitűdjének – megértését.

E ponton arra sem árt emlékeztetni, hogy Ady attitűdjének módosulása rendhagyó jellegű volt, éppen a konvenciókkal fordult szembe. 1906 decemberében A BÉLYEGES SEREG című versében még minden főnntartást nélkülöző, egyértelműen azonosuló magatartás szólalt meg – összhangban az akkori legitim (mindkét oldalról elfogadott) asszimilációs stratégiával. „*Véreték, ha idegen is százszor, / Mégis az enyém, az enyém, / Véres ajkakkal mézes asszonyaitok / S nyitott szívvel baráti, hű fiúk / Atöntötték belém. // Búske kár-*

hozók, eldobhatók százszor, / A lelke százszor utánatok oson. / Örök bolygók, örök riasztatók, / Idő kovászai, megyek én is veletek / Bélyegesen, csillagosan.” (AEÖV 3:56.) Figyelemre méltó persze, hogy már ez az azonosulás sem szokványos; meghatározó vonása, hogy nem vár el zsidó önfeladást, sőt inkább ő vállalja a „bélyegesek” sorsát. Most, 1907 augusztusában pedig a „bélyeges sereg” kitaláltjait már az élet nagy lehetőségeit birtoklóknak látja. Ez kétségtelenül elmozdulás a zsidókban pusztá páriákat látó filozemita pozíciótól, de nem indokolatlan, noha tagadhatatlan, hogy most egy nagyon bonyolult és ellentmondásos szociológiai képlet másik oldalát hangsúlyozza. Ez a félfordulat azonban összhangban állott a valóságos tendenciákkal, a magyarországi kapitalizmus lehetőség-újraelosztó mozgásával. Bizonyos ugyanis, hogy ezeknek a folyamatoknak a legnagyobb nyertesei a magyarországi zsidók voltak, legnagyobb vesztese pedig az ún. történeti középosztály; s ez az átrendeződés csakis konfliktusok között mehetett végbe. Ady ezt az új – vagy legalábbis számára újként tudatosuló – helyzetet érzékelte, amikor a ZIKCENE, ZAKCENE, SATÖBBI sorait papírra vetette. (Nem véletlen, hogy a vers újralfelfedezője, Emőd Tamás utóbb maga is úgy látta: „Ady a verset a pénzről írta és azokról, akik a pénzben vígacskán turkálnak. Olcsó zene, szép zene, zikcene-zakcene.” [Emőd Tamás, 1928.]) Azt mondja ki, a maga metaforikusan megemelt és mitologikusan színezett versbeszédével, hogy megváltozott a történeti szituáció szereplőinek egymáshoz viszonyított helyzete. Lehet „bélyegyet” ragasztani a volt páriák homlokára, de immár „övék a sors, a nő, az élet”. Ez azonban (s ez hangsúlyozandó), mint más megnyilatkozásaiból s életrajza eseményeiből kiderül, nem járt együtt a befogadó, azonosuló gesztus feladásával. Hogy ez változatlanul élt benne, azt legpregnansabban alighanem A TAVALYI CELEDEKHEZ című verse (AEK, 503–504.) dokumentálja:

„Én, koldus jobbak gyermeke,
Miként ezer éve, tavaly
Testvéremül elfogadom,
Ki tiszta ember és magyar.
[...]
Kivabolt, szegény kis magyar,
Kútáru afelé karom,
Kút magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.”

Ez a befogadó, azonosuló mozzanat azonban 1907-től a kínálkozó emberi viszonyoknak csak az egyik lehetséges esete volt, s a bontakozó reálfolyamatok egy komplikáltabb, konfliktusokkal is terhelt viszony irányába mozdítottak.

Irodalom

- AEK – ADY ENDRE KÖLTEMÉNYEI. Sajtó alá rend. Láng József és Schweitzer Pál. Bp., 1992.
 AEÖPM – ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI. 11. köt. [Kritikai kiadás.] Sajtó alá rend. Láng József. Bp., 1982.
 AEÖV – ADY ENDRE ÖSSZES VERSEI. 3. köt. [Kritikai kiadás.] Sajtó alá rend. Koczás Sándor és Kispéter András. Bp., 1995.

- Emőd Tamás, 1928 – HÉT ELSIKKADT ADY. *Színházi Élet*, júl. 3.
Gerő András, 1995 – ÚJ ZSIDÓ MÚLT. *Holmi*, 9. sz. 1300–1307.
Hatvany Lajos, 1932 – ADY ENDRE ISMERETLEN, KIADATLAN VERSEI. *Társadalmunk*, nov. 12.
Hegedűs Nándor, 1957 – ADY ENDRE NAGYVÁRADAI NAPJAI. Bp.
Heller Ágnes, 1995 – AZ ELREJTŐZÖTT PRÓFÉTA. *Holmi*, 12. sz. 1800–1806.
József Attila, 1958 – ÖSSZES MŰVEI. 3. köt. [Kritikai kiadás.] Sajtó alá rend. Szabolcsi Miklós. Bp.
Karády Viktor, 1995 – ZSIDÓSÁG ÉS „FASISZTA ALKAT”. EGY BIBÓ-MEGJEGYZÉS MARGÓJÁRA. *Forrás*, 12. sz. 41–54.
Lengyel Géza, 1957 – ADY A MŰHELYBEN. Bp.
Vezér Erzsébet, 1994 – ADY ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS. In: Vezér Erzsébet: ADY. Bp. 61–82.

VERSFORDÍTÁS-PÁLYÁZAT

Andreas Gryphius

VANITAS, VANITATUM ET OMNIA VANITAS

Bárhová nézek is, a Földön csak hiúság.
Holnap lerontja az, amit ez ma emel,
Hol fényes város áll, tornyokkal büszke hely,
Nyájával nemsoká egy pásztor járja útját.

Mi most szépen virúl, holnap már sárba gyúrnák.
Ki virgonc s büszke ma, pár év: s csak porhüvely.
Nincs semmi, semmi itt, ami ne múlna el.
Ki ma szerencse-fi, holnap csak bajt, borút lát.

A tettek fénye múl, mint álom, mint a köd.
Majd épp e könnyü hab, az ember lesz örök?!

Mi más, mind-az, amit úgy vágyunk megszerezni,
Mint hitvány semmiség, por, hab, szél, röpke perc,
Mint mezőn egy virág, mit másnap föl se lelsz?
És lásd, ami örök, nem ügyel arra senki.

August von Platen

TRISZTÁN

Kinek szeme meglátta a szépet,
arra a halál titkon jelet tett,
nem ad néki célt a földi élet,
s a haláltól mégis egyre retteg,
ki szemével meglátta a szépet!

El nem múló kín szerelme: lüktet,
hiszen olyat csak bolond remélhet,
hogy ilyen vágy itt beteljesülhet;
kit a szépség nyilától seb éget,
el nem múló kín szerelme: lüktet!

Ah, mint forrás elapadni vágyna,
minden lélekzetre szívna mérget
s halált minden virág illatába';
ki szemével meglátta a szépet,
ah, mint forrás elapadni vágyna!

Friedrich Nietzsche

A SZABAD SZELLEM

Búcsú

„A varjuraj
a város felé húz tova;
hó lesz hamar –
boldog, kinek van otthona!

Csak állsz, s szemed
a visszautat kémleli.
Úgy kell neked;
bolond, ki ősszel vág neki!

Lásd, a világ:
 kapu, száz pusztát rejteget!
 Hol várna rád
 nyugalom?! Végleg elveszett.

Állsz sápatag –
 A tél sorsúzte vándora,
 mint füst kutat
 hideg egeket s száll tova.

Rikoltsd, madár,
 pusztát-fölkárogó dalod! –
 Szived, ha fáj,
 jégbe-gúnyba burkolhatod.

A varjuraj
 a város felé húz tova;
 hó lesz hamar –
 jaj, akinek nincs otthona!”

Válasz

Hogy?! Istenem!
 Hogy visszavágyom, azt hiszi,
 hogy fáj szivem;
 német langymeleg kell neki!

Tévedsz s nagyon!
 A *részvét* az, mi visszaránt:
 a szájalom
 német fonák *elméd* iránt!

A két részből álló verset csonkán – VEREINSAMT (esetleg ABSCHIED) címmel – közli nemcsak számos antológia, de több Nietzsche-kiadás is. (Ismeretes, milyen önkényes-prekonceptiózus módon jártak el Nietzsche hagyatékának gondozói a filozófus-költő műveinek kiadásakor – sajnos messzire ható következményekkel.) Nem csoda, hogy az 1989-ben megjelent (érdemben az egyetlen) magyar Nietzsche-verseskötet is csak az első rész (ABSCHIED) átültetését adja közre; nem tudni, ismerte-e a fordító, Képes Géza, a második részt. Tekintettel azonban arra, hogy a filológiai hűség általános követelményén túl ez esetben a Nietzsche (szabad) *szelleméhez* való hűség *is* előírja a vers eredeti textusának visszaállítását (azaz mindkét rész tolmácsolását), kiegészítettem a csonkán cirkuláló szöveget a BÚCSÚ szövegét közrefogó *idézőjelekkel*, valamint az ANTWORT című második rész fordításával. (Szövegforrás: F. N.: SÄMTLICHE WERKE. [KSA=] Kritische Studienausgabe in 15 Bänden. Hrsg.: Giorgio Colli u. Mazzino Montinari. – Berlin, New York, Walter de Gruyter, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980. 11. köt. 329–330. o.)

Paul Celan

HOL JÉG VAN

Hol jég van, elég kettőnek hívőse:
Kettőnek: ezért hívtalak.
Mintha tűzlehelet vett volna körül –
A rózsától jöttél.

Megkérdeztem: Hogy hívtak ott?
Megmondtad, kimondtad azt a nevet:
fölötte derengés, mintha hamué –
A rózsza felől jöttél.

Hol jég van, elég kettőnek hívőse:
én adtam neked a kettős nevet,
mely alatt szemed fölnyitottad –
A lék fölött ragyogás volt.

Én most, szóltam, lehunyom az enyémet –:
Vedd ezt a szót – szemem mondja a tiédnek!
Vedd, mondd utánam,
mondd utánam, mondd lassan,
mondd lassan, hosszan kitartva,
és szemedet még ne hunyd le addig!

Hilde Domin

ŐSZI KIKERICSEK

Nekünk, akik gyermekéveinek rovátkái
elégtek az ajtófélfával együtt, amelyen
centiméterről centiméterre
be voltak jelölve.

Akik nem ültettünk fát
kertünkbe,
hogy növekvő árnyékába
állítsuk székünket.

Akik a dombon ülünk le,
mintha pásztorául rendelték volna
a felhőnyájaknak, melyek tovahúznak
szilfák fölött a kék legelőkön.

Nekünk, örökös útonlevőknek
– élethossziglani út,
akárha bolygók között –,
új kezdetek felé.

Nekünk
nyújtóznak föl a kikericssek
barna mezőin a nyárnak,
s nevel az erdő
szedret és csipkebogyókat –

Hogy a tükörbe nézve
megtanuljuk
olvasni önnön arcunkat,
melyen a megérkezés
mind láthatóbban előtűnik.

Tatár Sándor fordításai

Lázár René Sándor

MORCEAUX, PROJETS, RIENS

(Semmiségek, hívságok, bohóságok)

I

Versailles-i víg vasárnapok!
Vincennes-i vár meg erdő!
Ki akkor voltam, az vagyok!
Nem költő: fád tekergő...

II

Maman minap megkérdi: „Nos, fiam,
Mi tetszett jobban? Cléry? Loches? Gien?
Netán Blois? Chenonceaux vagy Beaugency?
No mondd!” – „Nahát! Ne mind nyaggasson any'czi!
Minden csodás volt... Vouvray, Candes, Chinon!
Sintúgy Saumur... S a bor roppant finom!
Azt kóstolgattam, mint a pinty! Elégszer.
Oly sűrű gyöngysor! Fénylő, szinte ékszer!
(Nem hígított, sem cukros, czefre hablé!)
Olyant vedelt rég Ronsard meg Du Bellay...
S vidám nyelvével csettingetve Rabelais!”
Maman lecsap: „De ne feledd D'Aubigné!
Ha mondanám, te még akkor se hinnéd!
Borisszaság sorvasztá el fogínyét!”

LÁZÁRY RENÉ SÁNDOR 1859. szeptember 17-én született Kolozsvárott. Latin és francia szakos tanár volt, kiváló romanista hírében állott, de ez nem bizonyított, mindenestre hosszabb ideig hivatalnokként is működött. 1890-től főleg Marosvásárhelyen élt. A várossal szomszédos Marossárpatakon hunyt el 1927 októberében. Negyven verse még 1992 augusztusában került elő a marosvásárhelyi Molter-hagyatékból. A hirtelen, sőt: hihetetlen fölfedezést követő filológiai kutatómunka, illetve a nehéz és szövevényes életrajzi nyomozás eredményeképpen jó néhány eredeti Lázár-levélre és elegyes följegyzésre bukkantunk a költő élet-társának, későbbi özvegyének, Vajdaréthy Júliának mindeddig lappangó hagyatékában... Am ugyanott további száznyolc költeményre, valamint Marullo Pazzi (késő reneszánsz költő és zeneszerző) tizenhét versének Lázár általi fordítására avagy átköltésére akadunk... A Lázár-oeuvre már-már teljesnek látszott, amikor is 1995 júliusában (a marosvásárhelyi Teleki Téka és dr. Vajdaréthy Rabán fáradságtalan közreműködésének köszönhetően) a Vajdaréthy Júlia-féle kéziratköteg fájón hiányzó, elveszettnek hitt részeire is rátalálhattunk. Egy szürke notesz és újabb százharmincegy vers! Zömükben fiatalkori próbálkozások, rögtönzések, úti képek, zsengek; illetőleg már kiforrottabb kései költemények, poémák, megkeseredett tréfák, szomorú töredékek: egy felemás életmű törmelékei... Közöttük néhány általunk eddig ismeretlen átköltés avagy fordítás: Sir Andrew Blacksmith (XVIII. századi angol) és Fu An-kung (VIII. századi kínai) költőktől. Az immáron egészen megmutatózó szövegkorpusz földolgozása roppant időigényes, ám folyamatban van. (Közzéteszi: Kovács András Ferenc.)

III

Ermenonville! Montmorency!
Mégis meghalt Rousseau...
Rossz kedély volt. Észridegség:
Sok naiv, borús szó...

IV

Egyszer kortyoltam, oh,
Szenteltvized, Vichy!
Pocsék pocséta volt
Meg egytized pisi!

(Azt mondja most Maman:
„Zut! Ejnye... De fiam!
Oláh-Szent-György se jobb,
Mint Vichy s Evian!”)

V

Rég nem láttalak ős Languedoc és Provence!
Rám várt Albi, Beaucaire, Nimes, Pamiers, Foix,
Narbonne fénye, Toulouse! Bús
Fészkem: bünteli Béziers!

VI

Ha mit láttam: smoncza.
Kekeczkedik Koncz (a
Kollegám), hogy: „Mondsza,
Bejártad-e már Szavóját?”
Nyavolyát!

VII

Ha majd öreg leszek, lejárók hébe-hóba
Ánglus turistaként a hegláncz-védte Pau-ba!
Beárnyékol Béarn, befed Navarra, Gascogne:
Agg Henri IV leszek vagy hervatag nagyasszony!

VIII

Saintonge, Béarn vagy Artois?
Utazhatnék akárhová
Jövőre... Elzászig? De Metz!ig!
Hát így se jó, hisz úgy se tetszik!

Minek Cherbourg, Bordeaux, Calais?
Inkább ser, bor, borókalé,
Mintsem Soissons, Senlis, Colmar!
Iszom... („Mon fils, te bandzsitol már!”)

Lille? Cambrai? Langres? Valenciennes?
Vagy Nancy?... Tudja francz, milyen!
S miért mennék pont Angoulême-be?
(„Poème? Pökhendi hangú, nemde?”)

Netán Tarbes, Saintes, Arras, Laon?
Kitárt térkép az asztalon...
Meg egy könyv. Abban olvasom:
Et le bon feu duc d'Alençon?
Főm lassan fölbük: elalszom.

IX

Még állni fog Villandry,
Villeneuve, Foix vagy Josselin,
Midőn te szittyá földben
Régen rohadni fogsz lenn!

X

Hol van Hyères, Menton, Toulon?
Víg múltamat kipusztulom...
Hát Monte-Carlo, Cannes meg Nizza?
Így jár, ki magát tán elbízta!
Lebeghet immár laza lelkem
Vizek felett Saint-Raphaelben.

XI

Csak egyszer jártam Saint-Germain-en-Laye-ben:
Elbámultam, s a lépcső mellé léptem
A kastélyban... Még karcsú voltam, ében!
De főm deres már, arczom halovány:
Átok ül rajtam, mint egy Valois-n!

XII

Borodtól fölhevültem, ó,
Szép Sully-sur-Loire!
Duhaj kedvem lehűti majd
Egy úri hús pohár...

XIII

Költőcske, élj bután!
Pár kritikus ma amondó.
Finnyás finomkodásuk,
Bölcsész okoskodásuk
Batkát sem ér! (Csupán,
Mint nászi éj után
Ágylepedőkön az ondó!)

XIV

Kastélykert.
Harmat.
Azay-le-Rideau.
Pirkad.
Föl-fözleng
Kaczér öt rigó!
Nem is tudom:
Miért épp öt rigó?
S miért kaczér?
Netán azér',
Mert
Azay-le-Rideau.
Csak
Rímkényszerből.
Azér' öt rigó!

XV

Mint Fontevrault-ban
Pár Plantagenet.
Mint Saint-Denis-ben
Frankhoni királyok.
Akárha Cloux-ban
Léonard de Vinci.
A földi lét.
La fin
Partout c'est ainsi.
Már meztelen.
Ruhám hiába hordtam.
Végezhetem
Majd márvánnyá szobortan.
Puczér kőben.
Megnyugszom tán az Úrban.
S ha szólhatnék, azt mondanám:
„*Mais pourtant...*”

*Hosszabb franciaországi nyaralás után
végre itthon összehordhattam ezt is...
Maros-Vásárhelyt, 1905 szeptemberében*

Majoros Sándor

A NEHÉZ KŐ

Azt mondják, vannak emberek, akiket fölmagasztosít a háború. Mintha a mundér egy rács nélküli rácsozat volna, amelyből könnyedén illannak el a rossz tulajdonságok, de a jók, az értékesek egytől egyig megmaradnak. Persze túlzás volna azt mondani, hogy mindez kizárólag az egyenruhának köszönhető, de nélküle – és ez aligha kétséges – szó sem lehetne semmilyen átalakulásról. Aki magára ölti, hatalmas terhet vesz föl a vállára, és nemcsak a felelősség, a szüntelen alkalmazkodás terhét, hanem az otromba ruhadarabokét, amelyek spongyaként szívják magukba a vizet, és magukhoz láncolnak minden mocskot, ami a külvilágból rájuk tapad. Biztonsággal elhelyezhetők benne a hazuról hozott fényképek, a levelezőlapok, a dohányzáshoz való eszközök, meg minden, ami egy miniatűr világegyetem kialakításához szükséges. Ezért és csakis ezért jellemformáló az egyenruha: saját belső világa van, posztóból és kendervászonból egybevarrt birodalom, amelyhez különleges illatkollekciónak: a naftalin, az emberfaggyú és a puskapor szaga párosul. Kockázatos eltávolodni tőle, és kimerészkedni a „civil élet” ellenőrizetlen fertályaira, mert az összes gomb, az összes pertli és kapocs egy magasabb

rendű harmóniáról árulkodik, amelynek lényegét legfeljebb csak sejtheti az ember. Mondom: kockázatos elhagyni ezt a szűkre szabott territóriumot, de nem is lehetséges. Rács nélküli rácozat ez, átenged mindent, ami bohó és vidám, és megtartja a komor, nyugtalan gondolatokat.

Kolesznyikov Bálint 1944 októberében sodródott bele a háborúba, és mindössze három hétig volt katona. Huszonegy napon át viselte ezt az emberformáló maskarát, a huszonkettediken szétlőtték a fenekét. Tizennyolc éves volt, de legfeljebb tizenötnek látszott. Bordáin angolkórra utaló duzzanatok, lába kásáján ütésektől eredő csomók, a kezén meg kabátgomb nagyságú kelések csúfoskodtak. Az apja hagyatéka fertőzte meg, az a rengeteg lócsont, ami a portájukat beterítette. Az öreg Kolesznyikov cigányokkal seftelt: dalmát csikókat vásárolt tőlük, és nekik adta el az Alföldről szerzett nóniuszokat. Bizonytalan üzlet volt, mert a sérült állatok rendszerint nála maradtak, és ott is döglöttek meg az istállójában. Megnyúzta őket, kolbászt készített a húsból, ám a csonttal nem tudott mit kezdeni. Az ifjú Kolesznyikovnak ezek a kukacoktól hemzsegő cupák voltak a játékszerei, belőlük farigcsálta első pikuláját, és lókoponyában rejtegette az apjától elcsent kapadohányt. Észre sem vette, mikor jöttek elő azok a cudar pattanások. Később, amikor megnagyobbodtak és viszketni kezdtek, már hiába próbálta levakarni őket: nem használt a parázssal égetés, sem a ráhugyozás. Az apja '37-ben vérmérgezést kapott, és meghalt. Az egész faluban híre ment, milyen borzasztó kínokat szenvedett, s néhányan tudni vélték, hogy ez a sors vár a fiára is. Megszúrja magát egy csontdarabbal, és neki is fölkúszik a keze szárán egy vörös vérfonál. Hiába nyomkodja majd, s hiába vágja át pálinkába mártott bugylibicskával, más erekre tevődik át, és két nap múlva eléri a hóna alját. Ettől a pillanattól nincs az a csodaszor, ami megmenthetné.

Biztosan így végezte volna, ha '44 októberében a visszavonuló magyarok nem géppuskáznak le két orosz földerítőt. Az oroszok válaszképpen aknavetőzni kezdték a falut, és pár perc alatt nagyobb pusztítást csináltak, mint három évszázad hadseregei együttvéve. Az aknák hangja egy sietve átlapozott könyv susogására emlékeztetett, mégpedig olyan könyvre, amelynek acélból vannak a lapjai. Eddig csak a Liberátorok mormogását hallották, és ez ráérős volt, némi túlzással barátságos is, mert a bádoglavórba csorgatott vízre emlékeztetett. A Vágóhid mögötti hegyről nézték, hogy az eszkadronok megfordulnak a téglagyár kéménye fölött, és Budapest felé veszik az irányt. A németek később fölrobbantották a gyárkéményt, ám a Liberátorok addigra már bemérték a magasabb fákat, és ezekhez igazodva kanyarodtak észak felé. A robbantás egy kódex becsukásához hasonlított. Dördülése hónapokig csúszkált föl s alá a domboldalakon, s hol az aratókat, hol meg a szüretelőket ijesztgette. Apám szerint, ha földre tapasztjuk a fülünket, még ma is halljuk ezt az aggkorát élő mormogást. Lehet, hogy igaza van, hiszen az ablaküveg is megőrzi a belerévedő arc vonásait, s aki ért hozzá, bármikor elővarázsolhatja. Azok a sebesültek, akiket teherautókon hoztak az iskolába, sosem pillanthattak bele az ajtók légypiszkos üvegtábláiba. Ezért is véreztek el, és hullottak ki emlékeztük minden létező pitvarából, s nem a felfordulás miatt, pedig a látszat erre vall. Szó, ami szó: ekkor már igencsak közel jártak az oroszok. A németek szervezeten, a magyarok kapkodva menekültek, s közülük néhányan parasztgúnyát vettek magukra. Átugrálták a kerítést, nekilódultak a határnak, de csak az első dűlő-útig jutottak: a saját utóvédjük lötte le őket.

A falubeliek közül senki sem gondolt a menekülésre, mert úgy tudták, hogy az oroszok csak a burzsujokra haragszanak. A búzát azért elvermelték, a lányokat meg fiú-

ruhába öltöztették, levágták a hajukat, és rájuk parancsoltak, hogy még véletlenül se nézzenek tükörbe. Közben a honvédség folyóújtotta a Gurigagyárat, lerombolta a Villanytelepet, és kisiklatta az állomáson rekedt vagonokat. Már hallatszott az ágyúzás, amikor az utolsó egység elmasirozott. Az emberek pedig behúzódtak a házaikba, és halkán imádkoztak. A Nagy Árok partján álló fűzfákra gondoltak, amelyek – állítólag – vonzzák az istennyilát. Persze mindenki tudta, hogy ez csak szóbeszéd: az ilyen furcsa, nagyhangú zivatarok igazából sosem jönnek el ideig, legfeljebb csak bebarangolják a láthatárt.

Az oroszok – úgy harminc perc múlva – megelégték a dolgot, és elindították a gyalogsági rohamot. Házról házra jártak, és bámulatos gyorsasággal találták meg a vermeket. Nem érdekelte őket, ki a gazdag, és ki a szegény: az utolsó szemig összeszedték a búzát, aztán elhajtották a teheneket meg a lovakat. Némelyik bakának kofere is volt, s ezt rendszerint rábízta valakire, és azt mondta, addig kell vigyázni rá, amíg vissza nem jön. Nagyapám is kapott egy ilyen kócmadzaggal átkötött rondaságot, s bár a gazdája kifejezetten megtiltotta, hogy belenézzen, másnap mégis kinyitotta. „Szajré volt benne, rengeteg ezüstholmi meg porcelán” – mesélte. Abban reménykedett, hátha lelövik az oroszot, és nálunk marad a kincs, de a baka egyik éjjel bezörgetett az ablakon, és elvitte a kofferét. „Ha beleszarok, egészen Berlinig cipeli” – kesergett nagyapám, mert tudta, hogy óriási lehetőséget szalasztott el. Visszavághatott volna a kifosztott éléskamráért. De az alkalom elszállt, és nem jött vissza soha többé. Egyedül az vigasztalta, hogy a spájzban csak egy oldal szalonna lógott, meg néhány füzér tavalyi fokhagyma. Ez pedig nem nagy veszteség. A felhőszakadás okoz ekkora pusztítást, amikor a zsengebb hajtásokat elsodorja, de az erősekkel nem tud mit kezdeni. És ez a megállapítás már csak azért is helyénvaló volt, mert Kolesznyikov Bálintot is a víz, pontosabban: az ivóvíz sodorta bele a háborúba.

A bombázók úgy röpültek el a falu fölött, mintha az nem is létezett volna. Dübörgésük kimozgatta a rosszul begittelt ablaküveget, ám ez senkit sem nyugtalanított. Annál inkább a méreg, amit szétszórtak a levegőben. Hiába takarták le a kutakat, minden pokrócon és minden fosznideszkán átszivárgott. Még a kátránypapír sem tudta megállítani. Poloskaszagú lett tőle a víz, és ha netán valaki belekortyolt, percek alatt utolérte a vékonyfósás. Egyedül a vályús artézi vize volt használható. Legalább két méter magas, lefelé görbített vascsőből zubogott elő a víz, bele a fürdőkád méretű itatóba, onnét pedig az agyaggal bélelt patakmederbe, ami jóval távolabb, a Vágóhid mellett csatlakozott a Nagy Árokhoz. Rendes körülmények között csak hazafelé tartó birkanyájak ittak ennél a pataknál, de most minden parasztgazda ide hajtotta a teheneket. Az állatok pedig belegázoltak a patakba, fölszaggatták az agyagot, és eltorlaszolták a kifolyó víz útját. Kis tócsa keletkezett, ami rohamosan mélyült, szélesedett. Hiába próbálták lecsapolni vagy ösvénnyel áthidalni, '44 októberében már szügyig ért a teheneknek. Kudarcot vallottak az ösvénykészítési kísérletek is, mert a hevenyészve lerakott deszkapallók másnap reggelre eltűntek, a köbös téglákat pedig úgy, ahogy voltak, elnyelte az ingovány. Aki csak tehette, kibújt a vízfordás nehéz és gusztustalan kötelezettsége alól. Inkább fölfogadott egy bérmunkást, aki egy tojásért vagy pár kanál melaszért hajlandó volt belegázolni ebbe a piócáktól hemzsegő fürtelembe.

Kolesznyikov Bálint kivételével senki sem vállalkozott erre a feladatra. „Az anyja tukmálta rá ezt a munkát” – mesélte apám. „Azt rebesgették, hogy éjszakánként ő lopkodja el a fosznideszkákat meg az odatalicskázott köbös téglát, de sohasem tudták rajtakapni. Pedig mindenki tudta, hogy ebből él. A férje csak egy kovácsműhelyt hagyott

rá, amivel nem tudott mit kezdeni, újból férjhez mennie meg azért nem sikerült, mert Bálint minden udvarlót elriasztott. A vízfordással tehát két legyet akart ütni egy csapásra: némi pénzhez jutni, és megszabadulni a szörnyeteg gyerekétől, aki a sok mosárjárástól előbb-utóbb tüdőgyulladást kapott volna...”

Az ifjú Kolesznyikov közben szorgalmasan hordta a vizet, s még arra is ügyelt, hogy minden fordulónál jól telegya magát, mert különben nem bírta volna lehugozni a lábára tapadt piócákat. Amikor a magyarok elhagyták a falut, rajta kívül már senki sem merészkedett ki az utcára. Bőven volt munkája, mert ivóvízről jóformán senki sem gondoskodott. A veszélyre való tekintettel Kolesznyikov egy szál kolbászt vagy valamilyen finomságot kért a víz kannájáért, s ezt rendszerint meg is adták neki. Egész nap hordta a vizet, s közben degeszre zabálta magát. Sült húst evett birsalmasajttal, baracklekvárt tehéntúróval, kacsaszíros kenyeret aszalt szilvával. Már csikart a hasa, amikor meghallotta a puskalövéseket. A tócsa közepén állt, pár lépésnyire az artézitől, s úgy érezte, lefelé húzza a sár. Ha megemelte az egyik lábát, a másik rögtön süllyedni kezdett. Elhajította a kannát, és két kézzel kapott a betonvályú felé, ám ebben a pillanatban ráfüttyentett valaki. Mintha azt kérdezte volna: hé, pajtás, berezeltél? Gúnyos volt és szemtelenkedő. Kolesznyikov a dombtető irányába fordult, mert onnan jött a hang, de csak egy füstcsikot látott, utána pedig meghallotta az akna robbanását. Ösztönösen leguggolt, és úgy maradt mozdulatlanul, amíg meg nem jöttek az oroszok.

A mai napig nem derült ki, miért vitték el magukkal. Talán mert megtudták, hogy ukránok voltak az ősei. Az apja Galíciából vagy még keletebből települt ide, és az ukrán mellett oroszul, morvával és lengyelül is jól beszélt. Az ifjú Kolesznyikov nem sokat tudott ukránul, de ez is elég volt ahhoz, hogy megértse a vezényszavakat. A katonák magasra tartott puskával caplattak át a sártengeren, s bár többen is észrevették, senki sem szólította meg. Aztán megjöttek a csapatszállító járművek, és a tócsának pillanatokon belül vége lett. A víz hörbötölve zúdult bele a keréknyomokba, onnét meg tovább, a Nagy Árok medrébe. Néhány gyökér, egy talicskára való köbös téglá és egy megfeketedett kocsikerék maradt a helyén, ám ez senkit sem érdekelt. Kolesznyikov pedig talpra állt, hisz nevetséges lett volna tovább guggolnia, és rögtön szembe találta magát egy katonával. „Mozgás! Elmegy a csapat!” – kiáltott rá a baka, és föltuszkolta az egyik teherautóra. Kolesznyikov beült a lucskos, sáros bakák közé, és mielőtt fölfogta volna, mi történik vele, már kint zötykölődött a határban. Egyre távolabb került a falutól, és egyre közelebb sodródott a frontvonalhoz.

Mindez csak feltételezés; Kolesznyikov sosem érezte szükségét annak, hogy tisztázza a részleteket. Arról sem nyilatkozott, hol és milyen körülmények között érte a sebesülés, de nem is nagyon faggattuk. Könnyű volt kiszámítani, hogy huszonegy napig volt katona: október 18-án rukkolt be, és november 8-án lőtték szét a fenekét. Dumdumgolyóval találták el, ami rendes körülmények között darabokra tépi az embert, de Kolesznyikov valamilyen csoda folytán mégis életben maradt. A lövedék cafatokra tépte a vastaghúsát, szétroncsolta a bal forgóját, levitte mindkét tőkét, és letört egy darabot a farknyúlványából. „Az ilyenre mondják, hogy ezerszázalékos rokkant” – mesélte apám a száanalom legcsekélyebb jele nélkül. Megértem és méltányolom az irigységét, mert neki sosem lesz annyi pénze, mint ennek a nyomorultnak, mégsem tudok mosolyogni vele. Mámilyennek képzem a fölmagasztosulást.

A háborúval szerzett vagyon akkor is átkozott, ha tiszta kézzel nyúl érte az ember. Akit pedig a győztesek támogatnak, az sohasem tudhatja, mikor jön el a számonkérés órája. Kolesznyikov sem alhat nyugodtan, mert jócskán akadhat sötét folt a lelkiismer-

retén. Körbefogja és eltakarja az árnyék, azért olyan kivehetetlenek az arcvonásai. 1946 tavaszán még tiszta volt, makulátlanul tiszta, mert egy rozoga puska kivételével nem volt semmije. Járás közben erre támaszkodott, ezzel vonszolta magát, és úgy csapkodta vele a kövesutat, mintha rajta akart volna bosszút állni a nyomorúságáért. Pedig csak szégyellte, hogy szétroncsolt végbeléből szabadon illannak elő a szelek. Szánnivaló volt, ugyanakkor félelmetes. A válla megszelesedett, a karja egészen a térdéig lógott, s olyan sűrű volt az arca, mintha pernyével mosakodott volna. De ha valaki megszólította, pontosan az illető orrsövényére nézett, amire csak a legnagyobb jövedőmondók képesek. Biztosra vette, hogy az állam gondoskodni fog a hőseiről, és ha így lesz, vajon ki kapjon busás életjáradékot, ha nem ő? Talán az agitátorok? Hiába sántikálnak, hiába biztosítják be magukat hamis bizonylatokkal, nem jutnak semmire. Az ő sebesülése, az bezzeg más. Tisztességes nyugdíjat jelent, és nem könnyőadományt. A jövő pedig olyan lesz, amilyennek az elvtársak elképzelik. Mindenkinek saját jövője van, és persze képzelőereje. Meg kell találni az összhangot, a többi magától is kialakul. A legfontosabb mégis az, hogy az ember idejében fölismerje a lehetőségeit.

Apám akkoriban hatósági ordonánc volt a községházán. Egy rozoga kanapén aludt, s ha idézést kellett vinni, őt ugrasztották. Ma is emlékszik arra a napra, amikor Kolesznyikov megjelent a bizottság előtt. A komisszió elnöke kis növésű ember volt, és alulnézetből sajnált le mindenkit, aki rá volt szorulva a jóindulatára. Főként a magasakat utálta, de ha alkalma adódott, bárkit megszegyenített. Egy nappal korábban két légnyomásost is kidobatt, sőt az egyiket börtönnel fenyegette meg, de Kolesznyikov minderről semmit sem tudott. A puskájára támaszkodva kocogott be a nagyterembe, és hamuszürke arccal állt meg a nála két fejjel alacsonyabb őrnagy előtt. Az őrnagy egyelőre még türtőztette magát, de apám látta, hogy csak az alkalomra vár. Végül megkérdezte Kolesznyikovtól, melyik testrészét érte károsodás. „Jóformán meg sem szólalt, máris félbeszakította” – mesélte apám. „Te szemét, te hazaáruló – ordította. – Futottál az ellenség elől, azok meg seggbe találtak, és most idetolod a képed hadinyugdíjat kérni? – Úgy üvöltött, hogy azt hittem, megüti a guta.” Ám a java csak ezután következett: az őrnagy intett a rendbiztosnak, az pedig megfogta Kolesznyikov vállát, elrángatta az ajtóig, és fenéken billentette!

Bármit mondhatok az apámról, csak azt nem, hogy érzélgős fajta. Ennél az epizódnál mégis elhallgatott, mert úgy érezte, rá kell gyűjtania egy cigarettára. „Sose hittem volna, hogy egy ember ekkorát képes üvölni” – mondta. „Az őrnagy arca elé kapta mindkét kezét, és olyan fintort vágott, mintha kutyaszarba lépett volna. De a rendbiztos még jobban meglepődött. Kolesznyikov fenékén véres lett a nadrág, és amíg kifelé mászott, az egész padlót összekente. Már az is kész csoda, hogy a kijáratig eljutott, ám utána talpra állt, és a párkányokba kapaszkodva végigment a főutcán.” Minden falat, minden nagykaput bevérezett, és ezek a vérnyomok a kártya hátlapjára emlékeztettek. Ágbogas cirádák, kacsok és szőlőindák voltak, pontosan olyanok, mint egy titkosírás betűjelei. Aki rájuk nézett, rögtön megszedült, mert a kártyalapok mögött olyan játékos ült, akinek az orrsövényére sosem szabad rápillantani. Hiába küszködött vele Kolesznyikov, a játszma végkimenetele egy percig sem lehetett kétséges. Akárki láthatta, hogy vége van, löcsontokkal fertőzött vére az utolsó csöppig el fog hullani, s mert ez a vergődés iszonytatóbb volt minden más halálnál, a bámészokdók félrehúzódtak előle, a macskát pedig, ha netán belekotnyeleskedett a vérbe, ott helyben agyonütötték.

Egyszer végignéztem, amint az anyám lefejezett egy csirkét. Ráfektette a tőkére, baltával rácsapott, utána meg elhajította, hogy jól kivergődjön magát, de a csirke talpra

állt, és körbefutotta az udvart. „Az ördög nyargalászik rajta” – mondta az anyám, és rögtön elásta a trágyadombba. Kolesznyikovot ugyanez a démon sanyargatta. Hol a kapualjakba, hol a tamariskabokrok közé lódította, s már mozdulni sem tudott, amikor Modrcsin patikus odaérkezett. Furcsa, ám szerencsés véletlen volt, hisz rajta kívül senki sem menthette meg az életét. Modrcsin pár nappal előbb telepedett a faluba, mégpedig úgy, hogy birtokba vette a teljesen kifosztott gyógyszertárat. Messziről jöhetett, mert vörös por tapadt a bakancsára, sötétkék vasutaskabátját meg valósággal ellepték a szűrős, ragadós hegyvidéki bogyók. Nem volt nála más, csak egy szürkére festett katonaláda. Végigment a főutcán, nézegette a bezárt üzleteket, s amelyek megtetszett neki, abba megpróbált behatolni. Rázta, feszegette a lakatokat, de nem jutott semmire. A patikát viszont nyitva találta. Szép nagy szobái voltak, s bár a falakról pörgött a festék, úgy döntött, itt rendezi be a székhelyét. Sosem derült ki, milyen küldetéssel jött a faluba, de biztosra vehető, hogy nem gyógyszerésznek szánták. Lehet, hogy csak kereskedni akart, és raktárhelyiséget keresett, ám a harmadik napon – éppen az ajtó zárjával bibelődött – meghallotta Kolesznyikov elnyújtott üvöltését. A hegyvidéki pásztorok ordítására hasonlított, amivel a vérmedvét szokták elriasztani. Modrcsin várt egy ideig, aztán a katonaládából elővette a revolverét, és kísétált az utcára.

Kolesznyikovban már alig pislákol a mécses. A fájdalom valósággal kiszorította belőle a levegőt. Sok vére elfolyt, de a vér mindig többnek látszik, mint amennyi valójában. Pár csepp elég a nyugtalankodáshoz, egy ömleny pedig a rettegéshez. Kolesznyikov vére lángbetűkkel írt üzenet volt, legalábbis annak hitte mindenki, de a patikust nem lehetett ilyen könnyen megtéveszteni. Vállára kapta a sebesültet, mint egy krumpliszákot, és becipelte a birodalmába. Nekitámasztotta a falnak, és egy bajnéttal fölhasította a nadrágja szárát. Erős idegzetű ember lehetett, mert föl sem horkant, amikor meglátta azt a rondaságot. Horpadt bádogkulacsot vett elő a katonaládából, letekerte a kupakját, belekortyolt, aztán Kolesznyikovot is megitta. Mélázgatott egy kicsit, mert hamarjában nem tudta, miként fogjon hozzá a kötözéshez. Fáslija volt bőven, de a szakértelem hiányzott. Gyanítom, hogy megizzadt, mire befejezte. Kolesznyikov egy idő után már nem jajgatott, s még csak nem is nyöszörgött, mert a pálinka megtette a hatását. Modrcsin a hegylakók kimértségével végezte a dolgát, s bár kétségtelenül megrendítette a seb állapota, egy szóval sem firtatta az eredetét. Kolesznyikov lassanként visszanyerte az erejét, és elmesélte, hogy járt a községházán. A patikus szó nélkül végighallgatta, aztán egy pléhdobozt húzott elő a katonaládából. „Ezek a szarháziak semmit sem tudnak az élet igazi arcáról” – mondta, és a dobozt kiborította a földre. Háborús érmék voltak benne, a legszebbek, legfényesebbek, ami elképzelhető. „Azok sebesülhetnek meg így, akik az elesett bajtársukért kúsznak be az aknamezőre. Ha egy fáról találják el az embert, olyan lesz a sebesülés, mintha menekülés közben történt volna.” Magára aggatta a plecsniket, és úgy, ahogy volt, könyéig véresen elment a községházára.

Két nap múlva az a seggfej őrnagy eltűnt a faluból. Egy fiatal hadnagy került a helyére, aki azzal kezdte a ténykedését, hogy magához kérte Kolesznyikovot. „Természetesen megkapod a nyugdíjadat, elvtárs” – mondta. „Csak alá kell írnod ezt a nyomtatványt...” Kolesznyikov rábámult a hadnagyra, és a végtelen látta mögötte, a világűr sötétjét, ami – és ez egészen biztosnak látszott – korántsem volt olyan üres, mint ahogy azt egyesek elképzelik. Nem látott semmit, de értette, hogy ez a törékeny pillanat nem ismétlődik meg sohasem. Kinyújtotta a kezét, bele akart kapaszkodni a

tovalibben ő árnyékokba, aztán eszébe jutott Modrcsin pálinkája. A patikus ügyködését leszámítva ez mentette meg az életét. Nagyot sóhajtott, és azt mondta: „Nem kell a nyugdíj, inkább pálinkafőzési engedélyt adjanak!” A hadnagy olyan furcsán nézett rá, hogy biztosra vette: megint ki fogják hajítani. Modrcsinhoz ugyan bármikor betérhet, de csak kötözésre, mert nincs olyan hatalom, ami egymás után kétszer is hagyná magát rendreutasítani. Nagy hős lehet ez a patikus, de most már akkor sem hallgatnának rá, ha talicskával tolná eléjük a kitüntetéseit. Mégsem ez bántotta, hanem a gyomrába markoló fájdalom: fönt kezdődött a bordáinál, végigbitangolta a hasfalát, és a végbelehez csúszva közönséges szellentéssé öblösödött. Ember még sohasem állt bizottság előtt annyira megsemmisülten, mint Kolesznyikov. Lehajtott fejjel várta, hogy kipenderítsék, mert ilyen súlyos hibát nem hagyhattak megtorlatlanul.

Ám a hadnagy másként vélekedett a dolgról: alig látható kézmozdulattal intett a rendbiztosnak, hogy nyissa ki az ablakot, és gyorsan kiállította az engedélyt. Lehet, hogy egy árva szó sem igaz ebből a meséből. Kolesznyikov pálinkafőzője viszont ma is teljes gőzzel üzemel. Ő is megvan, éldegél, de csak úgy, mint akibe látogatóba jár a lélek. „Nem volt mindig ilyen” – állítja apám. „Az esküvője napján fehér öltönyt és szürke lakkcipőt viselt.” Ami engem illet, nem tudom ilyennek elképzelni. Ez az állítás már csak azért is gyanús, mert nem készültek róla fényképek, s ez arra enged következtetni, hogy nem is volt igazi esküvő. Legalábbis nem olyan, amilyennel dicsekedni érdemes. De akárhogy is történt, mégiscsak szerzett magának feleséget: Szecsődi Ilkát vette el, akiért majd' megbolondultak a férfiak.

A Szecsődi lányokról azt hitték, hogy ikertestvérek, pedig nem voltak azok. Legfeljebb hasonlítottak egymásra; nem jobban s nem kevésbé, mint ahogy a testvérek hasonlítanak. Ilka szőke volt, Julka meg hullámos barna, ami ha a szépség egészét nézzük, maga a tökéletes egyformaság. Ez a legendárisnak mondott szépség ugyanis közös foglalatba helyezte mindkettőjüket, és eltüntette azokat a különbségeket, amelyekről hosszú időn át senki sem vett tudomást. Ilka majdnem négy évvel volt idősebb Julkánál, s legalább egy fejjel magasabb. Másképpen jártak, másképpen öltözködtek, s nehéz lenne egyetlen témát is találni, amiben egyetértettek volna, de mindez jelentéktelen apróság volt ahhoz a csodához képest, amellyel megajándékozta őket a sors.

Nehéz, nagyon nehéz a szépségről beszélni, hiszen a szépség alig több sejtelemnél; megpillantjuk, rácsodálkozunk, s máris vége van. Utána már csak ábrándozhatunk róla, vagy legfeljebb vágyakozhatunk, hogy ismét megtaláljuk, s hogy a miénk legyen. A legteljesebb szépség tehát maga a vágyakozás: megteremti mindazt, amire szüksége van, és közben nem tűr ellenvéleményt. A Szecsődi lányokra kősziklaként nehezedett ez a fájdalmas, gyötrő vágyakozás. Hiába legyeskedtek körülöttük a férfiak, egyikük sem tudott választani, vagy ami még ennél is fontosabb: különbséget tenni. Tehetetlenségükben a lányok egymáson próbáltak bosszút állni: hosszú, kíméletlen párnacsatákat vívtak, vagy kötőtűkkel szurkálták egymást, mint a középkori lovagok. Fogcsikorgatva küzdöttek az egyeduralomért, a szerelem kizárólagos jogáért, de hiába pofokodtak, és hiába tépdesték egymás haját: karikás szemmel, összekuszált hajjal is gyönyörűek voltak.

Az apjuk egészen másként képzelte el a dolgot. Mint minden parasztember, ő is fiúgyerekről ábrándozott, hogy legyen, aki megműveli a földet, s hogy továbbvigye a család nevét. De a felesége a második lánygyerek után valamilyen női bajt kapott, s bár három fejőstehén árát is ráköltötték az orvosokra, soha többé nem került másállapotba. Szecsődi János ettől annyira elkeseredett, hogy itálra adta a fejét. Egyre többet

kódorgott, s előfordult, hogy kifosztva, összeverve ténfergett haza. A lányaival sem tudott mit kezdeni. Reménytelenül csúnyának tartotta mind a kettőt, és biztos volt benne, hogy senki sem fog rájuk fanyalodni. Kiállhatatlan volt, minden kicsinységből ügyet csinált, s amikor '43 telén elvitte egy vakbélgyulladás, nem sokan ríkódtak miatta.

Apám azt mondja, emlékszik a temetésére: „Január volt, derékig ért a hó. A plébánia tenyészbikákkal tapostatott utat a gyászkocsinak. Az egész falu ott menetelt ebben a marhaszartól gőzölgő hóárokban, még a szomszéd faluból is átrándultak néhányan. Mindenki a lányokat akarta látni, a halott senkit sem érdekelt.” Lehet, hogy igaza van, ám a haláleset akkor is fájdalmas, ha nem érzünk szánalmat a távozó iránt. Szecsődiné telizokogott néhány zsebkendő, mégsem lehet azt mondani, hogy egy megtört asszony benyomását keltette. A lányok pedig valósággal pompáztak a fekete selymek, csipkék tömkelegében. Mondhat bárki bármit, szerintem szép volt ez a temetés. Legalábbis ilyennek képzelem el, és abban sem látok tragédiát, ami utána történt. Mert hamar kiderült, hogy Szecsődi János adósságot adósságra halmozott. Titokban fölvelt és elpredált kölcsönök, kupeckodással elúsztatott pénzek, fedezet nélküli váltók, meg ki tudja, mi minden volt még a rovásán. Mondom, nem látok ebben semmilyen tragédiát: korhely ember halála után ilyen az örökség. A falu csendes távolságtartással követte az eseményeket. Senki sem ért rá belebonyolódni a vég nélküli pörösködésekbe, a végrehajtások kínos jeleneteibe, mert táviratok jöttek a Don-kanyarnál elesettek nevével, s ez azt bizonyította, hogy Szecsődiék is csak annyira szerencsétlenek, mint bárki más. Még akkor is, ha el kellett adniuk a jószágot, a földet s végül a házat, hogy a falu szélére, egy vályogviskóba költözzenek.

Az oroszok alaposan végigdúlták a falut, ám ezt a kunyhót békén hagyták. Annyira viharvert volt szegény, hogy joggal hihették, nincs benne semmi érdekes. Igazuk is volt, mert az ikerlányok földre tett szalmaszákon aludtak, bádorgvödörben mosakodtak, s ez bizony nem tett jót a szépségüknek. A rozszant kanapét leszámítva Szecsődinének bútora sem maradt. Az öreganyjától kapott rosenthali étkészletét is egy szalmahordó kosárban rejtegette. Huszonnégy személyes porcelánszerviz volt, valóságos műretek. A tányérok száz év alatt semmit sem veszítettek fehérségükből, s ha megkocogtatták őket, úgy csilingeltek, mint a karácsonyi üvegszengő. A legnagyobb nélkülözések idején fél zsák krumplit is megajánlottak értük, ám Szecsődiné ellenállt a csábításnak. Minden egyes tányér a nagymamára emlékeztette, aki országos hírű bábaasszony volt, és ezt a nevezetes készletet Gyungyerszki grófnőtől kapta, mert világra segítette az egyik csemetéjét. Ötven év alatt egyszer sem terített meg vele, vagy ha igen, csak nézegette. Azt mondta, szentségtörés lenne daragaluskát porciózni azokba a tányérokba, amelyekből nagyságák kanalazták a ciberelevest. Ezt a hagyományt Szecsődiné is megtartotta, már ameddig lehetett. A háború után kiderült, hogy rajta kívül senkinek sem maradt ebédlőszervize, és aki lakodalmat vagy körösztlőt rendezett, tőle kért kölcsön tányérokat. Ebédmaradékkal fizettek, ami abban a szűkös világban egész jó üzletnek bizonyult. Az ikerlányok pár hónap alatt szépen kigömbölyödtek, Szecsődiné mégis aggodalmaskodott, mert attól tartott, hamarosan megjelenik a konkurencia. Minden alkalommal meglesték a lakodalmásokat, és hosszan, kéjesen ecsegették a menyasszony rútságát. Úgy tettek, mintha sajnálnák szegényt, pedig majd meghaltak az irigységtől. Szecsődiné jól tudta, hogy neki is sürgősen férjhez kell adnia lányait, mert különben megzavarodnak a vágyakozástól. Egy alkalommal levetkőztette és legalább félóraig vizsgáltatta őket. Alaposan megnézte minden porcikájukat, sőt

meg is szagolta, mert nem tudta elképzelni, mi az, ami elriaszítja tőlük a férfiakat. „Hibátlanok vagytok, mégsem kellett senkinek...” – mondta, és sírva fakadt. Összeborulva zokogtak, s már egészen rájuk sötétedett, amikor abbahagyták. Aznap éjjel Szecsődiné egy szemhunyásnyit sem aludt. „Vagy megházásítom, vagy megölöm mind a kettőt” – fogadkozott. A súlyos fogadalom, úgy látszik, megtette a hatását, mert hamarosan eszébe jutott az egyetlen lehetséges megoldás.

Kolesznyikov Bálint sebesülése akkor már rég lekerült a napirendről. A pálinkafőzési engedélye sem érdekelt senkit, mert önmagát sem tudta ellátni, nemhogy egy lepárlóüzemet. Az édesanyja talán segíthetett volna neki, de amikor megtudta, hogy ilyen haszontalanságra prédálta el a nyugdíját, elkeseredésében fölakasztotta magát. Ettől kezdve Kolesznyikov egyedül tengődött lócsontokkal övezett birodalmában. Napközben kabátgombokat farigcsált, esténként meg az ablakba könyökölve nézte a csillagokat. Nem tudott másra gondolni, csak a testében bitangoló fájdalomra, ami hol itt, hol ott bukkant elő, és egyetlen percre sem hagyta megnyugodni. Szék helyett egy lécekből összeeszkábált kalitkát használt, amelyre, ha elfáradt, egyszerűen rácsimpaszkodott. Söprögetéssel, takarítással sohasem kísérletezett, s amikor Szecsődiné meglátogatta, már térdig érő szemétbuckákon kellett átgázolnia.

Fura egy látogatás lehetett, hisz állva beszélgettek, majdnem úgy, mint a párbajhősök. Nem valószínű, hogy udvariaskodtak egymással, mert az ilyen környezetben nincs értelme a választékos beszédnek. Szecsődiné rögtön elő is adta jövetelének célját: „Meg kell nősnöd, fiam” – mondta. „Én hajlandó vagyok hozzád adni az egyik lányomat, de csak akkor, ha megkezded a pálinkafőzést, és a jövedelemből a másikat is támogatod.” Kolesznyikov hasában ismét megkordult a községházabeli fájás, de aztán abbamaradt, ami kész csoda, hisz ekkora szerencsét izgalom nélkül, ép elmével majdnem lehetetlen elviselni. Nem járok messze az igazságtól, ha kijelentem: a Szecsődi lányok csakis és kizárólag így mehettek férjhez, mégpedig ehhez a férfiasságától megfosztott hadastyánhoz, aki mellesleg alig volt több tizenkilenc évesnél.

Amikor Szecsődiné elárulta a lányainak, hogy kihez fognak férjhez menni, mindketten sírógörcsöt, aztán meg dührohamot kaptak. Földhöz vagdosták az értékes porcelántányérokat, letépték a függönyöket, s végül kútba akartak ugrani. Az anyjuk csak mosolygott. Később, amikor kifogyott belőlük a szusz, átölelte őket, és előadta a tervét. „Tökéletesen egyformák vagytok, kicsikém” – suttozta. „Senki sem tud megkülönböztetni benneteket, s ez az, ami eddig oly sok szenvedést okozott. De most éppen ezt fogjuk kihasználni. Nem kell, hogy mindketten hozzámenjete ahhoz a balfácánhoz, elég, ha egyikőtök, mondjuk Ilka, megesküszik vele. Egyből megszűnik az átok, mert mindenki tudni fogja, hogy Ilka Kolesznyikov Bálint felesége.” Ilka megpróbált közbeszólni, de a mami egy kézmozdulattal elnémította. „Mondom, egyformák vagytok, mint két tojás. Észre sem fogja venni, ha váltogatjátok egymást.”

Amikor apámtól meghallottam ezt az ördögi tervet, elakadt a lélegzetem. Le a lappal Szecsődiné előtt! Kétszeresen akarta férjhez adni a lányait. Először a vagyoniért, másodsor meg a boldogságért. Szinte sajnálom, hogy semmi sem lett az egészből. Amikor kiszivárgott, hogy Kolesznyikov eljegyezte az egyik Szecsődi lányt, soha nem látott méreteket öltött az irigység. Mindenki arról puszogott, vajon miként fogja átvésszelni a nászéjszaka megpróbáltatásait, ám az efféle mocorsok fantáziák cseppet sem csorbították Kolesznyikov hirtelen támadt tekintélyét. Gyorsan megtartották az esküvőt, s mert valóban megszűnt az átok, a rá következő szombaton Julka is férjhez ment egy segédmunkáshoz. Óvele már nem tréfálkozott senki, mert bivalyerős volt, és jó

verekedő hírében állott. Julkának el is ment a kedve a csereberétől, ám Szecsődiné nem túrt ellenkezést. „Kolesznyikov pénze nélkül olyan szegények maradtok, mint a többi ember” – mondta, s ebben jócskán rejtőzött igazság.

Pálinkafőzőt építeni és üzembe helyezni abban a nyomorúságos időben cseppet sem volt egyszerű. Az öreg Kolesznyikov üresen álló kovácsműhelye ugyan megfelelt a célnak, mert a falutól távol, a földbánya közelében állt, ahol az apróbb-nagyobb gödrökbe nyugodtan befolyathatták a cefrét, de az épület legalább tíz éve üresen állt, és meglehetősen siralmas látványt nyújtott. Az eresz csorgásáig burjánzott a gaz, a fal tövében hemzsegték a galacsintúró bogarak, és amikor a bejárati ajtóról leverték a lakatot, kiderült, hogy a falak olyan feketék, mintha korommal volnának bepingálva. Kolesznyikov körbecsoszogta a szobát, leszaggatta a pókhálókat, utána pedig hozzálátott, hogy kijelölje a kazán, a tisztázó és a cefreleengedő lyuk helyét. Ilka a fészkerben szorgoskodott: pusztá kézzel csupálta ki a bogáncsot, aztán a szobából kihordott lécekből tüzet rakott, és mindet elégette. Csipte a szemét a füst, de nem bánta, mert föltűnés nélkül törölgethette a könnyeit.

Pár nap múlva, amikor már járható út vezetett az épülethez, egy szemétdomb alatt megtalálták az öreg Kolesznyikov pumpáskútját. Szarszagú volt és rozsdás, de azért működött. Közben Ilka bemeszelte a nagyszobát, fölmázolta a gangot, és petróleumot öntött a patkánylyukakba. Kolesznyikov mindent ráhagyott. Ahogy szépült, csinosodott a környék, úgy ment el a kedve az egésztől. Már nem tervezgetett, nem rajzolt ábrákat a porba, nem vizsgálgatta a sárga földbe vájt üregeket. Délelőttönként fölvonszolta magát a legmagasabb dombra, onnét studérozta a birodalmát, délután meg nekidőlt egy ferdén nőtt akácfának, és a bárányfelhőket nézte. Keservesen bánta, hogy belekezdett ebbe a reménytelen vállalkozásba. A pálinkafőzéshez réz kell, mégpedig vörösréz, s ezt kezdettől fogva tudta. Úgy viselkedett, mint aki árkot akar ugrani, pedig sejtette, hogy nem árok az, hanem folyó. Fél évvel a háború befejezése után még mindig lehetetlen volt rezet találni, legalábbis vöröset, mert sárga az bőven akadt. Meg kellett kotorni az útszéli mohát, s máris előkerült néhány töltényhüvely, de ebből legfeljebb ajtókilincset lehetett olvasztani.

Ilka szorgalmasan locsolta a nemrégiben ültetett dáliaikat. Semmit sem tudott a közelgő katasztrófáról. Minden másnap kijött hozzá az édesanyja, ilyenkor hátramentek a dúnék közé, és fojtott hangon beszélgettek. Kolesznyikov nem tudta, miről, de nem is nagyon érdekelt. Arra gondolt: vészesen közeledik a perc, amikor oda kell állnia anyósa elé, és megmondani az igazságot. Biztosra vette, hogy Szecsődiné szemközt fogja köpni, mert annak idején világosan megfogalmazta, mi célt szolgál ez a házasság.

Minálunk örömmel szokás fogadni mások szerencsétlenségét. Ha valaki meghal, apám szinte ujjong a gyönyörűségtől. Megértem, sőt méltányolom a boldogságát. Mindenki mocskol, ügyeskedik és persze lop is, ha van hozzá mersze. Csak ő nem. Neki leskelődnie kell, ez a szakmája, ezt örökölte az őseitől. Leszegett fejfel jár az utcán, nézegeti a járdát, és rendszerint talál is valamit. Csavart vagy kabátgombot, nagy ritkán aprópénzt. Egyszer szarba markolt. Félhomály volt, azt hitte, hogy buksza. Ebből is látszik, hogy nem könnyű az élete. De hol van mindez attól a gyötrelemtől, amikor szerelmeskedőket, mosakodó asszonyokat meg önmagukkal szórakozó lányokat kell kilesnie! Van úgy, hogy az egész éjszakát átcsatangelj, s még egy bugyit se lát. No valahol azért mégiscsak megéri. Mindig kiderül egy titok, amit terjeszteni lehet. Pénzt nem kap érte, vagy csak ritkán, tehát százszorosan is érthető az irigykedése. A rossz hír, a sorscsapás neki szórakozás, és nekem is, ha már a fia vagyok.

Mosolyogtunk hát Kolesznyikov kínlődésán, valahányszor eszünkbe jutott, bár pontosan tudtuk, hogy megmenekült. Három héttel az egybekelésük után már csak Ilka viselt gondot a pálinkafőzőre. Kolesznyikov fönt hasalt a domboldalon, és védte a cigányoktól szerzett sligovicát. Nem érdekelte semmi. Hol az üveget, hol a frontról hozott kézigránátot birizgálta. „Nem tudta eldönteni, hogy egyedül vagy a feleségével együtt kéne meghalnia” – mondta apám mosolyogva. Ilka ezalatt szorgalmasan javított a tűzfalat – lószarral, mint a környékbeli asszonyok –, és igencsak meglepődött, amikor vendégük érkezett. Egy parasztkocsival Modrcsin patikus gördült be a ház elé. Közben Kolesznyikov is előkerült: dülöngélt, nyakladozott, úgy meresztgette a szemét, mint aki lidércet lát. A patikus lerántotta a ponyvát a kocsiról, s mint valami köpönyeget a hátára kanyarította. Ilkának annyira tetszett a mutatvány, hogy elnevette magát. Modrcsin ekkor beletúrt a derékáliba, szétszórta a szalmát, és lenyitotta a vendégoldalt. „Az hitték, kristálygömböt hozott – mesélte apám –, cefrésdézsza nagyságú kristálygömböt, és nem értették, mi a szándéka vele.”

Megborzongok, ha meghallom ezt a szót: üvegkazán. Nem tudom, miért, de a halált juttatja eszembe. A bodzapálinka legalább ennyire nyugtalanít. Azt mondják, kis mennyiségben orvosság, nagy mennyiségben gyógyszer. Ha kiöntik, rögtön meg kell inni, mert elpárolog belőle az eszencia. Faggyúval lepecsételt üvegben szokás tartani, és minden holdtöltekor ajánlatos megkotyogtatni. Régi házak bontásakor, ha előkerül egy ilyen butélia, rögtön el kell fogyasztani. A sötétből fénybe vitt bodzapálinka ugyanis mérge; akár meg is vakulhat tőle az ember.

Modrcsin üvegkazánját kimondottan bodzapálinkához tervezték. Pontosan beleillett a Kolesznyikov által készített kotlába, üvegcsövei meg elég hosszúak voltak ahhoz, hogy elérjék a fészerbe helyezett hűtőedényt. A bodzacefre egy sátorponyvával letakart dézsában kotyogott, s ugyanolyan színű volt, mint Kolesznyikov falra kent vére, ám erre a történetre már senki sem emlékezett. Rögtön el is kezdhették volna a főzést, föltéve, ha Modrcsin gondoskodik tűzrevalóról. Száraz ágak kellettek volna, meg pár kosár csutka, de a szalmán kívül nem volt semmije. Addigra már Kolesznyikov is kijózanodott, s azt ajánlotta, menjenek föl a dombtetőre, és vágják ki a vadnarancsbokrokat. Úgysem valók semmire.

Hiba volt, súlyos hiba. A vadnarancsnak ujjnyi hosszú tüskéi vannak, és minden tüske végén tejszerű folyadékcsapp. Télen-nyáron ott remegnek, kínálgatják magukat, mégsem kellene senkinek. Nem csoda, hisz ez a folyadék rosszabb, mint a kigyómérge: aki bekeni vele a pöcsét, örökre búcsút vehet a férfiaságától.

Szecsődi Ilkának egy ilyen koronatüske fölhasította a homlokát. Olyan hirtelen történt, hogy jóformán nem is érzett fájdalmat. Csak egy roppanást hallott – amikor a tüske csontot ért –, s ettől annyira megrémült, hogy elveszítette az eszméletét. Mire magához tért, a patikus már elállította a vérzést. Azt mondta, ha kell, bemegy a faluba, és hoz fájdalomcsillapítót, de Ilka nem kért semmit. Mit számított egy kis fájdalom ahhoz képest, amit az elkövetkező hetekben kellett átélnie. Mert férjcsereéről ilyen körülmények között már szó sem lehetett. Fogságba esett, a sérülés elszakította a külvilágtól s mindentől, ami szép volt és kívánatos. Senkit sem hibáztathatott: egy ostoba, elhamarkodott mozdulat volt az oka mindennek. Pedig jól tudta, hogy a koronatüskével vigyázni kell. Kemény, mint az acélpenge, és ott lógnak rajta azok az undorító, ragadós cseppek. Nemhiába nevezik a sátán mérgefogának. Most döbbsen rá, mekkora veszélybe került. A gyógyszerész kedves ember, biztosan tudott volna segíteni – fertőtlenítő kenőccsel meg miegymással –, de már fölforrt a cefre, és odáig volt az itáláért. Vaspálcával kopogtatta a lepárlóedényt, s közben átszellemülten magyarázott a

mellette kotnyeleskedő Kolesznyikovnak. Szecsődi Ilka gyűlölködve nézte őket, s ettől a perctől tudta, hogy nemcsak a szépsége, a lelke is elveszett.

A gyönyörű üvegkazan – Modrcsin patikus jóindulatának köszönve – egészen a nyár végéig Kolesznyikovnál maradt. A falubeliek kezdetben csak kíváncsiságból mentek ki hozzá, ám egyre többen hoztak magukkal főznivalót. Hamar kiderült: az üvegkazanban készült matériának semmilyen mellékíze sincs, s attól fogva sorban álltak a várakozók. Előfordult, hogy kerékagyig ért a sár, és valóságos ködfelhő támadt a lovakról fölszálló párától, de aki átlépte a küszöböt, és letelepedhetett a padka mellé, minden kellemetlenséget elfelejtett. Meleg, barna fényekkel határolt birodalom volt ez, ahová egyre-másra érkeztek az újabb csodák: dalmát ötvösöktől rendelt rézkazánok, propelleres szivattyúk és végül a villanyáram. Kolesznyikov is kapott ajándékot: egy speciálisan elkészített kalitkát, amelybe fájdalom nélkül beleülhetett. Szép időben a bejárat mellett gubbasztott, és lassú, ritmikus mozdulatokkal kortyolgatta az italát, máskor meg a kazánhoz húzódott, és az illesztékeknél kicsöpögő cefrét kóstolgatta. Keveset beszélt, hagyta, hogy Ilka csináljon mindent, aki feleséghez méltó erélyességgel pörlekedett és alkudozott – attól függően, hogy kívánta a helyzetet. A férfiak szívesen legeltették rajta a szemüket, pedig a homlokán lévő karfiolszerű növények elcsúfították az arcát. Ez maradt a csikarásból, mintegy végérvényesítve vagy inkább megpecsételve a sorsát. Most már mindenki tudta, hogy sohasem hasonlított a testvéreire, de ez a fölismerés az égvilágon senkit sem érdekelt.

Szecsődiné sem tehetette jóvá a tévedését. Az egyik látogatása alkalmával annyira megázott, hogy tüdőgyulladást kapott, és pár hétre rá meg is halt. Egyszerű temetése volt, még csak nem is emlékeztetett arra a másikra, amikor tenyészbírák vonultak a gyászkocsi előtt. Azt mondják, a Szecsődi lányok ekkor talákoztak utoljára. Nem is csoda, hisz adósai maradtak egymásnak: Julka a boldogsággal, Ilka a gazdagsággal tartozott, és ezt a számlát lehetetlenség volt kiegyenlíteni.

Dessewffy Tibor

(EL)KÉSŐ KAPITALIZMUS

Posztkommunizmus és poszt/modernitás

Bizonyára sokan vannak, akik e cím láttán elborzadnak a vállalkozás abszurditásától, és azt kérdezik, hogyan kerül a csizma az asztalra, mi köze a posztindusztriális, fogyasztói jóléti állam televényéből kinőtt gondolatkörnek és életmódnak ahhoz a Kelet-Európához, ahol csökken a várható életkor, zuhan az életszínvonal, és a térség államai tülekednek az önpusztítási statisztikák előkelő helyezése miatt. De ha jobban megfontoljuk, a lángoló jégkrémek, a KGB-ügynökökből lett antikommunisták, Oscar-díjas Mihalkov-filmek korábban a szimpla abszurditás még nem ok arra, hogy elveszünk egy feltevést.

Sőt, ha lehet, még feszíteném a húrt, és nem pusztán azt állítom, hogy van kapcsolat a két fogalom – csizma és asztal – között, hanem azt is, hogy a poszt/modernitás tükrében a posztkommunizmusnak – ha nem is a „valódi”, „igazi” arcát, de – valóságosabb képét pillanthatjuk meg, mint amit a mainstream szociológiai leírások nyújtanak. Végül még azt a meredek állítást is megkockáztatom, hogy a posztkommunista társadalmakban zajló történések relevánsak e tükör, a poszt/modernitás fénytöréseinek leírásakor.

Mielőtt belevágnánk a lényegi fejtegetésekbe, időzzünk még el egy pillanatra ennél a – nem éppen barátságos – közegnél, ami a poszt/modernitás fogalmának használatát övezi tájainkon. Egyúttal lépünk túl azon a – nem éppen barátságos – ignorancián, amivel a kifinomult Nyugat posztmodernje hajlamos elfeledkezni – lényegében majdnem mindenről, ami nem a „legeslegelső világ”.

Az egyik leggyakoribb ellenérv e fogalmak használata ellen az, hogy homályosak, „senki nem tudja megmondani, hogy végül is mit jelentenek”. Való igaz, egyik fogalompár sem indulna túl sok eséllyel egy konceptuális „wet T-shirt” versenyen, mivel nem éppen áttetszők, hajlamuk szerint inkább elrejtik, mintsem feltárják a mögöttes (társadalmi) formákat. Még a kétségkívül kevésbé problematikus *posztkommunizmus* is gyakran megengedhetetlenül slamos fogalomnak bizonyul. Regisztrálva a meglehetősen szembeötlő különbségeket mondjuk a kádári Magyarország és Enver Hodzsa Albániájának „kommunizmusa” között, nem lesz olyan meglepő, hogy a bársonyos forradalom utáni Csehország és a marosvásárhelyi pogrom szegényével együtt élő Románia sem éppen egyazon ösvényen halad.

A *posztmodern* még ennél is rosszabbul jár, a film, a divat, az építészet és a társadalomtudomány területén mindenre ráüthető ez a stigma, ami szokatlan, különös vagy zavaró – függetlenül annak tartalmától vagy üzenetétől.¹

A posztmodernre övező általános ellenérzésnek azonban az epiztemológiai bizonytalankodásnál sokkal komolyabb okai vannak – amelyek keretei messze túlnyúlnak (a bármilyen értelemben meghatározott) posztkommunista világon. Éppenséggel figyelemre méltó az az *egységes közutálat*, amely Szíriától Indonéziáig, Indiától Ecuadorig a poszt/modernitás retorikáját fogadta. Habár a perifériákon is fel-feltűnik egy Gayatri Spivak vagy Edward B. Said – vagy hogy Kelet-Európánál maradjunk, egy Heller Ágnes vagy Zygmunt Bauman –, de mégis az általános értelmiségi közvélemény, jobb esetben a nyugati dekadencia megnyilvánulásaként vagy – és az a súlyosabb vád – olyan diskurzusként értékeli, amelyben a valódi társadalmi problémák megtárgyalhatatlanok. Így az egész posztmodern szleng és érzelgősség valójában csak a fejlett országok hegemoniájának és a (szemi)periféria kizsákmányolásának fenntartására szolgáló szimbolikus instrumentumnak minősül.

Nem vitatom, a posztmodern retorikának *lehetnek* ilyen hatásai is, de mielőtt elmerülnénk a társadalmi funkciók elemzésében, azt javaslom, horgonyozzunk le e sokrétű fogalom valamely jelentésénél. A késői Wittgenstein szellemesen bizonyítja, hogy az olyan általánosan használt fogalmakat, mint a játék, lehetetlen *egyértelműen* meghatározni. Valóban, még egy jóval problémamentesebbnek tűnő tárgy esetében is, mint amilyen például egy asztal (hogy a csizmát most ne is említsük), a tradíció és az adott nyelvjáték szabályai ismeretében döntjük el, hogy az a – mondjuk – „négy lábú, fa, evésre szolgáló” tárgy asztal-e vagy hokedli. Hasonlóképpen van ez a poszt/modernitás esetében is. Ezért *nem* a posztmodern „valódi jelentésének” feltárása vagy az „eddig

hamis értelmezések” leleplezése a célom, hanem a fogalmat meghatározó nyelvjáték szabályainak ésszerű kiterjesztését és újragondolását javaslom.

Másfelől e jelölőket nem használhatjuk teljesen önkényesen. Miként egy csizma sem válik asztallá attól, hogy valakinek kedve támad annak nevezni, a posztkommunizmus és posztmodern eddig csak proklamált kapcsolata is azon múlik, hogy milyen értelemben is használjuk ezeket a fogalmakat. A meghatározás, mint erre az imént utaltam, *szükségszerűen* hiányos és esetleges lesz, de ez nem csökkenti az elemzés érvényét.

Az alábbiakban tehát röviden összefoglalom, hogy miben látom a posztkommunista társadalmak sajátosságát, majd pedig a poszt/modernitás öt jellegzetességét emelem ki. Végül megkísérlem e két üveglapra karcolt képet egymásra csúsztatni és bemutatni, hogy mit látunk ebben a különös optikában, hogyan viszonyul egymáshoz a poszt/modernitás és a posztkommunizmus.

Posztkommunizmus

Martin Heidegger és a francia posztstrukturalisták elévülhetetlen „érdemeket” szerettek abban, hogy az olvasó alapvető szkepszissel közelítsen a köznyelvtől elszakadó ezoterikus fogalmakhoz, központozáshoz és tördeléshez. Halovány követőik túlszárnyalták Mestereiket, megmerítkezve a szürreális nyelvezet szenteltvízében, a legfrissebb divatáramlatokkal sodródnak, a kábult néző egy értelmén túli szótár létrehozásához asszisztál. Az ádáz ellenségek és odaadó hívők rendszerint ezt a homályos és nehezen értelmezhető szókincset nevezik posztmodernnek. A magam részéről nem hiszem, hogy az új helyzet leírására teljesen új nyelvezet szükséges, bár némely új metafora átvétele komoly előnyökkel járhat – amennyiben képesek vagyunk megmagyarázni, hogy miért tartjuk helyénvalóbbnak a javasolt terminust az addig használtaknál.

Amikor tehát a posztkommunista állapot leírására az *(el)késő kapitalizmus* fogalmát javaslom, akkor nem a terminusfabrikáló ambíció munkál bennem, hanem az a meggyőződés, hogy ez a fogalom képes némi – a posztmodern szempontjából is fontos – adalékot hozzátenni a posztkommunizmusról folyó eszmecseréhez.

A posztkommunizmussal foglalkozó társadalomtudományi elemzések 1989-ben felharsanó kórusában a legerősebb hang minden bizonnyal a tranzitológiáé volt. A magam részéről e kakofónián belül azokkal a hangokkal értek egyet, amelyek a gazdasági átalakulást, a „kapitalizmus felépítését” tartják a posztkommunista átmenet döntő momentumának. Nem mintha a politikai intézményrendszer átalakulása, „a kommunizmus bukása és a demokrácia eljövetele” ne volna történelmi jelentőségű a térség országai számára, de úgy tűnik, e politikai-strukturális változásokat egyszerűbb volt megszokni, jóformán konfliktusmentesen illeszkedtek be az adott társadalmak életébe. Visszatérve tehát a rendszerváltás gazdasági aspektusait vizsgáló elemzésekhez, három – a későbbiek szempontjából lényeges, ugyanakkor jó néhányszor figyelmen kívül hagyott – dolgot szeretnék hangsúlyozni.

Ha a modern élet köznapi fogalmát egybevetjük a hetvenes-nyolcvanas évek gulyáskommunizmusának világával, azt láthatjuk, hogy e modernitás szinte valamennyi eleme – a természettudományos eredmények átfordítása technológiába, a környezet átalakítása, a tradíció felbomlása és a család megváltozott szerepe, urbanizáció, industrializáció, motorizáció, szekularizáció stb. – megtalálható, két, persze döntő fontosságú, kivétellel. A gazdaság nem volt kapitalista, vagyis hiányzott a magántulaj-

don és a piaci csere *túlsúlya*, és nem alakulhatott ki a politikai demokrácia intézmény-rendszere.

A „hiányosságok” jelentőségét nehéz lenne túlhangsúlyozni. Mégis, a posztkommunista országok egyik döntő sajátossága abban rejlik, hogy *egy már modernizált élet-világba* köszöntött be hirtelen és megkésve a kapitalizmus és a demokrácia, *épp fordítva, mint Nyugaton*.

Ennek az egyszerű tételnek két fontos következménye is van. Egyrészt be kell látnunk, hogy ez a kapitalizmus „*kívülről jött*”, *nem a belső fejlődés szükségszerű, organikus következménye*. A régió országai számára a nagyhatalmi világpolitikai döntések „nyitottak tért”. Ezzel egyidejűleg e tér kitöltéséhez a piacgazdaság mintáját is szállították, amit a közép-kelet-európai országok lelkesen fogadtak. Am sem a szívélyes fogadtak, sem a keserű, katzenjammeres kiábrándulás nem változtatott azon a tényen, hogy e modell nem a belső fejlődés eredménye, hanem az importált öntőforma kitöltése nyomán szilárdult meg. Nem folyamatosan a fokozatosan megerősödő vállalkozókból alakult ki a posztkommunista burzsoázia, hanem a politikai döntésekkel felállított keretekbe lötyintett anyag rajzolta ki az új uralkodó osztály még elasztikus formáját.

A kapitalizmus tehát kívülről és megkésve érkezett Kelet-Európába – de érdemes közelebbről is megvizsgálni, ki is ez a későn jött vendég. Talán nem felesleges leszögezni, hogy a huszadik század végének állami beavatkozásnak kitett, multinacionális vállalkozások által uralt „*késő kapitalizmusa*” köszöntött be Közép-Európába, nem pedig a XIX. század szabadversenyos piaca. Ebben az értelemben elhibázott az eredeti tőkefelhalmozás időszakával gyakran említett párhuzam, és felesleges számon kérni Közép-Európa vállalkozóin azt a protestáns etikát, amely már Nyugaton is eltűnt. Ezzel egyáltalán nem azt állítom, hogy nincs különbség Kelet-Közép-Európa és a Nyugat között. Épp azt szeretném világossá tenni, hogy e jelentős különbségek nem abból fakadnak, hogy a *kapitalizmus* volna fejletlen a kelet-európai régióban. A *késő kapitalizmus* érkezett meg elkésve, a rá jellemző tőke- és termelési szerkezettel, reklámkampányokkal és a fogyasztás csábításaival Kelet-Európába, ezért a következőkben, az előbbi okok miatt, a posztkommunizmusra az *(el)késő kapitalizmus* terminusát fogom használni.

Poszt/modernitás

A poszt/modernitás esetében az elválasztó jellel (/) operáló sajátos írásmód arra utal, hogy nem hermetikusan elválasztható, modern és posztmodern korszakokról, hanem egybefolyó, elválaszthatatlanul összekeveredő – Frederick Jameson kifejezésével – *kulturális logikákról* van szó. Mivel ezek nem elkülönült, „diszkrét” korszakok, a néhol hisztérikussá váló követelésnek, „*hogy jelöljük ki, mikor kezdődött az új kor*”, sincs különösebb értelme. Nem az a lényeges, hogy a poszt-, késő, szür- vagy éppen az előtag nélküli modernitás címkéjét akasztjuk-e a korra, amelyben élünk, hanem az, hogy megtaláljuk-e azokat a fogalmakat, amelyek alkalmasak ennek az egyre megfoghatatlanabbá váló világnak a leírására. A „poszt/modernitás” ezt a nehezen elhatárolható újszerűséget kívánja reprezentálni. E *kulturális logika* nívója és ennek jelentősége akkor látható be legkönnyebben, ha az új ethosz sajátosságait a klasszikus modernitás kontrasztjában szemléljük.

1. A tudás felparcellázása – irónia

Tépjük szét a szíami ikreket, hagyjuk figyelmen kívül a felvilágosodás emancipáló politikafilozófiáját, és lássuk, mi maradt az univerzalizmust és homogenitást hirdető episztemológiai ígéretekből. A tudást a felvilágosodásban a fény beszédes metaforájával irták le, amely egyre újabb területeket ragad el a sötétség birodalmától, értékkonnotációiban egyértelműen pozitív, dinamikájában terjeszkedő és feltartóztathatatlan.

Ez a fény/tudás egylényegű volt, az egységes világosság különálló darabkái ha összeértek, problémamentesen illeszkedtek egymásba. Ennek az egységes tudásnak a társadalmi funkciói is egyértelműek voltak. Miként az episztemológia a „több tudás több igazság” feltevésére alapult, a filozófusokkal levelező fejedelmek és forradalmárok számára a több tudás a „haladás és a szebb jövő” záloga is volt.

A XX. század, a perfekcionalizált gyilkoló gépek kidolgozása és működtetése előbb ezt a magától értetődően pozitív társadalmi értékcsatolást szüntette meg, majd ezt követően az egynemű tudás, az egyértelmű tudás-igazság viszony hipotézisét is megkérdőjelezte.

A tudományfilozófián belül a tudományos eredmények kontextuskötöttségének bizonyításával Thomas Kuhn paradigmaelmélete a homogén tudás leghatásosabb kritikáját fogalmazta meg, egyúttal demisztifikálta a tudomány univerzalisztikus aspirációit. A tudás társadalmi konstruálásának tétele a hétköznapi állítások és a praxis társadalmi beágyazottságát és előfeltevését hangsúlyozza, társadalomtudósok garmadájának ad munkát. Ezek a kutatók megkísérik rekonstruálni a különböző „normális” „természetes” jelenségek történeti megszerkesztésének folyamatát. Michel Foucault a különböző fogalmak, tudásalakzatok vizsgálatakor megkerülhetlenné tette a hatalom dimenzióját. A „power/knowledge” éppenséggel már nem arra utal, hogy a „tudás hatalom” (vagyis hogy a tudás megszerzésén keresztül vezet az út a hatalomhoz: ez ugyanis a modernitás emblematikus tézise), hanem arra, hogy az válik tudássá, amit a hatalom annak minősít (vagyis a hatalom megszerzése a tudás feltétele).

A poszt/modernitásban az intellektuális mezőt felparcellázták, a modernitás alatt megkérdőjelezhetetlen tudás-igazság viszony felbomlott.

Megsemmisült a tudás hierarchiája, az ész trónusán regnáló, alattvalóira dölőföven tekintő tudomány egy lett a sokszínű, szimultán, alternatív, lokális tudásformák közül. A Nagy Narratíva megalkotása nemcsak kivihetetlen, de morálisan is kétséges vállalkozásnak bizonyult. Az információrobbanás korában lehetetlen nemhogy a tudomány, de egy szűkebb szakterület eredményeinek pontos számontartása is. Ebben az új rendben új értékek dominálnak, az enciklopédisták információgyűjtögetése és -felhalmozása – amit Nietzsche antikváriustudásnak nevezett – a CD-ROM-ok és fordítóprogramok korában önmagában már nem különösebben lenyűgöző. Ezzel szemben felértékelődik a játékosság, a kreativitás és az összefüggések átlátásának képessége.

Az új helyzetben, a felparcellázott tudás szegmentált és különbözőképp megművelt területein bókászva alighanem szükségszerűen érkezünk el a metafizikai eltökéltségtől Rorty *íroniájához*, amely egyszerre saját határaink elismerése és az esetlegességgel való együttélés művészete. Az Ironikus, mint tudjuk, folyamatosan kételkedik az általa használt értékek, „szótárak” és az ezek által definiált világ érvényességében, habár ez a képtelen nem jelenti azt, hogy ne használná ezeket az eszközöket vagy hogy megtagadná ezt a világot. A kizárólagosság, az „egyedül lehetséges” megkérdőjelezhetlensége – amit Rorty józan észnek nevez – az irónia valódi ellenfelei. Az irónián keresztül nézve a posztmodernitás nem más, mint a „vastörvények” illúziója és az univerzalitás arroganciájától megfosztott modernitás.

2. Személyiség

Zygmunt Bauman a késő vagy poszt/modernitásra jellemző személyiség adekvát metaforáját a Turistában találta meg.² Természetesen nem abban az értelemben, hogy mindannyian boldog utazókká váltunk volna, vagy életünk nagyobb része csoportos üdülésekkel telne. A Turista valódi jelentését a klasszikus modern személyiséggel összehasonlítva érthetjük meg, amelyet Bauman a Zarándok metaforájával ír le. Ez a Zarándok mint pszichológiai típus jól ismert, idetartozik Max Weber protestáns vállalkozója, Lukács György, a Tanácsköztársaság népbiztosa vagy az angol gyarmatbirodalom indiai helytartója. Tudja, honnan jön, és azt is, hogy mi az a szent cél, ami felé tart, függetlenül attól, hogy valaha eléri-e. Egész életét e hivatásnak szentelheti, hiszen bizonyos értékeiben és a keretfeltételekben, Leninnel mondja, hogy „*az idő (a szocializmusban) neki dolgozik*”. Tudja, mit kell tennie annak érdekében, hogy ő maga illeszkedjék a dolgok vágyott rendjébe, hogy a holnap eredményesebb legyen, mint a tegnap.

Senki sem gondolhatja komolyan, hogy manapság nincsenek ilyen emberek, de az is biztosnak látszik, hogy napjainkban nem ez a típus a jellemző. Még azok számára is, akik részesültek a kegyelem ezen ajándékában, egyre nehezebb lehet ezt az intakt-ságot fenntartani. A Turista, aki az előbbieken leírt felparcellázott intellektuális térben él, nemcsak az értékek, hitek és célok sokszínűségét tapasztalja meg, de ezek viszonylagosságát is. A reflexió és választás állandó kényszeréhez eredendő bizonytalanság társul. Az „út” – amelyen a Zarándoknak végig kell mennie – a „haladás”, és a „fejlődés” metaforái meghasonlottak. A racionalizáció és modernizáció egyértelmű – pozitív – értékvonzatai eltűntek. Ma egy óriási gát vagy gyár – a modernitás e templomainak – megjelenése a falu határában ritkábban tiltakozáshoz, gyakrabban tétova ódzkodáshoz vezet; nincsenek olyan értékiránytűk, amelyek ezekben a kérdésekben eligazítanának. Pontosabban: túl sok különböző érvelést és értékrendet ismerünk ahhoz, hogy bármelyikben is megbizhassunk. E bizonytalanságból fakadó szorongást persze féken kell tartani. A legnehezebb választási helyzetek elé spanyolfalat húznak, a halál eltűnik a Turista gondolkodásából, az Erwin Goffman által leírt „*keretkarbantartás*” és „*impressziómanegelés*” hatalmas iparrá fejlődik. A Turista bizonytalan és rövid távra tervez, ma ezt, holnap azt választja, a situációtól és a kontextustól függően változtatja nemcsak ruháit, de az alkalmazott értékrendeket is. Ez a flexibilitás és esetlegesség teszi a Turistát a bizonytalansággal terhelt poszt/modernitás jellegzetes karakterévé.

3. Legitimáció

Vizsgáljuk meg ennek a személyiségnek a közösséghez, a társadalmihoz való kapcsolódását, azokat a formákat, amelyek az egyén számára lehetővé teszik, hogy értelmet adjanak életüknek és cselekedeteiknek; vagyis a legitimáció módját. A késő poszt/modernitásban a legitimáció elsődleges és legfontosabb eszköze a piac, pontosabban a fogyasztás.

A modernitás klasszikus weberi tipológiája aligha alkalmazható, bár mind a karizmatikus, a tradicionális és a racionális formák elemei megtalálhatók, a fogyasztás csábításán keresztül érvényesülő legitimitás esetében valami gyökeresen újról van szó. „Fogyasztok, tehát vagyok”, mondja az új kor embere, és valóban, identitásunk alapvető elemei – néhány vallási fanatikus és ideaeregető értelmiségit leszámítva – a vágyott és megszerzett javakra épülnek. A rend és az uralom elfogadásának alapja az,

hogyan biztosítja a fogyasztást és ezen keresztül az identitás fenntartásához nélkülözhetetlen fogyasztói lehetőségeket és magát a – Turista számára elsődleges – választást. Ebből a szempontból tanulságos felidézni a fogyasztói legitimitás elleni egyetlen nagy lázadást, a nyugati '68-at, amely elsősorban a „kispolgári értékrendet” utasította el, azt az életet, amelynek mérföldkövei a fogyasztás egymást követő csúcsteljesítményei, az első kocsik, az első tévé, az első egzotikus turistaút. Azok, akiknek szívéhez közel áll ez a lázadás, hajlamosak arra, hogy a posztindusztriális értékeket, az ökológiai gondolkodást, a keleti vallások előretörését és a zöldeket e megmozdulások továbbéléséért értékeljék. Nem lehetetlen, hogy igazuk van. Mégis, észre kell vennünk, hogy a piac mint a represszív tolerancia valódi virtuóza a fogyasztói logika elleni bármely támadást azonnal és diadalmasan integrál, a biotermékek a legelegánsabb üzletek polcain sorakoznak, a „recycling” logo a fogyasztásra csábítás egyik hatásos eleme, Jim Morrison lemezei több tizmillió példányban kelnek el.

A fogyasztói legitimitás e tételéhez két rövid megjegyzést kell fűznünk.

Egyrészt ebben a viszonyban nemcsak az egyén változik meg, de a „piac” másik szereplője – és ezzel persze egész működése is –, a „termelő” is átalakul; azzal, hogy a gazdasági ciklus súlypontjába a fogyasztói választás kerül, csábítóvá és kiszolgálóvá kell lennie. A szükségletkielégítés hagyományos modellje is megváltozik, a termelés-fogyasztás békésen növekedő kölcsönössége helyébe a gerjesztett, szimbolikusan kiterjesztett szükségletek sokasága lép, melyet egyszerre próbál kielégíteni és továbbjarni a posztmodern gazdaság.

Végül mindig vannak olyan marginális csoportok, amelyeket nem ér el vagy amelyekre nem hat a piac csábítása. Ezeket a csoportokat, éppúgy, mint korábban, a posztmodern társadalom a nyomásgyakorlás különböző formáival esetleg megpróbálja integrálni, vagy kitesztja, elzárja és elrejtja őket.

4. Az állam

Jogtechnikailag a posztmodern állam különösebb meglepetéseket nem rejteget, a képviselési elven nyugvó demokráciának nincs alternatívája. Ám a posztmodern helyzet újra és újra az orrunk alá döngöli azt, hogy a többpártrendszerű demokráciához kapcsolódó ígéretek és vágyak nem valósultak meg. Az általános választójog – a modernitás e nagy vívmánya – szükséges, de elégtelen feltételnek bizonyult az egyenlő életesélyek és érdekérvényesítés szempontjából. Habár a „tömegdemokráciában” alapvetően megváltozott a politikai kommunikáció – szintén a csábítás lett a legfontosabb alkalmazott technika –, senki nem gondolhatja, hogy X munkásnak ugyanannyi esélye van érdekei érvényesítésére, mint Y mágnásnak, hogy Z földműves ugyanannyi befolyással rendelkezne, mint N médiacézar.

Mármint az a kérdés, hogy az igencsak hierarchizált érdekérvényesítési komplexum következtében milyen irányba változnak az ezredvégi demokráciák. Igaza van az olvasónak akkor, ha ez utóbbi kifejezést – „ezredvégi demokráciák” – megengedhetetlenül pongyolának tartja, hiszen nemcsak formális és kulturális különbség van mondjuk a kilencvenes évek Hollandiája és az USA között, hanem lényegileg különbözik a szolidaritásról és állami szerepvállalásról alkotott elképzelés is. (Hogy most más kultúrákat, mint például Japán, ne is említsek.) Mégis, ha a változások várható irányát nézzük, változatlanul az USA a kapitalizmus és demokrácia ama zászlóshajója, amelyet a nyugati világ többi állama, elsősorban a gazdasági hatékonyság jelszavával, ha kissé tétovázva is, de követni igyekezik.

Egy új keletű és szellemes elnevezés – a PC, a political correctness histériájának analógiáját használva – „*gazdasági korrektség*”-nek nevezi a monetarista hegemoniát, ahol a társadalmi erőforrások elosztását vagy prózaiban a költségvetést a pénzügyi hatékonyság kizárólagos elve alapján szerkesztik meg. Nos, amennyiben elfogadjuk, hogy a társadalmi-állami változások a „gazdasági korrektség” imperativusát követik, akkor azt látjuk, hogy a *modernitás csúcsteljesítményének, a jóléti állam lebontásának folyamata* nemcsak megkezdődött, hanem lassan a végére ér. A szociális juttatások megnyirbálása és eltörlése – amit rendszerint a versenyképesség javításával és a költségvetési egyensúllyal igazolnak – a reagani neokonzervativizmus cowboyliberalizmusának beteljesülése: „aki fönt van, a maga erejéből jutott oda, aki lent van, az pedig a maga hibájából került bajba”. A szabadság hazájában bebörtönzött több mint kétmillió (!) állampolgár döbbenetes ténye sejténi engedi a társadalmi problémák kezelésének mikéntjét is. A demokratikus érdekreprezentáció fikciójának hangoztatása azt a tényt leplezi, hogy az érdekeinek érvényesítésére valóban képes elit többé nem érdekelt a szociális intézményrendszer fenntartásában. Erre utal az is, hogy a jóléti állam intézményeinek lebontása a gazdasági teljesítménytől *független*, ezt a folyamatot a nyolcvanas és kilencvenes évek közepének konjunktúrája éppúgy támogatja, mint a két periódus közötti recesszió. Nyilvánvaló, hogy a New Deal ellenére az USA soha nem volt hagyományos értelemben vett jóléti állam, így annak lebontásában is kissé előreszaladt. Ám példája a nyugat-európai államok számára is irányadó, mert bár a jóléti intézmények dekonstrukciójában aligha érhetik utol az Egyesült Államokat, a gazdasági kényszer ezek megnyirbálása felé tolja őket is.

A *jóléti állam lebontása* mellett van egy másik általános jelenség, amelyet ki kell emelnünk, mégpedig az *állami szuverenitás inflációja*. Hogy ennek megint csak egyetlen aspektusára utaljunk, amely szorosan összefügg az előbbiekkal: az a gazdasági hatalom, amely a politikai esélyegyenlőtlenség leglényegesebb oka, egyre inkább transznacionálissá válik. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a multinacionális cégek mai hálózatában szinte kivéhetetlen az állami illetékesség és fennhatóság, hogy a tőke ott tűnik fel, ahol a feltételek számára legkedvezőbbek, de a globalizáció folytán Y mágnás és Z mediacézár már nemcsak saját honfitársainál van kedvezőbb helyzetben, de a nemzetközi erősorrend függvényében bárkivel szemben – akárhol jelenik is meg. Amerikai példánál maradva: ugyan semmi rossz nincs abban, hogy a Hawaii-szigetek – az USA ötvenedik állama – területének túlnyomó részét az elmúlt két évtizedben japán befektetők vásárolták fel, de az őslakók földjük megtartásáért és visszaszerzéséért folytatott harcában ez például biztosan új fejezetet jelent.

5. Társadalmi viszonyok

A poszt/modernitás társadalmi viszonyai kapcsán egy tipikus jelenségről, az *absztrakció* folyamáról kell szólnunk.

A modernitás társadalma a *munka* társadalma, anyagi terméket előállító, azzal kereskedő vagy ahhoz segédkezet nyújtó, az *anyagot* formáló és alakító korszak volt. Ennek a kornak a klasszikus alakjai, a *termelő-vállalkozó* és a *munkás*, nagyon eltérő hatalmi és gazdasági esélyekkel, de ugyanannak az éremnek a két oldalát jelentették, s viszonyuk legalábbis a jóléti állam viszonyai között konszenzuális volt. Ez a világ természetesen még ma sem tűnt el. Daniel Bell hívja fel a figyelmünket arra, hogy a poszt-indusztriális társadalom nem az ipari komplexum szétporladását jelenti, ipar nélküli (poszt)modern társadalom nem létezik, a termelő gazdasági intézmények csak korábbi egyeduralmukat veszítik el, és visszaszorulnak a szolgáltatásokhoz képest.

Ám az előbbi intést észben tartva is megkockáztatható az az állítás, hogy a posztmodern társadalom a *kommunikáció* társadalma, *információ*-előállító, azzal kereskedő vagy ahhoz segédkezet nyújtó, az információ formálásának és alakításának korszaka.

Az absztrakció folyamata, amelynek lényege a munka/kommunikáció, illetve az anyag/információ váltás, számos változást hozott a pénzt helyettesítő hitelkártyáktól az esőerdőkből az UNESCO-nak e-mailező indiánokig – amely változások feltérképezését itt meg sem kíséreltem. Egyetlen aspektust kiemelve: ennek az új ethosznak a klasszikus figurája már nem a termelő-vállalkozó, hanem a bróker, akit az információk éltetnek. A bróker nem hoz létre új gyárat és vállalkozásokat, hanem közvetít, az információk tengerében lubickol, a lehetőségekkel játszik, az esélyeket mérlegeli. A brókernek nincs hivatása, nem tervezi hosszú távra, hanem jelen van (megfelelő időben a megfelelő helyen), és a pillanatot akarja megragadni.

De az az információ, amely a brókert élteti, különös természetű, „zárt láncú”. Míg egy könyv nem lesz attól kevesebb, ha sokan olvassák, a bróker számára elemi érdek a kizárólagosság, az, hogy elsőként jusson az információhoz, és minél tovább magánál tartsa vagy szabályozza mozgását. Ez határozza meg a nem brókerekhez, a tömeghez fűződő viszonyát. Míg a munkás ugyanannak a termelési folyamatnak volt a szereplője, mint a termelő-vállalkozó, tehát elképzelhető volt helyzetének javítása, a tömeg nem része a brókerek játszmájának, és nincs abban a helyzetben, hogy a partvonalon túlról ajánlatokat tegyen a brókereknek. Egyetértek Susan Strange-dzsel, aki „ *kaszinókapitalizmusnak*” nevezi azt a formációt, ahol „*a szakértelem, az erőfeszítés, a gondolkodás, az eltökéltség és a kemény munka egyre kevesebbet számít*”, és meggyengül a társadalmi bizalom és kohézió. Ugyanakkor nem hiszem, hogy ilyenkor „*simán csak a szerencse veszi át a hatalmat, és kezdi meghatározni mindegyre, hogy mi is történjék az emberekkel*”. Ezt épenséggel naív álláspontnak tartom. Azért kedvelem a kaszinókapitalizmus metaforáját, mert alkalmas arra, hogy a kisebb-nagyobb tételekkel *belül* játszó brókerek mellett elképzeljük a kívül rekedt tömeget is, amely nem azért nem nyerhet, mert pechje van, hanem azért, mert el sem helyezheti tétjeit. Más szavakkal: a jóléti államban csökkenő társadalmi különbségek után az új korszakban a brókerek és a tömeg közötti különbség újra növekedni kezd. Az amerikai közgazdász Robert Reich szemléletes példája szerint „*...a hatvanas években Amerika 100 legnagyobb vállalatának vezetői átlagban 190 000 dollárt kerestek, ami negyvenszerese volt az átlagos gyári fizetéseknek. Az adók után a vezetői kereset-többség csak tizenkétszeres volt. A nyolcvanas évek végére a vállalati vezetők átlagos fizetése kétmillió dollárra nőtt, ami kilencvenháromszorosa az átlagos munkásfizetésnek. Az adók után a vezetők keresete hetvenszer több, mint a munkásoké*”.³

Összefoglalva: a tudás felparcellázása és a Nagy Narratíva illúziójával való leszámolás, a szertefoszló magátólértetődőségek helyébe lépő játékos ironia, az ebben a közegben otthonosan mozgó Turista, a piac csábítása és a fogyasztás mint legitimáló struktúra, a jóléti állam lebontása és az állami szuverenitás inflálódása, valamint a társadalmi absztrakció és e folyamat győztesének, a brókernek a megjelenése az a néhány elem, amelyet a „posztmodern” társadalmi feltétel lényeges elemeiként megneveztünk. Ez a meghatározás aligha határolja le pontosabban a valóságot, mint a wittgensteini „asztal”, de úgy vélem, ezzel együtt értelmes és lehetséges képet vázolnak. Ha el tudjuk fogadni a posztmodernnek ezt az értelmezését, akkor megvizsgálhatjuk, hogy miként illeszkedik ez a társadalmi feltétel az *(el)késő kapitalizmus* rendszerébe.

(El)késő kapitalizmus és poszt/modernitás

I. A felparcellázott tudás – irónia

Az első pillantásra mi sem áll távolabb a posztmodern mélange-tól, mint a posztkommunizmusok szürke egyhangúsága. A himsoviniszta nacionalizmustól sem mentes közéleti arénából hiányzik a lokalitás sokszínűsége, a domináns diskurzus hatalmas csoportokat rekeszt ki a legitim tudás szférájából. Magyarországi iskolákban például a romák nem szerepelnek a nemzet történelmében, jöllehet a cigányság arányát a szakértők hét-nyolc százalékra becsülik. A cigány kisgyereket, ha más nem, az iskola biztosan megtanítja arra, hogy *ő más*, mint a többiek, vagyis hogy mi *nem* (nevezetesen nem fehérmagyar), de arra nézve nem ad eligazítást, hogy pozitíve kicsoda, hogy saját csoportjának történelmileg mi a viszonya a többséghez. Hasonlóképp érdekes az, ahogy a domináns diskurzus a gúny eszközeivel képes szinte minden feminista érvelést a komolytalanság szférájába taszítani, nem is beszélve a szexuális kisebbségekről, amelyeknek még mindig a tolerancia minimális szintjéért kell küzdeniük. Példaként megemlíthetjük, hogy a magyar bíróság 1995-ben elutasította a Szivárvány Egyesület a Melegéért mozgalom bejegyzését, mert a „meleg” kifejezést botrányokozásra alkalmasnak tartotta.

Világosan kell tehát látnunk, hogy az (el)késő kapitalizmus kultúráját és nyilvánosságát *nem a széltöredezett és emancipált tudások sokasága jellemzi*. Mégis, amikor azt állítom, hogy ettől a közegtől sem idegen Rorty iróniája, akkor annak az előfeltevésnek a birtokában mondom, hogy ehhez az állapothoz egy másik út is vezet.

A közép-európai szellemiség klasszikus alakja Švejk, a derék katona, akinél az ostobaság és zsenialitás szétválaszthatatlanul összemosódik, aki a maga bárgyú és ügyefogyott módján tökéletesen tud lavírozni egy degenerált rendszer viszonyai közt. A ŠVEJK-et olvasva meggyőződhetünk arról, hogy az értékek összekeveredése, a valóság esetlegessége és meg nem feleltethetősége már a kommunizmus beköszönte előtt is fontos kulturális tapasztalat volt a régióban.

A „létező szocializmus” időszaka tovább erősítette ezt az élményt. A kommunizmus a modernitás legpökhendibb, legarrogánsabb verziója volt, ahol az ellensúlyok és fékek hiánya miatt a korlátlan központi hatalom ellenőrzés nélkül tombolva megmutatta a racionális társadalomszervezés és termelés teljes irracionálisát. A megfordított folyók nyomán keletkező sivatagok, a kollektívizált mezőgazdaságot követő éhínségek és a semmibe rohanó metróépítkezések olyan mélységes skepszist alakítottak ki ezekben a társadalmakban a Nagy Projektumok iránt, amely ismeretlen a sikeresebben modernizálódó első világban. Nem az ökológiai érzékenység, hanem a selejt tette az esetlegességet mindennapos élménnyé Közép-Kelet-Európában. Amíg a racionalizált és formális nyugati viszonyok között a szimpla és hatékony „működik” volt az általános tapasztalat, addig a kommunizmusban a „*talán*”, „*esetleg*” és az „*attól függ*”. Ezeknek a működési zavaroknak számos tünetét ismerjük – kezdve az elfogadott köszönési mód hiányától, a teljesen felfogatott személyes szerepekig, de itt most csak arra az érzékenységre utalnék, ami ezen felemás, esetleges viszonyok között kétségkívül megerősödött Közép-Európában. Ebben a tapasztalatban a valóság nem adva van, hanem esély, amely megvalósulhat. Ami azt illeti, mi magunk nem is nagyon tudunk ebbe a folyamatba beleszólni. Szándékaink és tetteink következménye, az eredmények közti viszony nem automatikus és instrumentális, hanem kontextuális és esetleges.

Ebből a szempontból sajnálatos, hogy a Nyugat számára Milan Kundera írásai jelentik az irónia csúcását. Bohumil Hrabal ugyanis – aki ennek az érzékenységnek a *par excellence* megjelenítője – nemcsak a létezés iránti alázattal viszonyul ehhez az elcsúszottsághoz, hanem az ő végtelen szeretettel elmondott történeteiből egyszerre rajzolódna ki ennek az ironikus létnek a hétköznapi tapasztalatai és transzcendens távlatai. A sörgyári hejehuják és a vasgyári kényszermunka, a családi autószerelés és a papírguberálás, egy félbolond nagybácsi és a gyönyörű kisasszonykák, ügynökök, pincérek, futballisták és hazudozók alakjában, a tökéletlenség és esetlegesség, a kisszerűség és kiszolgáltatottság viszonyaiban a kikerülhetetlen elmúlással való mosolygó, bölcs (és ironikus) együttélés Hrabal egyetlen – bár állandóan más formát öltő – témája. Hrabal voltaképp azt bizonyítja, hogy Közép-Európában a „hétköznapi lét” és a „józan ész” nem az irónia legnagyobb ellenfelei, hanem legfőbb szövetségesei és támogatói.

Tudjuk, a kulturális változások folyamata hosszabban elnyúló és bonyolultabb folyamat, mint valamely ripsz-ropsz intézményi változtatás. Hosszabb távon vélhetőleg az (el)késő kapitalizmus viszonyai között is az iróniának ez a mindennapos formája megszűnik majd általános élménynek lenni. Mára már bevetté vált a „hölgyem-uram” megszólítás – amely a formalizált interakciók alapfeltétele –, és a közgazdasági egyetem diákjainak komoly tekintetét és eltökélt járását figyelve biztosak lehetünk abban, hogy az új generációk már az egyértelműként létező és megfeleltethető valóságban mozognak. Ennek a váltásnak a pontos idejét és mikéntjét még nem ismerjük, de azt hiszem, hogy mi, akik leéltünk harminc-negyven évet a kommunizmus szimulált valóságában, az ott összeállított kognitív csomagot még jó darabig fogjuk cipelni.

2. Személyiség

A bizonyosság világából kitaszított, barangoló és sodródó Turista nem ismeretlen az (el)késő kapitalizmusban. Gondoljuk meg, ez az a klasszikus eset, amikor a hivatalos értékrend nemcsak egyik pillanatról a másikra változik meg, de a tegnapi értékeinek explicit tagadásaként határozza meg magát. E változás – mely szeretné a múltat végképp eltörölni – a személyes életutak fásasztó és nehézkes újrajrásának feladatát rója ki ránk.

De a bizonytalanra váló múltnál fájdalmasabb a jelen áttekinthetatlensége és a jövő kiszámíthatatlansága. Nem nehéz belátni, hogy egy olyan társadalomban, ahol drámai átalakuláson megy át a társadalmi struktúra, és eme változó struktúra egyes pozícióit kell megpályáznia az egyéneknek, a bizonytalanság jóval nagyobb, mint egy viszonylag megállapodott struktúrán belüli mozgások esetében. Ne szaporítsuk a szót: az értékek, karrieresélyek és személyes modellek tekintetében az (el)késő kapitalizmusban sokkal nagyobb a bizonytalanság, mint bárhol Nyugaton.

Itt azonban egy fontos kiegészítést kell tennünk. Habár a bizonytalanság a Turista metaforájának lényegi eleme, mégis, úgy érzem, ebben a fogalomban túl erős a hedonista, élvhajhász, önkéntes „jóléti” elem. A posztkommunizmusokban magukra hagyott nehézipari fejlesztések „fekete városainak” lakói, bár teljes létbizonytalanságban élnek, aligha a posztmodern játékoság és mellérendelés szabadon lebegő Turistái. Így ennek a típusnak a leírására a Száműzött talán jobban illik. A Száműzött nem a maga döntéséből van úton, lépteit nem a szimbolikus gyönyörszerzés, hanem a megélhető egyszerű, materiális vágya vezérli. A Száműzött jóval kevésbé romantikus alak, mint a Turista – vagy a posztmodern irodalom másik nagy kedvence: a Nomád –, de, legalábbis a bizonytalanság tapasztalata szempontjából, egyenértékű vele.

3. Legitimáció

A fogyasztói legitimitás összekapcsolódik a kommunizmus történetével. Közismert, hogy 1956 után a Kádár-rezsim olyan módon teremtette meg legitimitását, hogy a politika kivonult a mindennapokból, és hagyta, hogy az így keletkezett űrt a magánélet, a moderált és féken tartott fogyasztás értékei töltsék ki. A társadalom a politikai érdektelenségért és a tabuk tiszteletben tartásáért cserébe a kispolgárosodás lehetőségét kapta. Úgy a hetvenes évek közepéig ez a legitimáció működött is, ám ezután egyre nyilvánvalóbbá vált a helyzet lényegéből fakadó csapda, nevezetesen, hogy a „primer” szükségletek helyébe a piac csábításainak kielégítése lépett. A példa korábbi, de érzékelteti a vágyat, mely később mindent elsöpört; az ötvenes évek aranycsapatának tagjai a fizetés helyett hivatalosan biztosított „importlehetőséggel élve” nejlonharisnyák ezreit csempészték be az országba. Ma már tudjuk, a Kádár-rezsim a társadalom nagyobb része számára volt képes jólétet biztosítani, mint az (el)késő kapitalizmus. (Azt, hogy ennek a jólétnek az alapját visszafizethetetlen nyugati kölcsönök jelentették, most figyelmen kívül hagyhatjuk.) Amit nem tudott biztosítani, az az utolsó divat szerinti „nejlon-” (és necc- és selyem- stb.) harisnyák tömkelege, a fogyasztói választás és a lehetőségek közötti tobzódás. A „szocialista piac” sok mindenre képes volt, de a valódi piac hektikus és pulzáló csábításainak szivárványát biztosan nem tudta produkálni.

A már '89 előtt fogyasztói igényekkel átítatott életvilág azonban nem azonos a „posztindusztriális”, jóléti fogyasztói kapitalizmusok világával. Mint láttuk, a Kádár-éra legitimációja szükségszerűen magával vonszolta e legitimáció kiürülését is, olyan szükségleteket artikulált, melyeket a rendszer nem tudott kielégíteni – politikai és gazdasági okok miatt. Ma ugyanezek a szükségletek változatlanul jelen vannak, sőt kézzelfoghatóbbak, testközelibbek, de a társadalom többsége számára mégis elérhetetlenek – szimplán gazdasági okok miatt. A megfizethetetlen hamburger íze rosszabb, mint a „betiltott” távolié. Magyarországon nem egyszerűen egy fogyasztói kultúrával kell szembesülnünk, hanem egy olyan fogyasztói kultúrával, amely csak az általa kínáltakra vágyódók egy kis részét fogja kielégíteni, s legtöbbször a megcsalt szerelmek vermének sötét mélyébe taszít. A fogyasztói logika lényegéből adódó kielégíthetetlenység találkozik az aktuális szociális kielégítetlenséggel, amely frusztrációt csak fokozza a választási lehetőségek és a társadalmi különbségek – a fogyasztói javakhoz való hozzájutás esélyegyenlőtlenségeinek – látványos megnövekedése.

De ha nem a fogyasztás szintjéről, hanem a fogyasztói legitimitásról – a vágyakról és az uralom elfogadásának esélyeiről – beszélünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy minden frusztrációk ellenére ez a legitimáció erősebb, mint valaha. Ahelyett, hogy választási eredmények és pártprogramok elemzésébe bocsátkoznánk, hadd tekintsem át a Coca-Cola epiztemológiájának magyarországi változásait.

A hidegháború kezdetekor a Coca-Cola-mámorban fetregő imperialista a propaganda egyik kedvenc alakja volt. Mivel a vasfüggöny mögött csak beszámolókból ismerhették az „imperialisták mákonyát”, azt eleinte mint folyékony kábítószer, az élvezet, degenerált, elpuhult élet szimbólumát mutatták be. Ám ezt az image-t hamarosan át kellett hangszerelni. Vélhetőleg a folyamatos mámor képe korántsem volt olyan riasztó, mint amilyennek a lélek puritán mérnökei először képzelték. Így a *Népsport* 1952-ben, a helsinki olimpiai falut bemutató riportjában már az ott kapható Coca-Cola más „erényeit” ecseteli, kiemelve, hogy „ez a nedű politikai kérdés is”. A tudósító fejtegetéseit ekképpen összegzi: „Nem hinném, hogy butító hatása lenne ennek az italnak,

*amelyet különben nem az jellemez, ami benne van, hanem ami nincs benne. A butító hatás talán inkább abban nyilvánul meg, hogy nem vall nagy szellemi képességre ezt az üres lötyöt rendszeresen inni.*⁴ A Kádár-rendszer fogyasztás felé orientáló kompromisszumos korszakában így szimbolikus jelentősége volt annak, hogy az amerikai cég franchise licence-t adott egy magyar gyárnak. Ezzel elérhetővé vált a „bűvös bájital” – és egy további lényeges szempontként – először és sokáig egyedül a kommunista táborban. Ám hamarosan megjelent a Pepsi (1970), és a két cég ezután együtt versenyzett az olyan hazai termékekkel, mint a Márka, a Traubisoda, a Tropikóla vagy a Sztár Narancs. Manapság ezek a nevek, egy elsüllyedt világ emlékei, már a nosztalgia könnyeit csalják az érzékenyebb lelkű középkorúak szemébe. A rendszerváltáskor, 1990-ben a Coca-Cola cég már helyi saját tulajdonú vállalatot alapít, számos kisebb hazai céget felvásárol, és terjeszkedni kezd. 1991-ben az átlag magyar már 47 palack Coca-Colát iszik (1 l liter). Azt gondolhatnánk, ez volt a csúc, az életszínvonal gyakran hangoztatott zuhanásával az üdítőital-eladások is csökkenni kezdtek. Nos, 1994-ben a cég egy embernek már átlag 111 palackot – 27 litert – adott el. Ezzel a nyugati fogyasztói kultúra emblematikus termékének magyarországi fogyasztása megelőzte Nagy-Britanniát, Franciaországot és Olaszországot. Ennek ellenére a Coca-Cola elmaradt a Pepsitől, amelynek tavalyi magyarországi bevétele majd’ százmillió dollár volt (ez több mint tízmilliárd forint, vagyis az az évi hadügyi költségvetés egyötöde). Számomra ezek az adatok a jelentésekkel telített szimbolikus fogyasztáshoz való ragaszkodás, a fogyasztói legitimitás határtalan erejének bizonyítékai. Meglehet, a középosztály elszegényedik, a fiatalok munkaesélyei egyre romlanak, de a tömegkultúrába ágyazott fogyasztói viselkedés és életmód illúziójába tetemes társadalmi csoportok kapaszkodnak görcsösen.⁵

4. Állam

Mint már említettem, a politikai intézményrendszert tekintve a közép-európai kisállamok is kétségekívül többpártrendszerű demokráciák. Ezeknek az országoknak sincs külön receptjük az általános választójog melletti esélyegyenlőtlenség dilemmájának feloldására, és itt is meghatározó a jóléti állam lebontásának tendenciája. Ez utóbbi állítást hadd magyarázzam meg egy kicsit bővebben.

A „kommunizmus” utolsó évtizedeiben a jóléti állam egy különös mutánsával találkozhattunk a régióban. Ez a rendszer a skandináv őstípustól eltérően nem biztosította a fogyasztói igények általános kielégítését, de az állami felelősségvállalást széles értelemezve számos olyan kedvezményt nyújtott, amelyek meghökkentették az idelátogatókat. Ingyenes oktatás és kórházi ellátás, kismamáknak járó kedvezmények, az olcsó bérlakások, nem is beszélve az elbújtatott munkanélküliségről, a szociális szolgáltatások sűrű hálóját jelentették, amit az emberek akkor is értékelték, ha tudták, hogy színvonaluk messze elmaradt a kívánatostól. Mindezek a „szocialista vívmányok” tartahatalanná váltak a rendszerváltás után, és megindult a szociális intézményrendszer lebontása.

A posztkommunizmusok (el)késő kapitalizmusának sajátossága abban rejlik, hogy a piac gazdasági racionalitását nem korlátozza a többi szférában kifejlődött autonómiák sora és a tradíció. Mivel a gazdasági racionalitás a maga tisztaságában mutatkozik meg, lehetőség nyílik a komplexebb (civil tradícióban és ellensúlyokban gazdagabb) társadalmak esetén nem vizsgálható mechanizmusok elemzésére.

Talán a legszembeötlőbb, hogy a társadalmi döntéseket – és az azok alapjául szolgáló értékeket –, de a hétköznapi élet világát is milyen nagy mértékben határozza meg

a „gazdasági korrektség” vagy egyszerűbben: a pénz utáni hajsza. A profitelv követése természetesen minden (kapitalista) gazdaságra jellemző. Ami a posztkommunista helyzetben tanulságos, az ezeknek az értékeknek az expanziója, a gazdasági érvelés fölénye és kiterjesztése más társadalmi területekre. E terjeszkedés hétköznapi hatásairól viszonylag pontos leírás áll rendelkezésünkre: *„Az efféle társadalmakban, ahol semmi sem szilárd, mindenkit a lecsúszástól való félelem és a felkapaszkodás vágya ösztökél. A pénz pedig, amely az emberek osztályozásának és elkülönítésének fő eszközévé vált, igen nagy mozgékonytságra tett szert, szüntelenül kézzől kézre járva átalakítja az egyének életkörülményeit, felemeli vagy a mélybe taszítja a családokat, s szinte senki nincs, aki ne kényszerülne elkeseredett és állandó erőfeszítésekre annak érdekében, hogy megtartsa vagy megszerezze. A mindennáron való meggazdagodás vágya, az üzleti érzék, a nyereségvágy a jólétre és az anyagi haszonszerzésre való törekvés a legáltalánosabb szenvedéllyé válik. E szenvedélyek gyorsan terjednek valamennyi osztály körében, s még az érvényes rétegek közé is behatolnak, amelyekről korábban mindez teljesen idegen volt.”* Az elemzés érvényét nem csökkenti, hogy ezek Alexis de Tocqueville sorai, és az 1789-es forradalom utáni francia társadalom leírására szolgáltak.⁶

Az állami szuverenitás inflációja olyannyira szembeötlő jelenség a posztkommunizmusban, hogy azt aligha kell bizonyítani, bár némi magyarázat talán szükséges. Egyrészt ebben az esetben szociológiailag az infláció fogalma nem pontos, hiszen a semmi nem veszíthet értékéből, a korábban többé-kevésbé egyöntetűen szovjet gazdáik parancsait követő kommunisták idejében az állami szuverenitás – finoman szólva is – korlátozott volt. Másfelől azonban szembeötlő, mondjuk egy képzeletbeli absztrakt szuverenitáshoz képest, a jelenlegi dependencia is. Ennek részben nyilvánvalóan gazdasági okai vannak – a tőkebeáramlástól való függőség és a fogyasztáslegitimációból fakadó kényszerek –, de ez a függőség nem zárható be a gazdaság óljába, hatásaiban a gazdasági szférán messze túlmegegy. A magyar állami – és még mindig monopolhelyzetben levő – rádióban főműsoridőben naponta egy órára az Amerika Hangja sugároz, a cégjelzésekbe oltott amerikai zászlók és jelképek éppúgy meghatározzák az utcaképet, mint Európa más részein. Ám ennél a szimbolikus hódításnál fontosabb a nemzetközi szervezetek (mint amilyen a Világbank és a Nemzetközi Valuta Alap) és a multinacionális cégek jelenléte és befolyása. Nem minősítjük ezt a szerepet, amikor leszögezzük, hogy e szervezetek és konszernek által diktált feltételek és követelt kedvezmények az állami szuverenitás korlátozásában jóval előbbre jutottak, mint Nyugaton. A posztkommunista államokban a multinacionális cégek már nemcsak méltányosságból adható kivételes kedvezményeket élveznek (mint például a Schöller cég vámhátralék-elengedése 1995 tavaszán), de mint ez közsímet, emez államok politikai, szociális törvénykezésében és állami gazdasági stratégiájában is meghatározó a nemzetközi szervezetek szerepe. Az (el)késő kapitalizmusban az elsődleges feladat, Kornai János kifejezésével, a „koraszülött jóléti állam” szociális túlzásainak felszámolása és a gazdasági növekedés beindítása, ami csak fokozza az állami szuverenitás általános inflálódásának helyi folyamatait.

5. Társadalmi viszonyok

Számos szociológiai kutatás igazolja a kilencvenes évek közepén, hogy a kádárizmus viszonylag homogén társadalmi struktúrájának felborulása és újrarendeződése során meghatározó szerepe van a személyes kapcsolatok hálózatának és az információknak. E kutatások tovább erősítették azt a közvélekedést, amely szerint a boldoguláshoz az „összeköttetések és az ügyeskedés”, nem pedig a tudás vagy a teljesítmény a legfon-

tosabb. Egy státussággyalomból átítatott, csökkenő életszínvonalú társadalomban ennek az állításnak roppant nagy jelentősége van.

Miközben a társadalmi tudat sikertelenül próbálja feldolgozni a korábbi létbiztonság elenyészését, a robbanásszerűen kialakult munkanélküliséget és a látványosan növekvő társadalmi különbségeket, a posztkommunizmusban is egyre élesebben elválík egymástól két társadalmi csoport: a brókerek, akik számára a választási lehetőségek áttekinthetők, és akik képesek arra, hogy ezek közül kiválasszák a számukra megfelelőt, és a tömeg, amelynek nincs rálátása az elérhető lehetőségekre, és/vagy nem képes ezekkel élni. Erre a jelenségre jó példa a privatizáció – az állami vagyon magánkézbe adásának – elmúlt négy éves gyakorlata. Ebben a történetben bármilyen az állam által a kisbefektetők számára meghirdetett tulajdonhoz jutási forma a visszájára fordult, és néhány játékos számára biztosított extra nyereséget (itt hagyjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a tömeg legtöbbször még a kisbefektetői státusig sem jut el).

A személyes kapcsolatok és az elérhető információk mentén kialakult egyenlőtlenségi viszonyokat – bármennyire igazságtalannak tartja is azt a többség, amely ebből a szempontból (is) deprivált – *kettős sánc* védi. Egyrészt az a tény, hogy a késő kapitalizmus profitirányult és fogyasztói logikájára való hivatkozás a diskurzus legitim, a tömeg által is jóváhagyott részévé vált. Egyazon kultúrába beágyazódva ennek értékeit valamennyien osztjuk, egyazon státussággyalomból sújtva csak képességeink és lehetőségeink miatt különböznek a reakciók. Aki nem szakít, az bolond, aki szakít, az ügyes, de legügyesebb az, aki nagyot szakít. Miért ne tenné, ha lehet, és jóformán mindent lehet.

Másrészt, és ennek fontosságát aligha lehet túlhangsúlyozni, az absztrahált elosztási elveket jóval nehezebb tetten érni. Itt nem arra az egyébként meghökkentő tényre gondolok, hogy az elmúlt négy évben egyetlen nagyobb korrupciós, belső kereskedelemmel (In-trade) vagy tőzsdéi vétséggel kapcsolatos ügyben sem született elmarasztaló bírósági ítélet Magyarországon. Inkább annak van jelentősége, hogy a törvény fogalmi eszközeivel ezek a pozíció- és előnyszerzések szinte alig megragadhatók. Ki tudná megmondani, hogy hol a határ a sűgás, a kiszivárogtatás, a bölcs esélylatolgtatás és az élelmes helyzetkihasználás között. Az (el)késő kapitalizmus kaszinójában az információszerzés tipikus alakzatai az intuíció, a kutatás, a kémkedés és a korrupció többnyire a felismerhetetlenségig összekeverednek. „Archetipusokat”, vegytiszta „klaszszikus eseteket” persze el lehet képzelni, de ezek fordulnak elő legritkábban. Ahelyett, hogy itt a szabálytalankodó brókerek romlottságán moralizálnánk – amire alkalmasint jó okaink is lehetnek –, inkább a szabályokat és az általuk meghatározott játék menetét kell figyelemmel kísérennk.

A bróker, mivel az „absztrahált anyag”, az információ a lételeme, nincs ráutalva a tömegre, mint az anyagi termelésben egymáshoz láncolt vállalkozó és munkás. Bizonyos esetekben persze figyelembe veszi és mint közönséget felhasználja, de a brókerek és a tömeg viszonyából hiányzik a társadalmi szolidaritás, az egyéni cselekvésekből pedig az altruizmus. Az új elitnek egyik érdekes jellegzetessége ez a szociális érzéketlenség.

Az információk, a tudás, a személyes kapcsolatok hálózatának igazságos elosztása aligha ellenőrizhető és szabályozható, miként az információkat hasznosító képesség és habitus is kitér a rendszerező akarat szándékai elől – hacsak nem próbálkozunk a személyes szabadságjogok elfogadhatatlan mértékű megsértésével. És ez a posztkommunizmus igazi erkölcsi dilemmája: miközben ragaszkodnunk kell a frissen megszer-

zett polgári szabadságjogokhoz, azt is be kell látnunk, hogy eme szabadságjogok gyakorlása új és elképesztő mértékű egyenlőtlenségeket teremt a kulturális tőkéből való részesedés mentén. E kulturális tőke éppoly hatékonyan szolgálja a társadalmi javak egyenlőtlen elosztását, mint a törvényes privilégiumok vagy gazdasági tőke tette a korábbi századokban.

Az absztrahált viszonyok eredményeképp létrejött egyenlőtlenségeket, meglehetősen igazságtalannak tartjuk, de nem tudjuk, hogy ezeket az igazságtalanságokat miként orvosolhatnánk, sem pedig azt, hogy milyen eredményes ellenstratégiákban vagy programokban reménykedhetnénk. Ez a tanácstalanság az egyik legnyilvánvalóbb pont, ahol az (el)késő kapitalizmus társadalomtörténeti intermezzóját visszacsatolhatja a posztmodern általános történetéhez.

Néhány oldallal korábban már utaltam rá, hogy a posztmodern társadalmi feltétel itt használt definícióját nem tekintem átfogónak vagy kizárólagosnak. De az ott megfogalmazott „munkahipotézis”, meghatározás mentén elindulva ebben a részben amellet próbáltam érvelni, hogy a posztmodern – gyakran újraértelmezve, kitégítve vagy kontextualizálva, de – megkerülhetetlen a posztkommunizmusok értelmezésében.

Az ismert anekdota szerint Malessherbes, a felvilágosult arisztokrata – aki vállalta XVI. Lajos védelmét, és melleleg Tocqueville dédapja is volt –, miután a jakobinus diktatúra halálra ítélte, a vérpad felé haladva megbotlott, és így kiáltott fel: „*Rossz jel! Egy római a helyemben visszafordulna!*” Bármennyire csábító lenne is ezzel a magasztos (és ironikus) történettel zárni fejtegetéseimet, itt csak azért idéztem, hogy kijelentsem, nem tartozom amaz értelmiségiek közé, akiknek menet közben „elment a kedvük” a posztkommunizmustól, és merengve nosztalgiaznak a kádárizmus „biztonsága”, „kiszámíthatósága” (és honoráriumai) után. A poszt/modernitás, melynek posztkommunizmusbeli jelenlétét és jelentőségét bizonyítani igyekeztem, olyan társadalmi feltétel, amelytől nem iszonyodnunk kell, mint valami vérpadtól, hanem együtt kell élnünk vele – mert nemigen van más választásunk. A késő/jött/kapitalizmus szociológusainak, azt hiszem, épp elég nagy feladat a saját múltunkból és a ránk zúdult jelenből összeolvadt világ megértése. A profetikus átkokat és jóvendőléseket ráhagyhatjuk azokra, akiknek ez a szakmájuk, és akik a bizonyosságnak ama kis szigetein állnak, ahová a nyitott szemmel járó társadalomtudósok közül manapság csak kevesen vetődnek partra.

Jegyzetek

1. Hadd tegyek mindjárt két megszorítást e belső, immanens konfúzió megzabolázására. Egyrészt, mivel elsősorban Magyarországról vannak ismereteim: a posztkommunizmusról mondandók érvényességét a hasonló fejlettségű országok csoportjára (Csehország, Lengyelország, Szlovénia) korlátozom. Nem mint ha Oroszországnak és a posztszovjet területeknek ne volna a téma szempontjából érvé-

nyes üzenetük és saját meséjük – nem is beszélve a háborúba ájult Balkánról –, de ez egy másik történet, és e történetet nem nekem kell elmondanom.

Másfelől a poszt/modernitás fogalmának használatakor nemcsak annak – igencsak vas- és építészeti, esztétikai és művészeti értelmezéseit hagyom figyelmen kívül, hanem azokat a filozófiai vitákat is, amelyek uralják a

posztmodern intellektuális szcénát. Úgy vélem, szociológusként gondolkozva a posztmodernről éppolyan indokolatlan számon kérni rajtam Martin Heidegger vagy a Jacques Derrida téziseit és nyelvezetét, mint ahogy egy vallásszociológusnak sem kell letennie a vokását Hegel vagy Feuerbach mellett. A poszt/modernitás számomra *társadalmi feltétel*, olyan körülmény, amelyben benne élünk, és amelynek jelentését és hatásait kell vizsgálnunk, nem pedig kinyilatkoztatásokba és kiáltványokba bonyolódunk. Amint ezt Zygmunt Bauman igen találóan megfogalmazta: „*Nem posztmodern szociológiát kell csinálnunk, hanem a poszt/modernitás szociológiájával kell foglalkoznunk.*” Ez a velős állítás persze nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a „poszt/modernitással foglalkozás” milyen formát öltjön.

2. Bauman, Zygmunt: LIFE IN FRAGMENTS. Oxford, Basil Blackwell, 1995.

3. Reich, Robert B.: THE WORK OF NATIONS. Vintage Books, New York, 1995. 7.

4. *Népszerű*, 1952. július 11.

5. Hogy egy másik, kissé perverz illusztrációval is szolgáljak a piaci csáberő érzékeltetésére: a nyolcvanas évek végén megjelenő félfasiszta skinheadek már nem vették át a harmincas évek náci mozgalmának természetjáró, hóban is rövidnadrágban tornázó puritanizmusát, melyet Günter Grass BÁDOGDÓB-jában hideglelős szépséggel örökít meg. Hajuk levágása után azonnal és még jóval az első lincselés előtt az áhitott uniformisra próbálnak szert tenni, ez pedig nem bakancs és dzseki, hanem Martens-bakancs és amerikai bomberdzseki; nem a szükségletkielégítés, hanem a fogyasztói árufetisizmus olvasztja egybe a lendületes rasszisták kis közösségeit.

6. Tocqueville, Alexis de: A RÉGI REND ÉS A FORRADALOM. Atlantisz, 1994. 39.

Váradai Monika Mária

MINDSZENTI LAPOK (I)

Határok. Üzekedő kutyák az utcán, szokatlan látvány, *az emberek kutyabuzik lettek*, vélekedik Kovács Sanyi, tamáskodom, öt évvel ezelőtt még a határőrség embervadászatra kiképzett farkaskutyái őrizték a mindszentieik nyugalmát, *csendes volt az élet, az emberek nyugodtabbak voltak, idegent itt nem lehetett látni, higgye el, nem nosztalgia ez, a bezártság jót is tett, most jár itt mindenféle árus, árul, amíg el nem visz valamit, kicsit a bőre is sötétebb, mint a többi emberé...* A határőrök és a katonák először bent a faluban, a Noé-féle vendéglőben tanyáztak, az őrs kétszintes, vörös téglás épülete, a tisztek szolgálati lakásai a hetvenes években azután olyannyira a falun kívül épültek meg, hogy a településtábla – Harcsa őrsparancsnok örök sérelmére – csak a föltűnő épületegyütttest elhagyva ötlük az utazó szemébe. A katonák és a határőrök 1990-ben elmentek, az elárvult őrsöt – az állagmegőrzést egyik tisztfelenség gondjaira bízva – ’95 májusában végleg bezárták. A *Kiváló Határőrközség* is lekerült a *Pinkamindszent* alól, 1990-ben, még a közös tanács idején az SZDSZ meg az MDF fölvetette, hogy sürgősen távolítsák el e szegyéntáblákat, ám a tanácstagok akkor ragaszkodtak ahhoz, hogy fönmaradjanak, mondván, *megdolgoztak érte.*

Mindszentre közel ötven esztendeje egy irányból lehet érkezni, a falu közepén, az útelágazásnál is csak Körmend felé mutat a tábla, Németújvár és Sároslak neve, re-

menykedik az egész falu, tán hamarosan megint kikerül, most már mint Güssing és Moschendorf. Abból az egy irányból sem könnyű idejutni, az iskolajáratot is beleértve, hétköznapiokon kilencszer fordul a busz Körmend és Pinkamindszent között, este hét után három órát kell várni az utolsó buszra, és a VOLÁN '95. június elsejétől éppen a 18.45-ös járatot szünteti meg. Mi lesz azokkal, akik a városban dolgoznak, és nincs autójuk, nem lehet tudni, a képviselő-testület nem tudja kifizetni a havi hatvanezer forintot, amelyet a VOLÁN azután kért az eddigi járatpárok üzemeltetésére, hogy a testület elfogadta a falu költségvetését, benne a havi húszezret a buszközlekedés támogatására, hitelt az önkormányzat pedig ezután sem akar fölvenni; *ha kell, ülősztrájk-ra is készek vagyunk...*

Mindszent végállomás, innen visszafordulhatok vagy gyalog mehetek tovább, egészen addig, amíg meg nem pillantom a sorompót, mellette ócska táblán kifakult zöld betűkkel a felirat: ÁLLAMHATÁR. A mindszenti mettetőtől Sároslak nincs egy kilométerre, idelátszik a temető kerítése, a templom tornya, a pajták szabályos sora, már egy órája bóklászom erre, és senki nem jön utánam, nem kér igazolványt, nem fog rám fegyvert, kiderül később, hogy a délutáni, esti órákban érkezik a járőr Körmendről. Megkönnyebbülök, amikor végre megáll mellettem a dzsip, és fölteszik a kérdést, ki vagyok, honnét jöttem, meddig szándékozom maradni, és miért éppen a határ felé támad kedvem sétálni. Mert másfelé nem lehet. Úgy érzem, szellemesre sikeredett a válasz, ebben maradunk, már csak közvetlenül a határon tartóztathatják föl az embert, az elkövetkező napokban azután mindannyiszor mosolyt váltok a dzsipben ülőkkel, valahányszor elsétálok a sároslaki vagy a németújvári határ felé. Az első találkozás a határőrökkel azonban még várat magára, baktatok Sároslak felé, csak a madarak hangorgiája hallatszik, eltűntek a gólyalábakon álló őrtornyok, egyetlen, elhagyott fészkerre emlékeztető bódé hajol a föld felé, a telefonpóznák között leszakadt drótokat cibál a szél. Valamiféle könnyedséget érzek, szabadság bizserget, milyen egyszerű lenne kikerülni a sorompót és átmenni a másik oldalra, igaz, minek? Eddig a sároslaki repceföldeket bámultam, aztán megértem, hogy nem kell óvni tőlem a magyar határt, amikor végre észreveszem a repce sárgájából kinövő barna fabódékat, meteorológiai mérőállomásnak is tűnhetnének, vagy vadászesnek, de nem azok.

1922-ben apám volt a községi bíró, akkor már állt a trianoni határ... Aztán egyszer csak idegenek érkeztek, nem magyarok voltak, tolnács is volt velük. A kisantant jött. Megkérdezték apámat, hová akar tartozni a falu, magyar vagy osztrák akar-e lenni. Itt senki nem beszélt németül... Népszavazás nélkül, észrevétlenül húzták meg a ma is fennálló államhatárt, s noha Pinkamindszent ezzel elveszítette a körjegyzőségéhez tartozó Kertest (Gaas), Lovaszadot (Luising), Németbüksöt (Deutsch Bieling) és Nagysároslakot (Moschendorf), s noha a község határának kétharmada egyúttal államhatár lett, az új helyzet nem jelentett megrázkódtatást a falu lakói számára. Az államhatárt itt lényegében a nyelvi határok mentén jelölték ki, s ez a tény a túloldalon jelentette a kétnyelvűség fokozatos elsorvadását, amennyiben az iskolai oktatás és a hivatali ügyintézés nyelve a magyar helyett a német lett. Pinkamindszentre jó néhányan hoztak asszonyt maguknak környékbeli német falvakból, a falu iparosainak többsége nem magyar származású volt, mindeme gyűltmentek azonban elmagyarosodtak, gyerekeikkel már csak magyarul beszéltek. A kétnyelvűség alapjának a Monarchia idején az iskola mellett a cseregyerek-intézmény bizonyult, ám ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a mindszenti parasztok a szegé-

nyebb német falvakból fogadtak fel gazdasági cselédeket, az ő helyükre 1921 után a horvátok léptek. A személyes, baráti kapcsolatok kétségtelenül meglazultak a határ megvonása után, ennek fejében viszont a kapcsolattartás más formái virágoztak ki. *Az egész falu csempészett*, a mindszentiek például süvegukorért is Sároslakra jártak, vitték a tojást, a tyúkot, hozták a lúgkövet, tűzkövet, kerékpárt, dinamót, azok viszont idejöttek lisztért, húsért, ha a két mindszenti vendéglős, felváltva, hetente kétszer állatot vágott, és Körmendre ruhaanyagért. Nagyban csak néhány fiatalember üzletelt, akik falkákban hajtották át a marhákat a határon, *a gazdaemberek abban nem vettek részt, amit ezek nyertek, azt a Noé-kocsmában elítették, elfeküdtek az árokba... mind elpusztultak*. A mindszenti *zsellérek* átjártak feketemunkára, a Batthyány család uradalmi erdeiben vágták a fát; a tehetősebbek, szorgosabbak a sároslakai határban is szereztek földet, és kis igazolványukkal jártak át művelni őket; néhányan nemcsak a körmendi, hanem a németújvári és monyorókeréki (Eberau) takarékbá is *bekuporgatták a pénzüket* – aztán a második háború után ez a pénz elfolyt, mint a víz. A mindszentiek számára a legnagyobb búcsú a kertesi Nagyasszony-napi búcsú maradt, onnan hazafelé a sároslakaiak vendégtették őket kaláccsal és borral; a mindszenti tűzoltóbál és tűzoltómajális messze földön híres volt; és ha megszólalt hétvégeken a sároslakai rezesbanda, a fiatalok igyekeztek át *túlra*, táncolni. Házasság ez idő tájt egy köttetett a határon át, Noé János kocsmáros Sároslakra kommandálta fivére egyetlen fiát, noha az apa berzenkedett: *János, hát nem tudod, hogy magyar vér és német vér egy tálban nem fér meg?* Ez a házasság a maga nemében páratlan volt, mindszenti férfiak ugyanis hozni szoktak asszonyt, maguk nemigen mentek el. A Noé fiú, aki Szentteleken tanulta ki a hentes-mészáros szakmát, és Németújvárott a pincérséget, ez idő tájt egy vasaljai kocsmáros lányának udvarolt, a kommandálás mégis sikeresnek bizonyult; mindenütt *nagyon fogták Jóskát*, mert, a szokással ellentétben, *mindjárt vitte vele a birtokot, nem úgy, mint máshol*, a sároslakai leány hozománya pedig egy mézárósület és egy kocsmá volt.

A mindszentiek éltek, elzárva, elfeledve, mint a rezervátumban. Egyik napról a másikra húzták fel a szögesdrótot 1948-ban; akik tegnap együtt borozgattak a Gáspár-kocsmában, ma a földeken dolgozva féltek akár csak egymás felé nézni is, csupán az idősebbje mérészkedett átkiabálni a szuronyos katona mellől a határon, ha meghalt valaki, akinek voltak még odaát barátai. Először botló-, azután taposóaknákat raktak le, '56 tavaszán felszedték, hogy egy év múlva ismét lefektessék őket, '75 tájéka után végérvényesen felszedték őket; a megáradt Pinka jó néhányat átsodort a határon, a balesetek miatt az osztrákok tiltakoztak. Azután, illeszkedve az *országos főirányhoz*, jött a *rendszer*, határsértő itt át nem juthatott, *rendszerjelzésre a hivatásosak mentek ki, nem a kiskatonák, kommunista éjszakám sok vót*, emlékezik Harcsa őrsparancsnok, persze a technika nem volt elegendő, engedély nélkül se ki, se be nem léphetett a halandó. Esküvőkre, temetésekre nem érkeztek meg a rokonok; a mindszentieket saját földjükön igazoltatta a sor-katona; egy időben a kollégiumban lakó diákok kijelentkezése is előírás volt; ha este gombászni támadt kedve valakinek, *a vargánya akkor nő, amikor gyengül a hold*, és Harcsa őrsparancsnok letiltotta, nem volt mit tenni, őt magát is megállították a katonák, az ő rokonainak is harminc napig kellett várakozniuk az engedélyre, hogy beléphessenek a határsávba. Nem is haragudtak rá vagy akár csak a katonákra az emberek. *Meg lehetett szokni*. Aki autóval járt Körmendre, lassított, felvillantotta lámpáit a sorompó – az országtól elválasztó határ – előtt, így jelezte a posztoló katonáknak, idevaló,

egyszer villantok, nem mozdul semmi, elaludtak szegény katonák a bódében, amikor felébresztetem őket, hát nagyon megijedtek, kértek, el ne áruljam őket... A Körmend–Németújvár vasútvonalat 1959-ben végleg felszámolták, a három pár sínt, amelyeken a második világháború utolsó hónapjaiig naponta hat pár vonat haladt át, fölszedték, az indóházból szolgálati lakás lett. Az emeleti szobákból úgy látszott, Sároslak, az őrtornyok, a szögesdrót karnyújtásnyira vannak, Péterfiék hát nem néztek ki gyakran errefelé, a földön is inkább a legtávolabbi sarokba vonultak, ha egy osztrák gazda túnt fel a túloldalon. A vasfüggöny lebontásakor Péterfiné örömébe zavar, tanácsstalanság vegyült, *az ember megszokta, amikor nem lehetett, tudomásul vette, nem törődött vele, most már, hogy szabadabb, és jó lenne, most rossz, hogy olyan semmilyen, olyan nem tudjuk, mik vagyunk... még útlevelem sincs...*

1956-ban egyszer már megnyílt a határ, akkor több ezren mentek át itt a *szabad világba*, a mindszentiek segítették őket, kosztal, kvártéllyal, tanáccsal, fel-felröppen a megjegyzés, bizony ezt és ezt a házat abból tudták felújítani a hatvanas években, amit a szolgálatok fejében elszedtek a távozóktól, és elszedtek mindent, pénzt, ékszer, oly mindegy már, mindenesetre a keletnémeteknek nem kellett a segítség, ők csak átzúdultak itt, nem úgy a *románok*, Péterfiék megdermedtek az éjszakai hangzavarra és a gyereksírásra, és azután már nem tudtak elaludni, *másnap mondta a kiskatona, hogy el szokott fordulni, de ezek éppen szembejöttek vele, muszáj volt riasztani...* Abban a kis időben, ameddig a keleti inváziótól félve nem húzták fel a barna őrtornyokat a másik oldalon, következmények nélkül lehetett határt sérteni, egy-egy üveg sör az osztrák határőrnek, és nem kellett megtenni az ötven kilométeres kerület a két mázsa vetőbúzáért vagy kuplungkinyomó csapágyért, *háton átvittük a zsákokat, na de ma már ezt nem merné megkockáztatni az osztrák barátom.* A vasfüggöny lebontásakor mutatkozott meg igazán a rendszer pazarló jellege, Kőteles Poldi háborgott, *csupa csádé* itt minden, elhanyagolt, gazos volt a határsáv, ráadásul a bontás szemetét is szétdobálták, *ideállítanám a kommunistákat, szántsák föl az egész határt.* Az igazságtételre nem került sor, a határnyiladék tisztítása 1992 óta önkormányzati hatáskör, az egy méter széles és tizenhárom kilométer hosszú sávot, ahol füvet, gáz, aljnövényzetet kell eltávolítani, hogy az államhatár *belátható* legyen, önként jelentkező mindszentiek között sorsolták ki. Az érdeklődés meglehetősen nagy volt, tizenhét család jelentkezett, hisz a kezdeti huszonötezer után ma harmincezer forintot fizet a Belügyminisztérium az önkormányzatnak, s az tovább a mindszentieknek. Az adólevonások arra ösztönözték a jelentkezőket, hogy nyugdíjas, esetleg rokkant családtagjaik nevére vállalkozzanak a munkára, ám a családok lényegében együtt dolgoznak, és az a legszerencsésebb, akinek a hétszáz métert a Tamás-erdőn sorsolták ki, igaz, hogy több vesződése akad, de nemcsak pénzt kap, hanem tüzelője egy részét is hazahordhatja, s ez igazán nagy haszon, hisz egy télre legalább huszonnégyezer forint értékű tűzifa beszerzése szükséges.

Fogyatkozások. 1900-ban Pinkamindszenten 132 házban 829 lélek élt, kilencven esztendővel később 107 a házak és 197 a lelkek száma. Az itt élők megfogyatkozása e században mindvégig tartó folyamat, drámai intenzitásúvá és visszafordíthatatlanná 1950 után válik. 1949-ben 659, 1960-ban 489, 1980-ban 261 ember lakik a faluban.

A századfordulón Pinkamindszent agrártelepülés, a mezőgazdasági népesség aránya (78%) alig valamivel alacsonyabb, mint a mindszenti körjegyzőséghez tartozó falvakban, ahol ez az arányszám – Sároslak (74%) kivételével – meghaladja a 80%-ot.

Ebből az agrártérségből emelkedik ki Németújvár és Körmen; Németújvár kétezres település, ám a Batthyány-rezidencia, a Ferenc-rendi klostrom és a jelentős számú izraelita népesség ellenére periferikus helyzetű falu, Körmen a maga Batthyány-kastélyával, városi társadalomszerkezetével, igazgatási, egészségügyi, oktatási és szolgáltató intézményeinek egész sorával a térségi centrum. A környező agrártelepülések főlegesen népességét azonban nem tudja fölszippantani, a társadalmának 47,5%-át alkotó ipari és kereskedelmi népesség kisiparból és -kereskedelemből él; a 370 ipari üzemből mindössze öt foglalkoztat húsznál több alkalmazottat. Márpedig főleg az agrárnépességben bőven akadt. 1910-ben a mindszenti mezőgazdasági keresőknek (271) mindössze 37%-a rendelkezett önálló birtokkal, a 101 birtokos gazda közül 74 birtoka 10 hektárnál kisebb volt; a mindszenti társadalom parasztokra és zsellérekre oszlott, mindenekelőtt az utóbbi csoport tagjai voltak rákényszerülve arra, hogy egzisztenciájukat Mindszentet kis időre vagy végleg elhagyva teremtsék meg.

Kétnyelvű nyilatkozat Melynek erejénél fogva én az alulírott Köteles Ignác Vasmegye Pinka Mindszent községi származású, jelenleg sz. 1386 Newport utca, Northampton Pa. (Északamerikai) lakos ezennel kötelezőleg kijelentem és kinyilatkoztatom, hogy Vasmegye Pinkamindszent Magyarországban lakó (... éves) Köteles István fivérem ide hozzám Amerikába kivándorolhasson, én nevezett fivérem számára neméhez és korához képest megfelelő és jól jövedelmező keresetet szerzendek és biztosítandok, ha pedig ez nem sikerülne, én nevezett fivérem társadalmi állásához mértén megfelelően magaméból eltartandom, sőt szükség esetén hazaszállítását is magaméból eszközöndem anélkül, hogy az ekép származandó költségeket és kiadásokat magától a fivéremtől követelni fognam. Minden esetre pedig nevezett kivándorolni szándékozó névszerint – Köteles István fivéremet magamnál állandó felügyelet alatt és családom tagjakép fogom tartani és ügyelni fogok arra, hogy erkölcsi veszélynek kitéve ne legyen. Magamnak állandó és jól jövedelmező keresetem van, azonfelül jelentékenyebb összegű készpénz tőkém, és így fenti vállalkozásomnak mindenkor megfelelni képes leendek. Mindezeknél fogva, tisztelettel kérem a hazai tekintetes hatóságokat, hogy fentnevezett kiskoru számára útlevelet kiadni méltóztassék. 1922...

A múlt század hetvenes éveitől a nyugat-magyarországi térség, majd egészen az ötvenes évekig Dél-Burgenland azokhoz a területekhez tartozott, ahol a kivándorlás magától értetődő, természetes lehetőséggé, stratégiává vált. 1890 és 1914 között a térségből harmincháromezer ember távozott, hogy mindenekelőtt az észak-amerikai iparvidék városaiban, Chicagóban, Pennsylvániában és New Yorkban próbáljon szerencsét. A kivándorlás elsősorban a kisebbségi településeket érintette, Sároslakról az 1880 és 1960 közötti években négy-öt száz ember vándorolt ki az Újvilágba, lényegében nincs olyan család, ahonnan legalább egy, de inkább több családtag el ne ment volna, s noha *odaát* is egymás között házasodtak, mindössze tizenegy család tért vissza végleg. A hazatelepedők építették a falu első tágasabb házait és fürdőszobáit. A kint maradtak szerepe azonban fontosabb volt, pénzzel, ruhaneművel és a modern világ olyan csodáival látták el rendszeresen az otthoniakat, mint az alsónadrág és a csokoládé. Mindszenten a visszaemlékezők mindössze harmincegy emberről tudtak, akik egyszer vagy többször Amerikába mentek, közülük tizenegy nem tért haza. Köteles Ignác ama férfiak közé tartozott, akik, míg a harmincas évek elején végleg itthon nem maradtak, többször fordultak a két világ között, felesége valahány hazalátogatása után gyermeket szült, az első és a legfiatalabb születése között röpke húsz esztendő telt el. A zsellérsorú Ignác is azért ment Amerikába, hogy az ott összekuporgatott pénzből

ittthon földet vásároljon, gazdálkodjon, parasztbirtoka legyen. Hazatérvén, hisz oly sokáig volt gyári munkás Amerikában, mégsem tudott sikerrel gazdálkodni, csak Gyula fia emberfeletti erőfeszítései nyomán nőtt hatalmas szénakazal – annak jeleként, hogy jó, dolgos a gazda – a ház mellett, ő maga, tán egyszer, marhacsempészettel is próbálkozott, de az ostor nyele megkoppant a hídon, lebukott. Mehetett volna vasutasnak is, de *nem szalutál senkinek*, mondta, büszke volt és jól öltözött, öltönyt, ezüstórát, kalapot, aktatáskát hordott, a hazaküldözgetett pénzen kívül ez maradt Amerikából.

Az otthon megélni nem tudó mindszentiek többsége nem ment ilyen messzire falujától, számukra a főváros és Szombathely adott munkát és otthont.

A szögesdrót és az aknák első évtizedében a rezervátumlét, a kuláklista és kitelepítés, a beszolgáltatások traumája és a nyomukban támadt félelem sem tudta szétzilálni a mindszenti paraszttársadalmat; a falut nem érintette a kollektivizálás első hulláma, nem volt egyetlen gazda sem, aki az ötvenes években földet adta volna gazdaságát. *Éltek az emberek, ahogy tudtak, abból, ami a beadások után maradt*, makkot szedtek, saját erdeikből kivágták és eladták a fát, telepítették a Kapui-erdő fenyőit, gazdálkodtak tovább, s úgy tűnik, nem eredménytelenül: Puskás Ignác istállójában például 1959-ben, a tévesztés előestéjén tizennégy marha állt; a falu emlékezete egyöntetűen megőrizte azt a döbbenetet, amelyet 1956-ban, a határ megnyílásakor éreztek, látván a szovjet megszállási övezetben élő sároslakiak *borzasztó szegénységét*. Ekkor még volt annyi fiatal, hogy nem jelentett problémát az OBSITOS vagy a MÁGNÁS MISKA színrevitele az iskola udvarán álló szénapajtaban, még éltek régi szokások, a kukoricafosztás, tollfosztás, mikulásoszás, lucázás, a profánabbak közül a megszúpolás – jegyespárnál korábban érdekelték az eljegyzés napjának éjszakáján zsúppal, aprótőrekkkel szórták meg a pár háza táját –, vagy az utcai kiskapuk összehordása. A rönkhúzás mellett egyik jellegzetes farsangi szokás volt a jegyben járók utcai kiskapuját kicserélni, miként azonban Kömlői Sándor, Mindszent utolsó tanítója és egyben krónikása feljegyezte, e szokás a későbbiekben eldurvult, kikapós menyecskéket és hűtlen férfiakat emlékeztetett a falu figyelő szemére, *1953-ban a legények vagy 30 utcai kiskaput hordtak össze a község hídmérlégre, kupacba rakva...* Az ötvenes években mégis mentek el innen, s nem csupán a húsz-harminc fiatal 1956 őszén, hanem mindenekelőtt a kis földű szellércsaládok és iparosok gyermekei, a szocialista nagyipart építeni.

Noha a parasztcsaládok gyermekeit ezekben az években kezdték magasabb iskolák felé terelgetni, ez a gyakorlat 1960-tól, a Pinkavölgye Termelőszövetkezet megalakításától vált általánossá. Kömlői Sándor, aki 1947-ben kántortanítóként jött a mindszenti elemi iskolába, 1972-ben kis statisztikát készített a *felszabadulás óta az iskolából kikerült növendékekről*, akik közül 32 egyetemi, főiskolai diplomát szerzett, 26 *érettségivel magasabb beosztásban van*, 33 szakmunkásképzőt végzett. Ebben az esztendőben két fiatal volt felsőfokú intézmény diákja, 24 volt a középiskolások, 9 a szakmunkástanulók száma. *Ezen kimutatás alapján megállapítható, hogy a volt növendékek közül alig maradt itthon valaki, aki majd a község lakóinak számát növelné*, szögezte le a tanár úr, majd hozzáfűzte, *ez az iparosodás következménye*, akárcsak a gyerekszám csökkenése; az 1944/45-ös tanévben még 61 tanulót iskoláztak be a mindszenti iskolába, az 1972/73-as tanévben ez a szám 25. A mindszenti parasztcsaládok kétségtelenül gyorsan és eredményesen reagáltak az iparosodás, a kollektivizálás, majd a körzetesítő településpolitikára, a rezervátumlét hatásaira, és minden erejükkel azon munkálkodtak, hogy gyermekeit kimenekítsék a faluból. *Mindszent sok okos embert adott*, a parasztcsaládok gyermekei, unokái

szombathelyi, fővárosi értelmiségiekké váltak, akik számon tartják egymást, és akiket számon tart a falu; a szombathelyi kollégiumigazgató segített a városban elhelyezni a diákokat, a ma már országosan ismert bankár szerzett hitelt a szövetkezet nagyberuházásához, *összetartó, nem széthúzó falu Pinkamindszent*, vélekedett '90-ben a közös vasaljai tanács adminisztrátora, *az elköltözöttek is tudják, hogy melyik fonáknak hová megy a vége*. És az elköltözöttek, a tanultak, a sikeresek hazajárnak, együtt ünneplik a vásárnapot az idős mindszentiekkal, és a bankár úr mérnök sógorával lekaszálja a füvet, kapál, mert itt mindig ez volt a rend, a diákok, amikor otthon voltak, dolgoztak a gazdaságban, *a gyerek ezzel szolgálta vissza, hogy szülei tanúttatták*. Azok a fiatalok, akik *üde-maradtak*, akik nem tanultak tovább, és a szövetkezetben vagy Körmenten dolgoztak, a falu, az idős parasztok szemében kudarcot vallott emberek, akiket a tehetetlenség és tehetségtelenség kötött Mindszenthöz.

1950 és 1969 között Pinkamindszent önálló tanáccsal rendelkezett, ebben az évben Kemestaródfa és Magyarnádalja falvakkal egyetemben a vasaljai közös tanácshoz tartozó társközség lett, egy évvel később a szövetkezetek körzetesítése is lezajlott, Mindszent elvesztette mégoly csekély autonómiáját is. A közös húsz esztendő mindszenti olvasata tömör és egyszerű: *Vasalja csak elvett, Vasalja csak jól járt a demokráciában*. A közös tanács idején nem került sor fejlesztésekre, megszűnt az elemi iskola, s az épületet, a kántortanító házával együtt, csakúgy, mint az indóházat, eladták. Mindszent volt erősebb a gazdálkodásban, gazdagabb állatokban, földben, erdőben, vélekednek a mindszentiek, a faluban mégis csak egy növendéktelep létesült, a Kapui-kastély és a Noé-malom mellett épültek fel az istállók, és, dohogott '90-ben Köteles Gyula, *ha deficittel zár a téesz, megvágják az erdőt, vágják a fát a mi erdeinkből, ma is elment itt két teherautó, viszik nyugatra, és mi mit látunk belőle!*, a választások évében mégis nagyobb veszteség bántotta a mindszentieket, a Noé-vendéglő elbontása. Miután az őrök kiköltözött a hatalmas épületből, azt a mindszenti szövetkezet vásárolta meg, ma potomnak tűnő pénzért, állítólag százezer forintért. Az egyesülés után a vasaljai szövetkezeté lett a vágóhid, a jégverem, az istállók, pajták és a nagy épület; a kocsmarész, az öregek két szobája és a hadapród korában balesetben meghalt Jani fiatalúr szobája – *ilyen temetés nem volt Mindszenten még egy, két fekete ló húzta a hintót!* – és a rácsos ablakú vendégszoba, vagy ahogy nevezték, a *purgatórium*, báli időszakban *lappangó nagy szerelmesek* búvóhelye. A szövetkezeté lett a Kapui-kastély és Noé János egykori malma is, mindkettő állaga leromlott, a háromszintes malom gabonarakárként szolgált, aztán amikor beázott a tető, lejjebb költöztek a zsákokkal, és így húzódtak egyre lejjebb, mignem az épület ma üres, hasznavehetetlen, pusztuló, csak erős téglái dacolnak a hanyag történelemmel. A malom tőszomszédságában álló kastély pincéjét egy megfejtethetlen eredetű „legenda” szerint immáron beomlott alagút kötötte össze a Batthyány család németújvári erődtírási épületével. 1990-ben még a „túloldallal” való megszakíthatatlan, búvópatakként élő kapcsolatról szólhatott a legenda, ma csak az üres falakat látni, az ablakok üvegét ki tudja, honnan érkezettek és hány évtizede törték ki, felbukkantak külföldiek is, érdeklődők, akik azután visszahőköltek a látványtól, a szagtól, *az egyik vevővel mentünk volna ki, és egy döglött borjú feküdt az úton*, marhaistálló mellé tízmilliót investálni csak a renoválásra, kockázatos vállalkozás, mégis hasznosnak bizonyult az üres épület, '94-ben itt vacakolták el a crossbar telefonrendszer kubikosműkáihoz szerződöttest kelet-magyarországi napszámások. A malom és a kastély a Pinka folyó hidján túl áll, a Noé-vendéglő a körmend–németújvári út elágazásánál, a falu központjában. A vala-

mikori jégvermet az 1930 óta működő posta számára adta bérbe a szövetkezet, a hatalmas gazdasági épületekben traktorok állnak. Csak a hajdani vendéglőt s egyben lakóházat nem tudták mire használni, ezért felesben lebontatták az egyik *gyüjtment* mindszentivel, a falu morgott, dohogott, kiderült, a vagy százéves épület téglái kiváló minőségűek, *ilyet ma már nem gyártanak*, megszólták a bontót és a bontásban közreműködő *pereputtyát*, s ha a Noé-kocsmá elhordását megakadályozni nem tudták is, mindszenti mértékkel tiltakoztak; *az egész falu haragszik rá, ezért nem is segít neki senki*.

Fogyatkozó, előregedő falu a nyugati határsávban, elzárva az ország maradékától, *el-feledtek minket*, s közel félszáz esztendeig a kanonizált történetírás is feledtetni akarta a mindszentiek emlékeit a második világháborúról. Nem az ország minden zugából idevetődött menekültekről volt szó, nem is arról a *közel tízezer ukrán* nőről és férfiról, akiket a szovjet hadsereg hazatelepített Ausztriából, és akiket három-négy hónapig Sároslakon és Mindszenten helyeztek el, noha ellátásuk igencsak megterhelte a két falu lakóit, hanem arról, hogy a háború utolsó napjaiban két hétig határukban húzó-dott a front. *A felszabadulás időpontja kényes, megoldhatatlan föladat*, jegyezte meg Kömlői tanár úr '72-ben, az volt még '90-ben is, azóta a történetírás orvosolta a mindszentiek e sérelmét; nem Nemesmedvesé, hanem Mindszenté az utolsóként fölszabadult magyar település kétsége vált dicsősége.

Mindszent. Akik itt maradtak, a városon élő gyermekeiket hétvégeken hazaváró parasztemberek a közösség fogyatkozásai ellenére igyekeztek tartani a valahai rend értékeit, elemeit. Megőrizték, táplálták és a kíváncsi idegennek szívesen adják tovább a példás magyar parasztfaluról alkotott képet; dolgos, takarékos, józan világ volt az övék, a falut rendes, vallásos emberek lakták, *szelídek, itt a bálók is csöndesek voltak, nem volt verekedés*. A mindszenti társadalom karakterét a parasztok formálták a maguk képére, közibük vágyott a földtelen, törpebirtokos zsellér, hozzájuk igazodott éppúgy, mint a néhány iparos, aki, hogy megéljen, maga is bibelődni kényszerült néhány holddal, és tudomásul vette, hogy a sorban csak a parasztok után következnek.

Mindenek előtt állt a föld. 1930-ban a község területe 1915 kat. h., ebből szántó 732, rét 676, erdő 372 kat. h. A külföldi tulajdonban lévő és a korlátolt forgalmú földbirtokoktól (mindösszesen 286 kat. h.) eltekintve 1935-ben 1590 kat. h. állt a falusiak rendelkezésére; a parasztbirtokok átlagos nagysága 7,4 kat. h., az 1–5, ill. 5–50 kat. h. közötti földbirtokok száma 119, ill. 101 volt. A művelhető határ kicsi volt, a birtokok egybentartását nehezítette az egyenlő öröklés elve és többé-kevésbé érvényesített gyakorlat, így minden lehetséges eszközt alkalmazni kellett a parasztbirtokok megtartására és növelésére. Kétségtelenül azok a mindszenti családok indultak a legjobb esélyekkel, akik a múlt századi tagosítás idején a legtöbbet, *félhellet*, kb. 16 holdat tudtak vállalni – a fertály 8, az oktál 4 hold volt –, ám minden új generációban fennállt a veszélye a családi birtok szétaprózódásának. A születésszabályozást a közösség nem tekintette legitím eszköznek, *ahogy gyüjt*, az asszonyok egész szülőképes korának kihasználása viszont annyit jelentett, hogy a szülők mindaddig nem voltak kötelesek kiadni felnőtt örökösük számára az őket megillető örökrészt, amíg kisgyermek volt a háznál. A lányok nemigen *jussultak* a birtokból, őket pénzzel fizették ki, *jobban csak megmaradt a férfiaknak a birtok*, s a férfiak közül az kapta a többet, hisz mégiscsak *többet érdemel*, aki otthon maradt, *mert biz' annak köll elbánni az öregekkel*. A nős fiúgyermek azután, részint mert ha el is költöztek, a jussukat nem kapták meg rögtön, részint, mert majdnem mindig akadt családtag, aki valamilyen okból kiesett a gazdálkodásból,

ill. az öröklésből, *összült gazdálkodtak* a családi birtokon. A családi munkaszervezet határozottan és gyorsan reagált, ha valaki *elveszett* a háborúban, ha gyermekek árvultak el; valamelyik testvér vagy nagybácsi vállalta át a család eltartását és a birtok művelését. A családi munkaszervezet határai igen rugalmasak voltak, már csak azért is, mert *a mi falunk az ollan vót, hogy majdnem mindenki rokkon*. A birtok egybentartásának, növelésének legkézenfekvőbb eszköze a házasság volt, akad számtalan példa, éppen a legnagyobb birtokosok körében, testvérpárok keresztházasságára, levirátusra – az elhunyt férj helyére fivére lépett –, közeli vérrokonok közötti házasságra; a második fokú unokatestvérek esküvőjéhez püspöki engedélyt kellett kérni. Ahhoz, hogy a legnagyobb mindszenti parasztbirtok 1930-ban 57 kat. h. legyen, az ügyes gazdálkodáson kívül számos tényező együttállása mutatkozott szükségesnek; az induló félhely, *magtalan* nagybácsik családra visszazálló része, és jó házasság, egyetlen örökös leánnyal, *a nagygazdák már jobban fogták a földet, kevesebb gyerek is volt, mondjuk két fiú, az egyiket taníttatták...* Az egyik – esetleg több – fiúgyermek taníttatása csak bizonyos birtoknagság felett tűnt értelmesnek, a családok nagyobbik részében ezt a lehetőséget, tanítói unszolás ellenére, elutasították, mondván, *sokba gyün*.

A házasodás *forgott, mint kerekés tóban a víz*, ennek az endogámiának az árát megfizették azok a *nyomott, kelekótyaforma* családok, ahol betegeskedtek és *mind elpusztultak*, azok a *hibás* fiúk és lányok, akiket nem lehetett kiházasítani, *öreglegény és öregleány* nem jussolt, a családban maradt, és dolgozott a testvéreire, a rokonaira. Akik pedig nem itt születtek, akiket feleségnek hoztak, vagy akik iparosként telepedtek le, életük végéig *gyüttmentek* maradtak ebben a zárt és önmagát nagyra tartó *szorgalmas és jómódú* paraszti közösségben. Csak parasztembert tudott elképzelni Magdus lányának Noé József gazda is, noha elküldte Rohoncra a zárdába, mert odajárt a bátyja leánya, Noé Terus is, *őt igazi úrilánynak nevelték, egész nap csak verte a zongorát, kézimunkázott, ha kedve tartotta*, Magdussal, aki egyébként sem szeretett tanulni, édesapjának nem voltak ilyen nagy tervei, *azért küldött engem meg a bátyámat, hogy ne legyünk olyan buta parasztok*, az azonban szóba sem került, hogy a fiú ne gazdálkodjon, a leány ne parasztemberhez menjen férjhez. Amikor azután Kulcsár Vencel csendőr kezdett udvarolni Magdusnak, Noé József ellenkezett, mert a csendőrök *szélhámosak*. Pedig a Vencel komoly ember volt. Akkoriban, a harmincas években csak a két Noé fivérnél volt fürdőkád, a kocsmáros Jánosnál már igazi zománcozott, Józsefnél bádognakád, amit hetente vagy kéthetente behoztak a házba, és akkor mindenki ugyanabban a vízben lemosdott. A mindszenti asszonyok kint a Pinkán mosták egymás hátát, és a csendőrök nagy kedvvel fürödtek együtt a lányokkal, *de Vencel komoly volt, nem vett részt a hancúrozásokban*, akkoriban akadt egy megesett lány is a faluban, *ennél a lánynál az ajtón mentek be és az ablakon ki*, a szülők okultak az esetből, Magdus a kapuig sem kísérelte ki Vencelt, *szigorúan fogtak minket, ami a nemiséget illeti, de Vencel nem erőszakoskodott, jó ember volt, azért is harcoltam érte annyit*. Magdus tán az egyetlen mindszenti leány volt ez idő tájt, aki kiharcolhatta magának, hogy szerelemből menjen férjhez. Igaz, egyet-mást megengedett még magának, biciklivel járt, fürdőruhája volt, kalapot hordott, és rövidre vágatta a haját; *le is kurváltak érte*.

A Pinkán nem csak fürödni lehetett, Noé János malmát hajtotta, és a Noéék kis áramfejlesztője néhány házat ellátott árammal is, egyébként sötét volt az utca este, a csendőrök beosztották a férfiakat éjjeli őrzőjára, ők ilyenkor rendszerint betértek valame-

lyik iparos műhelyébe beszélgetni. A Pinka szeszélyes és a hetvenes évekig szabályozatlan volt, évente kiöntött, a folyónak köszönhető az az országban egyedülálló, több falut érintő, úgy 350 hektáros gyepterület, amelyen Mindszent gazdálkodása is alapult. Akinek tíz hold földje volt, abból négy biztosan kaszáló, és tíz marha is állt az istállóban; a négyholdnyi rét huszonöt mázsa szárastakarmányt adott, és a második, augusztusi kaszálás után a gazdák naponta kihajtották a rétre marháikat. A kötött, savanyú talajú szántóföldön *forgó vetésben* termesztettek búzát, rozsot, kevéske kukoricát, tavaszi árpát, valamint zabot, burgonyát és burgendit (takarmányrépát), hajdinát, a termények az önellátást szolgálták; a roszból kenyeret sütöttek, a kicsévelt kévék adták a zsúptetők fedőanyagát, a búzalisztból kalács, cipóka, kifőtt tészta készült, a hajdina egy részét eladták, kedvelték a belőle készült málét, tortát, a véres hurkához is hajdinatörléket használtak. A termények rének köszönhetően a gazdaságokat, a falut nagy marhatartás jellemezte – 1935-ben 578 magyar tarka állt az istállóban –, *abból pénzelt mindenki*. Marhákat fogtak a szekerek elé is, az ökörrrel többet lehetett végezni, igaz, nem mentek velük nagy távolságra, csak a *főszegi* gazdák között akadt ló-tartó; a Sároslak felé eső falurészen éltek a nagyobb gazdacsaládok, akik 1878, a nagy mindszenti tűzvész után, amikor az egész falu leégett, hordták a köveket az újjáépítéshez, és ők jártak Zalába szőlőért.

Köteles Gyulát nyugdíjas télesztag korában is tisztelték és szerették a falubeliek, mert mindenkinek segített, minden munkát elvégzett, az elismerés azonban a múltbéli teljesítménynek is szólt, ő talán az egyetlen, akinek sikerült zsellérsorból felküzdenie magát birtokos gazdává; a barátjával ketten tizenhét holdat is lekaszáltak, átjárt a sároslaki uradalmi erdőbe, de nem akart más szolgálja lenni, aztán az első hízómarha árából borjat vett, ahhoz hozzászerzett egy újabbat, és végül földet vásárolt az örökölt egy holdhoz, földet a sároslaki határban és a Kapui-erdőn túl, *mert a parasztok igen összefogtak, ha jó föld volt eladó, azt egymás között adták, a szegénynek a messzi, rosszabb jutott*. A szorgalommal, veritékkel szerzett javakat, társadalmi állást elismerték a mindszentieiek, *de az ügyeskedő embereket nem szerették, nem is bírták, a tejet is csak a tejcarnokig vitték*. Noé János birtokos, vendéglős és malomtulajdonos *ilyen szerencsember volt, aki javainak gyarapodását, meggazdagodását általános vélekedés szerint annak köszönhetette, hogy a csempészéssel foglalkozó fiatalemberek nála verték el a pénzüket*. Igaz, már apja gazdag volt, egyedüli gyerekként félhelyet vitt a házasságba, emellett kocsmáros és boltos volt, *nagyon sok pénz maradt utána, zsidó típus lehetett, vélekedik Noé Magdus, úgy látszik, a vérükben volt, az én apám és anyám is sokat segített a kocsmában a Jánosnak, apám is kicsit önző volt, rátarti, 20 fillérért nem süvegelek senkít, hangoztatta, az urakat ki nem állhatta, de a szegényeket szerette*. Akárcsak bátyja, Noé János, aki a szegény embereknek ingyen adott lisztet; ám a mindszenti parasztok megvetéssel elegy gyanakvását jótékonyására sem altatta el.

(Folytatása következik.)

Kicsi Sándor András

MILYEN FÁBÓL KELL NYÁRSAT VÁGNI?

A legegyszerűbb étel tökéletes elkészítése is a gasztronómia csúcsát jelentheti. Éppen ilyenkor azonban a legapróbb részletek nyerhetnek döntő jelentőséget. A szalonnasütés és más nyárssal végzett konyhaműveletek esetében magának a receptnek része, hogy mely fából válasszunk hozzá nyárssnakvalót, sőt hogy mely fából parázsakvalót. A szalonnasütéshez használt nyárs valamilyen módon ízt ad az így készült szalonnának, s így nem mindegy, hogy milyen fát választunk hozzá.

A nyárson sült ételek elsősorban a frontier-konyhák emlékei. Legismertebbek közülük: a Marokkótól Indiáig számos változatban készített *kabab*, *kebab*, *kebab*, amelyet a közép-ázsiai népeknél *saslik*, *sislik* néven is ismernek; a görög, állítólag török eredetű *szouvlaki*; a spanyol *pincho moruno* („mór nyárs”), amelyet a mór konyha emlékének tartanak; az argentin, uruguayi és brazil *churrasco*; az indonéz konyhákból több változatban is ismert *sate* vagy *satay*. Csemer Géza cigány gasztronómiai különlegességként említi a nyárson sült sündisznót és ürgét (*pekenyóca*) (1994: 6–7), valamint a vasnyárson sült saslikot (1994: 88–89). Világszerte elsősorban és tipikusan húskételek készülnek nyárson, de például Irakban alma is (Horváthné, 1985: 261–2). A receptek, ha egyáltalán foglalkoznak ezzel, többnyire vasnyársat emlitenek (például Horváthné, 1985: 62). Részletező igényessége révén kivételes, de nem meglepő az a libanoni recept, amely cédrusfa nyársat ír elő (Horváthné, 1985: 239). Arra, hogy az európai konyhákban a nyárs elvesztette jelentőségét, bizonyíték talán az is, hogy az újlatin nyelvekben különböző, más-más etimológiájú szavakkal jelölik, de nem a latin *veru* folytatásával: portugál *espeto*, spanyol *espelón*, *asador*, *broqueta*, katalán *ast*, francia *broche*, *brochette*, olasz *spiedo*, *spiedino*, román *frigare* stb. (Közülük viszont legalább kettő a „süt” jelentésű ige – spanyol *asar*, román *frige* – származéka, a spanyol *asador* és a román *frigare* jelentése egyaránt „sütő”).

Az Angliában működő erdélyi származású, világhírű gasztronómus, Rónay Egon ritkán mulasztja el a vele készült interjúkban megemlíteni, hogy szerinte a világ három legjelentősebb konyhája a francia (és északolasz), a kínai és az erdélyi (például Kövi, 1980: 6, újabb említése MTV 1., Híradó, 1994. szeptember 24.). A három közül alighanem az erdélyi konyhában van a legnagyobb jelentősége a nyárson sütésnek, s itt évszázadok óta mogyorófa nyársat írnak elő a receptek. Valószínűleg azonban minden nyársat használó konyhában léteznek többé-kevésbé kifinomult, enyhe vagy szigorú szabályok a nyárs anyagát illetően. Az alábbiakban – más, számomra elérhető forrás hiányában – az idevágó, mérvadó hazai véleményeket ismertetem. Nem szabad elhallgatni azonban, hogy a nyárson sütésről olyan részletes és értékes leírások is szólnak, amelyek vagy egyáltalán nem említik a nyárs anyagát, vagy nem részletezik, hogy milyen fából készüljön (például Kádár, 1959: 40–41). Legalábbis a magyarságnál talán kivételesnek mondható az, amivel Kardos László az Őrség népi táplálkozását jellemzi: „A nyárson sült a parasztság között talán sohasem volt ismerős” (1943: 87). Szalonnán kívül nálunk is általában más húskételeket (többek között kisebb vadakat, madarakat, halat), továbbá gombát, esetleg kukoricát szokás nyárson sütni.

Az erdélyi fejedelmi udvar XVI. század végi SZAKÁCSSTUDOMÁNY című szakácskönyve több mint egy tucat receptje készül nyárrsal, s közülük legalább egy a nyárs anyagára is utal: „Mogyoró fából csinálj nyársot, hosszát és vékont, mennyire tizenkét tikmony elférjen” (idézi Hutás, 1958: 54–55). Úgy száz évvel később Bornemissza Anna szakácskönyve (1680) szintén mogyorófa nyársat ajánl a malacból készítendő 32 étel egyikénél: „Mogyorófán sült magyaros sültet: Az malacnak az hátulsó részét vond nyársra, akaszd a füstre egy oráig vagy kettőig. Süsd meg osztán, öntözd tehénhús-lével avagy zsírral: úgy jóízű. Azért jó a mogyorófanyárs, mert jó ízt ad a sültnek” (Keszei, 1983: 112). Keszei, a szakácmester, ajánl még nyárson sültve borjút, kappant, vizát, habarnicát (tintahalat, polipot) és nádmézes darával meghintett írósvaját (1983: 94, 145, 161, 191, 203). Az erdélyi hagyományoknak megfelelően Kalotaszegen az utóbbi időkben is mogyoróból készül a nyárs (Péntek & Szabó, 1985: 223).

Erdei Ferenc a következőket írta a nyársról: „A legegyszerűbb sütőszerszám. Annyira az, hogy nem is kell az embernek magával vinnie, mert – a nagy fátlan mezőségeket kivéve – mindenütt megszerezhető, csak kicska legyen hozzá. Ez a hevenyészett fanyárs, amihez a mogyoró és a som kellő vastagságú vesszeje a legjobb, de minden más fából meg lehet csinálni, csak tűrhetően egyenes legyen, és kellő hosszúságú, hogy ne kerüljön a kéz túl közel a tűzhöz. Fűzből és akácból mégse csináljuk, mert ezek keserűek. De lehet fából tartósabb és gondosan megmunkált nyársat is készíteni, mégpedig akár egyszerű kézben való forgatásra, akár feltámasztásra. Ehhez azonban már alkalmas száraz fa kell, amire legjobb a hosszú szálú nyír, de jó a bükk is, valamint a gyümölcsfák. (Ez utóbbiak közül a cseresznye szép világos-, a szilva pedig setétvörös lesz.) Ilyen igényesebb fanyársak készítéséhez már többféle szerszám kell, de türelemmel egyszerű háziműhelyekben is kifaraghatók” (1971: 25).

Hasonló, de a kizárható faféléseket illetően óvatosabb, másféle logikával közelítő álláspontot képvisel Kácsor László: „Néhány bokor vagy fiatalabb fa sudár ága önként kínálkozik, akármelyik mégsem alkalmas, mert a tűzzel érintkezve olyan izanyagok szabadulhatnak fel belőle, amelyek elronthatják a szalonnasütés örömét. Sorolni lehetne, hogy mi mindenből nem érdemes nyársat faragni, azért hát inkább azt mondom el, hogy melyik fa anyaga a jó. A mogyoróbokor fás hajlása kütűnő, de ugyanilyen jó a gyüricebokor vesszője is. Az a fontos, hogy a kergét legalább egy jó arasznyira lehántoljuk, hogy hosszúra hegyezzük és ha lehet, faragással lapítsuk meg. Mielőtt az ételt rászúrnánk, forgassuk meg a parázs fölött, így kiizzadja a nedvét, s az nem keveredhet a sütésre szánt hús vagy szalonnaféle ízével” (Kácsor, 1991: 51).

Az említett gyüricebokor valószínűleg a vörösgyűrűsommel (*Cornus sanguinea*) azonos (Kopácson gyürűce a neve, Lábadi, 1987: 45), ugyanez mint *büdössomfa* szerepel egy somogyi receptben. „A régi pásztorok, főként a bojtárok a fiatal vadmadaraknak kitekerték a nyakát, utána szárazon, még melegen megtisztították. Száraz páfrányt égettek, e fölött pörkölték meg a pihétől úgy, hogy a nyakuknál fogva lóbálták őket a lángok fölött. Ekkor beleztek ki őket, majd kimosták. Nyársra – többnyire bűdös somfából valóra – húzták a madarakat, bevagdalták, paprikás sóval »megrakták«, és így sütötték meg őket” (Knézy, 1988: 80).

Míg a népi gasztronómiában páratlanul jártas és a nyárson sütést maga is előszeretettel gyakorló Erdei a fűzet és akácot zárja ki a nyárs anyagai közül, a Tiszántúl népi táplálkozását leíró Ecsedi Istvánnál e célra éppen akácvessző (1935: 160), a kopácsi (dél-baranyai) halászatot leíró Lábadi Károlynál éppen fűzfavessző (1987: 79) szerepel. Legalábbis a nyárs anyagát illetően az Erdeiétől szintén egészen eltérő megoldásokat javasol Makay Béla a felső-Tisza-vidéki halász-, vadász- és pásztorételeket ismertető gyűjteményének (1984) több adatközlője. E szépirodalmi halhatatlanságot is szerzett (Köpeczky, 1986: 109) műnek ujjlenyomatokkal vetekvő hitelt ad az adat-

közlők („közreműködők”) fotóinak – a néprajzban és szakácskönyvírásban merőben új – Szondi-tesztszerű melléklése (Makay, 1984: 119–125). Makay véleménye szerint „Nyársnak legjobb a kökény- és fűzfavessző, mert állják a tüzet. Sok más cserje- vagy favessző szagosítja az ételt” (1984: 11). Felső-Tisza-vidéki adatközlői kökényt (1984: 38, 39, 80), akácot (1984: 80) és fűzfát (1984: 82) ajánlanak nyársnak, egy fülesdi adatközlője pedig szalonnasütéshez mindhárom faféleséget (1984: 105). Makay némely informánsánál (1984: 38, 82) *cibuk* néven szerepel a „két végén kihegyezett nyárs, amelyet földbe szúrva használtak” (1984: 112). Ugyanezt a szerszámot Ecsedi Szatmárból *cibak* néven említette (1934: 289), s talán német jövevényszó lehet.

Végső soron eredetét tekintve a nyárson sütetést képviseli az erdélyi konyha egyik legjellegzetesebb süteményféléje („tésztája”), a kürtőskalács is. Ennek készítésekor a ragadós tésztát előzőleg bezsírozott vastag nyársra, dorongra csavarják (Kövi, 1980: 225). Ma általában kelesztett („köttes”, élesztős) tésztából készül, valaha azonban kelesztetlen „laskatésztá” lehetett az alapanyaga. Debrecenben a *kürtőskalács* és eredetibb változata, a *fánsült kalács* is népszerű étel volt, mindkettő kalácstésztából készült (Ecsedi, 1935: 273–4). Édesapámtól tudom, hogy legalábbis századunk első felében Háromszéken a nyársat mogyorófavesszőből, a kürtőskalácsfát (kürtőskalácssütő dorongot) hársból készítették.

Még a gasztronómiánál maradvá, hálás téma lehet a fakanalak – gyakran juharjávör, de például az erdélyi Vadasdon nyírfa és hárs (Székely, 1994: 103), Kalotaszegen jegenye és nyárfa (Péntek & Szabó, 1985: 272) –, a kínai – és egyáltalán távol-keleti – evőpálcikák (fa, bambusz, lakk, jáde, elefántcsont, fém, műanyag) anyagának elemzése, illetve az ételhez illő parázs tárgyalása. A jobb amerikai vendéglőkben a *steak* éppúgy meghatározott faféleség parazsa fölött sikerül tökéletesre, mint az erdélyi flekken (rostélyos, fatányéros). A margitszigeti Dreher Sörfesztivál ökörsütőmestere, a kiskunlacházi Horák Dénes is megemlítette egy interjújában, hogy a nyársra vont ökör alatt „szigorúan akácparáznak kell lennie” (*Mai Nap*, 1994. október 9., vasárnap, 16. o.). Makay adatközlői nyárson sütéshez paráznak szintén akácfa ajánlanak (1984: 101; az egyik informánsnál kimondottan akácfa tüzeből lesz a parázs, kimondottan kökényből a *cibuk*, 1984: 38), s a szerző szerint a vidéken általában is az akác a legjobb tűzifa. Kácsor László a hal parázon sütéséhez „minél keményebb fából összeválogatott tüzelőanyagot” ajánl (1991: 135). A parázs fája előírás az erdélyi füstölt kecskesonka és -oldalal (*buzsényica*) receptjében is: „A füstöléshez gyertyán-, tölgy-, bükkfát és ezek fűrészporát használjuk. A parázsra naponta egy-egy marék borókabogyót szórunk” (Kövi, 1980: 155). Vadasdon úgy tartják, hogy „Az összes fák közül a bükkfáfűrészpor a legjobb a disznókótszág (hús) füstöléséhez” (Székely, 1994: 101). Állítólag egyébként a sült szalonna és a füstölt hús rákkeltő anyagokat tartalmaz; viszont annál kevesebbet, minél keményebb fával (tölgy, bükk, kőris, szil, akác stb.) sütik, füstölik őket, s készítésükkor minél messzebb van a hús a tűztől.

A paraszti faragók jól ismerték a fa tulajdonságait és azt, hogy bizonyos eszközök készítésekor melyik fafajta a legalkalmasabb. Például a kőrisfa jó szerszámfa, „ám hordónak nem jó, hamar átérészi a folyadékot” (Székely, 1994: 103). A famegmunkálás honfoglalás kori nyergek is többféle, különböző keménységű fából készültek. A bognárok-nak (kerékesekek, kerékgyártóknak) a keményfák külön jellegzetességeit is jól kellett ismerniük, mivel „a szekér szinte teljes egészében fából készül, de majd minden része más és más fából” (Péntek & Szabó, 1985: 161), s „a kulcsfontosságú szekéralkatrészekhez (kerékagy,

keréktaip, küllők) az ország különböző vidékein ugyanazt a fát használták, ami a századokon át kikristályosodott kézműves-tapasztalatokat igazolja – és az egységes kézműipari szakképzést dicséri” (Juhász, 1991: 459). Például a kerékagyat lehetőleg szilból, a küllőket akácból készítették, s az akácot – gyakran más faféleség hiányában – előszeretettel használták a legtöbb alkatrész anyagának. Ecsedi István említette, hogy az alföldi magyarságnál a horgászbót (1934: 167) és esetleg a tapogató is (1934: 181) fűzfából készült. Hagyományosan a horgászbótot a XIX. század végéigogyoró-, kőris- és somfa ágaiból csinálták, a jobb cégek amerikai keményfából és távol-keleti nádból, bambuszból készítették, míg a műanyagból valók ki nem szorították őket. (Mindenesetre a sporthorgászok a XX. század első felében általában importált, bambuszból készült bótot használtak.) Olykor a horgászbót vagy más halászszerszám és a nyárs anyaga szinte előírászerűen azonos, például Indonézia térségében valamely bambusz, nálunk néhol a fűzfavessző használatos mindkét célra.

Visszatérve a nyársra, bajos érdemben állást foglalni az említett, Erdei, illetve Ecsedi, Lábadi és Makay közti nyársvitában. Talán ez is *de gustibus* eset, a szalonna kinékin ezen vagy azon a tájon – nemcsak a helyi faféleségektől függően – mondjuk akácosan vagy másképp ízlik. Befejezésül tanulságos lehet betűhíven idézni Ecsedi Istvánnak az urbánus, polgári szalonnasütést jellemző leírását. „*A mai időkben minden társadalmi osztály nagyon felkapta a szalonnasütést, de ritka tud szép szalonnát sütni. Legtöbb megfüstöli, és cigány lesz a szalonna. Másik meg is égeti, lángol a szalonna a nyárson, harmadik a tűzbe ejti a szalonnát, negyedik a másik kezére, lábára csepegteti a forró zsírt, miáltal felhólyagosodik a bőre, az ilyen emberek vagy gyerekeken keresztül nyújtják szalonnáikat a másoknak. Ilyenkor a ravaszabbik szalonnájával az alkalmatlankodóra üt úgy, hogy az beleesik a tűzbe. A gyermekek meg kinyújtott lábbal ülnek a tűz mellé, s bizony a lábukra csepegtetik a zsírt akár maga, akár a másik. Mire készen vannak, tele vannak égési sebekkel. Látjuk tehát, hogy nagy rend és figyelem kell a szalonnasütéshez. Ma kirándulásokon gyakori és nagy élvezet a szalonnasütés a szabadban. Talán azért is kedvelik, mert ez a zsíros eledel nagyon veszi a bort. Frissen is pompás a sültszalonna, de eltéve másnapra, hidegen hagymával még jobb”* (1935: 162). A sült szalonnát Erdei szintén másnapra is javallotta (1971: 36).

Irodalom

- Csemer Géza: HABISZTI. CIGÁNYOK ÉLETE – ÉTELE. ALMANACH. A szerző kiadása, 1994.
- Ecsedi István: NÉPIES HALÁSZAT A KÖZÉP-TISZÁN ÉS A TISZÁNTÚLI KISVIZEKEN. A DEBRECENI DÉRI-MÚZEUM ÉVKÖNYVE, 1933 (Debrecen Sz. Kir. Város Déri-Múzeumának Kiadványai XXIX). 1934: 123–300.
- : A DEBRECENI ÉS TISZÁNTÚLI MAGYAR EMBER TÁPLÁLKOZÁSA. A DEBRECENI DÉRI-MÚZEUM ÉVKÖNYVE, 1934 (Debrecen Sz. Kir. Város Déri-Múzeumának Kiadványai XXX). 1935: 149–395.
- Erdei Ferenc: NÉPRAJZI ÍNYESMESTERSÉG. Bp., Minerva, 1971.
- Horváth Boldizsárné: HÚSZ ORSZÁG KONYHÁJA. DÉL-AMERIKAI, AFRIKAI, ÁZSIAI ÉTELEK-ITALOK. Bp., Európa, 1985.
- Hutás Magdolna, R.: AZ ÉTELKÉSZÍTÉS MŰVELETEINEK ÉS ESZKÖZEINEK NYELVI KIFEJEZÉSEI LEGRÉGIBB SZAKÁCSKÖNYVÜNKBEN. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1958.
- Juhász Antal: FAFELDOLGOZÁS. In: MAGYAR NÉPRAJZ III. KÉZMŰVÉSSÉG. Bp., Akadémiai, 1991: 412–463.

- Kácsor László: BOGRÁCS ÉS NYÁRS A VÍZPARTON. Lakitelek, Antológia, 1991.
- Kádár Lajos: KOLOMP SZÓL A KÖDBŐL... EMLÉKEK A RÉGI PÁSZTORÉLETRŐL. Bp., Móra Ferenc, 1959.
- Kardos László: AZ ŐRSÉG NÉPI TÁPLÁLKOZÁSA. Bp., Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, 1943.
- Keszei János: EGY ÚJ FŐZÉSRŐL VALÓ KÖNYV. BORNEMISSZA ANNA SZAKÁCSKÖNYVE 1680-BÓL. Közzéteszi Lakó Elemér. Bukarest, Kriterion, 1983.
- Knézy Judit: SOMOGY RÉGI ÉTELEI. Bp., Mezőgazdasági, 1988.
- Kopeczky László: HÍMZETT POGÁCSA. DIÉTÁS HUMOR. (HÁROM KISREGÉNY.) Újvidék, Forum, 1986.
- Kövi Pál: ERDÉLYI LAKOMA. Bukarest, Kriterion, 1980.
- Lábadai Károly: KOPÁCSI VÍZI ÉLET. Újvidék, Forum, 1987.
- Makay Béla: SZABADTÚZÓN. HALÁSZ-, VADÁSZ- ÉS PÁSZTORÉTELEK. RECEPTEK A FELSŐ-TISZA VIDÉKÉRŐL. Bp., Mezőgazdasági, 1984.
- Péntek János & Szabó Atila: EMBER ÉS NÖVÉNYVILÁG. KALOTASZEG NÖVÉNYZETE ÉS NÉPI NÖVÉNYISMERETE. Bukarest, Kriterion, 1985.
- Székely Ferenc: A FA HASZNOSÍTÁSA VADASDON. KRIZA JÁNOS NÉPRAJZI TÁRSASÁG ÉVKÖNYVE 2. Kolozsvár, 1994: 100–122.

DOLMA, TÖLTIKE ÉS TÁRSAIK

A töltött káposzta a magyar konyha egyik legrégebbi, legjellegzetesebb ételének számít (Kovács Sándor Iván: SZAKÁCSMESTERSÉGNEK ÉS UTAZÁSNAK KÖNYVECSKÉI. Bp., 1988. 59–60). Az erdélyi fejedelmi udvar XVI. század végéről fennmaradt SZAKÁCS-TUDOMÁNY című szakácskönyvében is szerepel a *töltött káposzta*, itt még azonban a káposztalevélbe tekert töltelék apróra vágott káposztából, tehénhúsból, szalonnából és fűszerekből áll. Legalább a XIX. századtól ezen ételféleség töltelékében kritériálisnak számít a rizs (például Czifray István: MAGYAR NEMZETI SZAKÁCSKÖNYV. 6. kiadás, Pest, 1840. 119–120; Dobos C. József: MAGYAR-FRANCIA SZAKÁCSKÖNYV. Bp., 1881. 644), amit legfeljebb más kásafele (korábban köles- vagy hajdinakása, újabban kukoricakása stb.), helyenként galuskaszerű tészta pótolhat. Ugyancsak legalább a XIX. századtól ismeretes a töltött káposzta mintájára készített *töltött karalábé*, *töltött paprika* és néhány hasonló, darált hús és rizs töltelékkel készült, azóta szintén jellegzetesen magyarnak számító, a népi konyhákban is széles körben elterjedt ételféleség. Valószínűleg keleti (török – esetleg balkáni közvetítéssel –, örmény) hatásra, valamikor a XVII–XVIII. században vált a rizs (vagy legalábbis a kása) döntően, előírászerűen fontossá a töltött káposzta töltelékében, s a töltött paprika is valószínűleg csak a XVIII. századtól terjedt el. (A növényi burkolatba – par excellence káposztalevélbe – töltött ételek azonban sokkal régebbiek a magyar konyhán.) A töltött káposzta hagyományosan valamennyi magyar táplálkozási tájon elterjedt. A hazai zsidó konyhán marhahússal, libával készítik (Herbst Péterné Krausz Zorica: MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ ÉTELEK. Bp., 1984. 67–68), Csemer Géza az „úri cigányok” első számú főeteleként említi (HABISZTI. CIGÁNYOK ÉLETE – ÉTELE. H. n., 1994. 119–120). Ecsedi István (A DEBRECENI ÉS TISZÁN-

TÚLI MAGYAR EMBER TÁPLÁLKOZÁSA. A Debreceni Déri-Múzeum Évkönyve, 1934, Debrecen Sz. Kir. Város Déri-Múzeumának Kiadványai XXX. 1935. 149–395) közlése szerint az Alföldön elsősorban sertés-, olykor marha- vagy juhhúsból főzték. Már szombaton elkészítették vasárnapi ebédnek. Jellegzetesen téli étel volt, például disznótoron ebéd (i. m. 249–251).

Az összehasonlító gasztronómia egyik legnagyobb szaktekintélyének, V. V. Pohljobkinnak magyarul is megjelent könyvében megtalálható az egyik legjellegzetesebb örmény étel, a *tolma* receptje (KONYHÁRÓL KONYHÁRA. A SZOVJETUNIÓ NEMZETEINEK ÉTELEI. Fordította Sarkady Júlia. Bp., 1989. 78). A *tolma* lényegében növényi burkolatba (leginkább szőlő-, esetleg káposztalevélbe stb.) töltött darált húsból és rizsből áll. Nagyjából hasonló, szőlőlevelet (esetleg ennek pótlására karalábélevelet) előíró recept található Kövi Pál erdélyi szakácskönyvében *töltike* alatt (ERDÉLYI LAKOMA. Bukarest, 1980. 185), s örmény specialitásként külön a töltött uborka, azaz *thetum dolmá* és a töltött hagyma, azaz *szoche dolmá* (i. m. 190). Kövi Pál szakácskönyve egyébként a töltött káposztát nem rizszel, hanem kukoricakásával ajánlja (i. m. 133–4), s hasonló, lóromlevélbe és martilapuba töltött ételek receptjét is közli (i. m. 186–8). Végh Antal szülőfalujából, Majtisoról a szintén a töltött káposztához hasonlóan elkészített *töltött tormalevél* receptjét ismerteti (KENYÉR ÉS VÁSZON. SZOKÁSOK, HAGYOMÁNYOK, EMLÉKEK. Bp., 1986. 484), aminek külön érdekessége, hogy – miként Kövi töltött martilapuját – ezt az ételt is egy-két marék vagy csésze éretlen egressel (Végh szavával: *köszmétév* el) együtt főzik. A Kárpátaljáról a töltött káposztának több – például rizs helyett kukoricadarával (*málékása*) vagy galuskaszerű tésztával (*gombóda*, *csipetke*, *csipedli*) töltött, hús helyett bőjtí, gombával készült – változata ismeretes (Pákozdi Judit: KÁRPÁTALJAI KÓSTOLÓ. H. n., 1992. 82–89), s ugyanitt tormalevélbe tekerve, kukoricakásával készül a *töltike* (i. m. 92). Amikor egyébként a nem rizszel, hanem mással készült töltött káposztát említettem gasztronómiában is jártas ismerőseimnek, azok gyakran így kommentálták: „Az már nem töltött káposzta, az valami más; az igazi töltött káposzta rizszel készül.” Miként tehát ezen ételtípus legtipikusabb hazai burka a káposztalevél, legtipikusabb tölteléke disznóhúsból és rizsből áll. (Czifray István említett szakácskönyvében – címéhez méltatlanul – elvéve található sertéshúshoz való recept, a ritka kivételek közé tartozik a töltött káposzta.)

Míg a *töltelék* szó a már említett, legkorábbi fennmaradt erdélyi fejedelmi szakácskönyvünkől is ismeretes (1580 k.), a *töltike* ételnévként viszonylag új fejlemény. Szinnyei József MAGYAR TÁJJSZÓTÁR-ában ez áll róla (II. 1897–1901. 784): „*vagdalt hússal és rizszel töltött podlutka* (Debrecen Géresi Kálmán)”; a *podlutka* „különböző zöldegek leveleiből készült főzelék” (MAGYAR TÁJJSZÓTÁR II. 180, Pákozdi, i. m. 244). A *töltike* a nem káposztalevélbe, hanem más növényi burkolatba töltött, de a *töltött káposzta* receptjéhez hasonlóan elkészített ételek elnevezésére szolgál.

Pohljobkin szerint a dolma ősi örmény étel, tőlük vették át a török népek (i. m. 73, 83), s török közvetítéssel például a litván konyhára is hatott (i. m. 121), sőt a távoli svéd konyhára is eljutott. Kisbán Eszter (ÖRMÉNYEK: ÉTELEK, JELKÉPEK ERDÉLYBEN ÉS MAGYARORSZÁGON. *Ethnografia* 103. 1992. 1–27) a magyarországi örmények konyháját áttekintő tanulmányában a *dolma* előfordulását hat műből hozza: Turtsa Mihály-nak az *Armenia* című folyóiratban megjelent cikkéből (1888), Szongott Margitnak és Kritsa Klárának szintén az *Armeniában* megjelent gasztronómiai munkáiból (1889), Szongott Kristóf örmény néprajzi összefoglalásából (1903), Kövi Pál idézett művéből (1980), továbbá Korbuly Domokosnak az erdélyi örmények ételeit tárgyaló kéziratá-

ból (1982). Kisbán külön megemlíti Szongott Kristóf (1903) nyomán a martilapuba töltött *podbálov-dolma* és a szőlőlevélbe töltött *ekuderevov-dolma* ételféleségeket (i. m. 11, 22, 24). Érdekes az, hogy Kisbán mai budapesti adatközlői – a *dolma* említése nélkül – miként reagáltak erre az ételtípusra. „Hallgatva a korábbi örmények további ételneik elsorolását, informátoraim mind élénken reagáltak a töltött hagymalevél és töltött uborka ételekre. Igen, ismerik, ma is csinálják, de sosem hallották, hogy ezek örmény ételek. Valójában mindkettő benne van minden régi erdélyi örmény listában. Ma úgy érzik, ezek rokonok a töltött levelekkel, mely utóbbiak *tőtike* néven széles körben használatosak az erdélyi magyaroknál is, ha pedig ez így van, a töltött hagyma és felezett uborka is regionális erdélyi ételnek tűnik számukra. Emlékeztetek rá, hogy a két utóbbi ételt az 1930-as és az 1970-es években az örmény településeken sem sorolták már egyértelműen a sajátos örmény ételek közé. Mindkettőt hússal töltik” (i. m. 16–17).

A *dolma* szó szempontjából érdekes, hogy a magyarországi és erdélyi, saját adataik szerint többzres, óvatosabb becslések szerint is több száz fős örmény diaszpóra nyelvén a nyelvvesztés után is leginkább az ételnevek őrződtek meg, sőt a *dolma* szó elvesztése után is maga a recept eleven maradt (Kisbán, i. m.). Az örmények nyelvvesztésének folyamata egyébként jóval Erdélybe, Magyarországra érkezésük (XVII. század) előtt már igen erőteljes volt, legalábbis jelentős részüknek egy kipcak-török nyelv volt az anyanyelve, s egy másik jellegzetes, szintén sokáig megőrzött erdélyi örmény táplálék neve, a *hurut* is török szó.

A *dolma* receptjét Halász Zoltán gasztronómiai szakíró Görögországból *töltött szőlőlevél* néven hozta (GASZTRONÓMIAI KALANDOZÁSOK EURÓPÁBAN. Bp., 1980². 394–5). Egy másik szakíró szintén *töltött szőlőlevél* néven Egyiptomból és hústalan változatát *rizszel töltött szőlőlevél hidegen* néven Iránból ajánlotta (Horváth Boldizsárné: HÚSZ ORSZÁG KONYHÁJA. DÉL-AMERIKAI, AFRIKAI, ÁZSIAI ÉTELEK-ITALOK. Bp., 1985. 221, 286). Hasonló dolmaféleségek – általában *dolma* néven – a közel-keleti (arab, perzsa, török) konyhák legjellegzetesebb ételjei közé tartoznak, tipikusan szőlőlevélbe, olykor másba (padlizsánba, cukkinibe stb.) göngyölvé vagy töltve (Raj Tamás–Oláh Tamás, szerk.: ALADIN KONYHÁJA. KELETI SZAKÁCSMŰVÉSZET. Bp., 1986. 46, 50, 98–99). A *dolma* szó az újperzsában *dolme* és *dubme* változatokban van meg (Heinrich F. J. Junker–Bozorg Alavi: WÖRTERBUCH PERSISCH–DEUTSCH. Leipzig, 1965. 323). A szíriai arabban (Helmut Kühnel: SPRACHFÜHRER DEUTSCH–SYROARABISCH. Leipzig, 1974. 70) *yabrá* „dolma”, egy diós padlizsános változata pedig *yalangi* (*dolma*).

Az újjörög–magyar szótár találó szócikke így említi: „*ντολμος* töltött szőlőlevél/káposzta; *töltike*” (Mohay András: ÚJGÖRÖG–MAGYAR SZÓTÁR. Bp., 1988. 432). A neves angol szakíró, Elizabeth David mediterrán szakácskönyvében *dolmádés* néven hozza, mint Görög- és Törökországban, a Közel-Keleten népszerű első fogást (Elizabeth David: A BOOK OF MEDITERRANEAN FOOD. Harmondsworth, 1955. 157). A törökben (az oszmán-török folytatásában és több közép-ázsiai török nyelvben) a *dolma* mellett elsősorban *sarma* (*szarma*) a dolma neve. (Nyilván a *sarmak* „csavar, teker, hajlít” igéből származik.) A magyar szaknyelvben *szárma* változatban többé-kevésbé ez a szó is meghonosodott, például az ÚJ IDŐK RECEPTKÖNYVÉ-ben (Bp., 1931. 37) *szőlőlevélszárma* néven közli Botka Józsefné, mint a Bánátban tavasszal népszerű étel. A gagauzban a *dolma* „darált hús, töltelék” jelentésű (G. A. Gajdardži et al.: GAGAUZSKO–RUSSKO–MOLDAVSKIJ SLOVAR’. Moszkva, 1973. 154), míg magát az ételt *asarma* jelöli (i. m. 399). Az oroszban a tárgyalt ételféleség elnevezése *golubec* (ez magát a töltelékét is szokta jelölni), többesben (így elsősorban az ételt jelölve) *golubcy* (a *golub'* „galamb” szóból);

a török nyelvekkel érintkező orosz nyelvjárásokban valamely török nyelvből a *dalma*, *dulma*, *durma* változatok is előfordulnak (Je. N. Šipova: SLOVAR' T'URKIZMOV V RUSSKOM JAZYKE. Alma-Ata, 1976. 118). A Balkánon általában a török *sarma* szót vették át, például újjörög σαρμας (Mohay, i. m. 564), albán *sarmá* (*dollmá* mellett), bolgár *sarmá*, román *sarma* (gyakran többesben, *sarmale*, vagy kicsinyítve *sarmaluta*).

A töltött káposzta német (egyébként szó szerinti) megfelelőjét, a *Gefüllter Kohl* nevű fogást Elisabeth Luard szakácskönyve beáztatott kenyérrrel, zsemlemorzsával ajánlja (THE RICH TRADITION OF EUROPEAN PEASANT COOKERY. London, 1994. 391), s szerinte Európában Észak-Franciaországtól, Skandináviától és a Baltikumtól Romániáig és Bulgáriáig népszerű. Luard érdekességként megemlíti, hogy a dolma *kaldomar* néven, káposztával (vagy más levéllel) és rizzsel (vagy áztatottkenyér-töltelékkel) Svédországban is a XVIII. század első felétől ismert, mégpedig XII. Károly svéd király törökországi útja következményeképpen. XII. Károly ugyanis miután I. (Nagy) Péter orosz cár ellenében elvesztette a poltavai csatát (1709), Törökországba menekült, s csak 1714-ben jutott haza törökök kíséretében (i. m. 392–3).

A dolmának megfelelő, különböző növényfélékbe (bambusz-, lótusz-, banánlevélbe stb.) burkolva, gyakran rizstöltelékkel elkészített ételek Eurázsia-szerte, legalábbis Eurázsia déli sávjában elterjedtek. Szőlőlevélben a spanyol konyhán is készítenek szardíniát, fűrtet, és egyes hústöltelékkel is készül (Penelope Casas: THE FOODS AND WINES OF SPAIN. Harmondsworth, 1985. 244–5, 272–3, 316–7). A szőlőlevélben sült foglyot egyébként Kövi Pál idézett erdélyi szakácskönyve is ajánlja (i. m. 163), Hatvany Lili (ÉTELműVÉSZET – ÉLETműVÉSZET. Bp., é. n. 73) lengyel különlegességként hozta receptjét. A szőlőlevéllel készített nyugat-európai ételek közül legnevezetesebb a *cèpes à la génoise* vagy *cèpes à l'italienne* (vargánya genovai vagy olasz módra), ez esetben azonban a vargányák (avagy tinóruk, tipikusan ízletes vargánya, *Boletus edulis*) kalapját és szárát egészben sütik meg szőlőlevélen és olajon (pl. David, i. m. 1955. 141, Elizabeth David: ITALIAN FOOD. Revised Edition. Harmondsworth, 1989. 235; Jane Grigson: THE MUSHROOM FEAST. Harmondsworth, 1978. 72–74). Az olasz konyha különösen népszerű fogásai a sokféle változatban készülő, többféle töltelékkel töltött articsóka (*carciofi ripieni*), paradicsom (*pomodori ripieni*), cukkini (*zucchini ripieni*), padlizsán (*melanzane ripiene*), batáviai endívia (*scarole ripiene*), paprika (*peperoni ripieni*), hagyma (*cipolle ripiene*, piemonti változata a *sciule piene*), káposzta (*verze ripiene*) (David, i. m. 1989. 237–250).

A kínai konyhán a dolma megfelelői lótuszlevélbe – esetleg bambuszlevélbe – göngyölvé sült ételek. Közülük a rizzsel töltött *zongzi* a legnépszerűbb, amelyet előszeretettel fogyasztanak az ún. Sárkánycsónak- (Longzhuan-) ünnepen, a holdnaptár szerinti 5. hó 5. napján (Kenneth Lo: CHINESE FOOD. Harmondsworth, 1972. 59–60; E. N. Anderson: THE FOOD OF CHINA. New Haven–London, 1988. 215). A japán konyhán a rizsből és halból összeállított *szusi* némely változatai a megfelelői, például a *norimaki*. Ennél norilevélbe (ostyaszerűre préselt tengeri algába) tekernek rizst, húst, halat, zöldséget (Raj–Oláh, i. m. 218), s ez az elkészítési mód (így a *zicai* „lila zöldség” nevű préselt algába való burkolás, Anderson, i. m. 163) Kína egyes vidékein is elterjedt. A szerzte Indonéziában népszerű, útravalónak hordott, köretnek tálalt vagy levesbe vágott *lontong* bambuszlevélbe tekert főtt rizsből áll; újabban az indonéziai gyorsétkeztetésben is elterjedt, eredetileg jávai *lemper* szintén bambuszlevélbe tekert, kókusztejjel főzött rizsből és marhahússzeletekből áll (Copeland Marks: THE EXOTIC KITCHENS OF INDONESIA. RECIPES FROM THE OUTER ISLANDS. New York, 1989. 241–3).

Schein Gábor

ANGYALFOLT

Szívük megdermed, szárnyukat
lebocsátják. Ezentúl a legyek
lesznek a madarak. Reflexből
szállna még, de nem jut levegő,

szívük megdermed, árnyukat
lebocsátják: s még szorítom,
bár ellenkezni sincs erő – „Nyeld
le, kincsem, ez már az utolsó

falat.” Végre megdermed. Szívük
felszárnyazzák, ezentúl a legyek
lesznek a madarak, és döngnek,

rajzanak vissza a torkomon: a hűvös
húson egy angyal trioláztat, árnyát
lebocsátja, foltot hagy a rajzomon.

Kálnay Adél

TERÉZKE

A csúnya lány a tükör előtt állt. A szobában félhomály volt, a bágyadt délutáni nap épphogy átvergődött az ablakon, hogy mintegy búcsúzól még egyszer körülnézzen, s aztán tavaszig csak ábrándozzon a fényben aranyló díványról meg a melegbarna diófa szekrényekről. A lakásnak ez az oldala ugyanis éppen egy tűzfalra nézett, csak akkor jutott be ide fény, ha elég magasan járt a nap az égen. A csúnya lány ezt egyébként még nem tudta, még nem vette észre, így nem is szomorkodhatott emiatt.

A csúnya lányt Terézkének hívták, s ő már a nevét sem szerette, különösen így nem: Terézke. Úgy érezte, ebben a becézésben is benne van az, no nem vagy szép, igazán sajnáljuk, ezen nem változtathatunk, de nézd csak, milyen kedvesen hívunk. Aztán meg azért is utálta, mert vénkisasszonynévnek tartotta, s ő nem akart vénkisasszony maradni. Férjhez fogok menni, irogatta a titkos naplójába, s szentül hitte, hogy a Jóisten ezt olvasva valóra váltja vágyát. A Jóistennel amúgy is jó viszonyban volt már egészen kicsi kora óta, rendszeresen adta fel neki a rendeléseit, s úgy látszott, eddig

minden kívánsága szerint történt. Csak egyetlenegy dolgot nem mert kérni tőle. Tudta, hogy azt még ő sem tudná teljesíteni. Úgy érezte, ebben az egy esetben talán létezik egy még nagyobb hatalom, s annál inkább hitte ezt, mert azt nem hihette, hogy a Jóisten csak úgy magától alakította volna így a sorsát, ahogy alakult, mármint hogy ilyen csúnyának kellett születnie. Ezt az Isten nem tehette, hát hogyan is változtathatná akkor meg? Csúnyaságát olyan fátumnak érezte, ami ellen nincs mit tenni, s amiért senkit nem lehet hibáztatni. A Jóistent sem, s Mamácskát sem, aki gyönyörű, s akit sosem akart szomorúnak látni, ezért kénytelen volt folyton becsapni. Elhitette vele, hogy milyen boldog, hogy csúnyaságát észre sem veszi, és Mamácska elhitte, mert olyan könnyen elhitte mindent, örömmel nézte.

Bárki bármit mesélt például Mamácskának, csak nézett nagy szemmel, a legképtelenebb történetek végén is összecsapta a kezét, és azt mondta vidáman: valóban? És sosem azért mondta, mert kételkedett, hanem mert ez volt a szokása, s azt is mondta még: nahát! Aztán már az első embernek továbbmesélte mint szintiszta valót. Ilyen volt Mamácska, aki Terézkének mindenkinél fontosabb volt a világon. Dehogyan viselte volna el, ha szomorú, vagy lelkifurdalása van amiatt, hogy ő olyan szép, a lánya meg olyan csúnya. Színészkedett hát, játszott, hol vakot, hol süketet.

Nemegyszer megtörtént, hogy karonfogva sétáltak az utcán, leggyakrabban a folyóparti korzón, s összesúgtak az emberek mögöttük: még ilyet, hogy lehet ilyen szép asszonynak ilyen csúnya lánya! Terézkének pedig még egy rezdülést sem moccant meg a karja, mindig készenlétben volt ilyenkorra egy jópofa, vidám története, amit azonnal el kellett mesélni, és Mamácskának lassan visszatért a vér az arcába, s egy idő után nem forgott már hátra meglesni, ki lehetett az a pimasz, illetlenül hangos ember, legvégén még azt is elhitte, hogy nem hallott semmit, semmi olyat, ami róluk szól.

A családban mindenki Mamácskára vigyázott. Ő nemcsak szép volt, hanem gyöngye és törekeny is, gyakran sírva fakadt, s olyankor mindenki tudta, hogy arra gondol, ami minden bajának okozója, hogy nem lehetett színésznő, pedig az akart lenni, s hogy mindez azért lett így, mert szépségét és hiszékenységét gonoszul kihasználta egy színházigazgató, aki majdnem mindenét elvette, csak a tisztességét nem, de az szinte mindegy volt már, ha elveszett a többi, amiért élni érdemes. Ezért amikor Mamácska sírt, az egész család lábujjhegyen járt, s mindenki nagyon sajnálta őt, noha senki nem tehetett arról, ami húsz évvel ezelőtt történt. Vigyázni kellett rá, igen, mert Mamácska olyan volt, mint egy ékszer, mondjuk, mint egy hajszálvékony aranyláncon függő drágakő, s folyton vagy azért kellett izgulni, el ne rabolják, vagy azért, hogy az a vékonyka leheletlánc el ne szakadjon valahogyan. Nem bírom már soká, jajdult fel olykor az ágyon heverve, agyonnyom ez az élet, és Terézke jól látta, hogy az apja mennyire kétségbeesik ettől, hogy napokig dugdossa a gyógyszereket, kétszer is ellenőrzi a gázt meg az ablakokat, s inkább beteget jelent ő is a hivatalban, nehogy valami jóvátehetetlen történjen. Máskor meg ilyeneket mondott Mamácska: – Beszéltem ma azzal a fiatalemberrel, tudja, aki a színháznál van, és mit mondjak, hívott nagyon, nem is tudom, mit tegyek! Hát ahogy az bókkolt, még most is pirulok – dicsekedett, s bizony egy cseppet sem pirult, hanem örvendezett, és Terézke azt gondolta: vajon tudja-e, látja-e Mamácska, hogy urát mennyire megijeszti az ilyen beszéddel? Mert bizony Terézke olyan szerelemről még nem hallott, amilyenel apja árasztotta el feleségét. Rajta kívül senkit meg nem látott, ez az egy személy létezett neki a világon. Állítólag még amikor Terézke megszületett, akkor sem a gyermekének örült, csak azt kérdezgette, hogy az ő édesé megvan-e, jól van-e. Azt, hogy Mamácska mennyire viszonozta ezt a nagy sze-

relmet, nem lehetett tudni, mert Mamácska soha nem viszonzott semmit. Nem nagyon ért rá, mert magával akadt mindig valami fontos dolga.

Mostanra már nagyjából megszokta ezt Terézke, de emlékezett még azokra a szörnyű időkre, amikor órákig sirt, mert Mamácska nem adott jóéjtpuszit, s nem gonoszságból, csak mert elfelejtette. Sok szomorú emléket őrizgetett különben, gyűjteményre való volt belőlük, rakosgatta őket ide-oda, időnként elővette valamelyiket, leporolgatta, aztán szépen visszatette a többi közé, el nem dobott egyet sem.

Most is, hogy így a tükör előtt állt, előkerült egy régi, poros szomorúság, s csak még fájdalmasabb lett tőle az arca a tükörben. Eszébe jutott az a pillanat, amikor először döbbsent rá, hogy ő csúnya, hogy mindaz, amit mások látnak, nem ugyanaz, amit ő gondol magáról. Egészen kicsike volt még. Mamácska valamelyik barátnőjénél nagy mulatságot tartottak, s ott futkároztak a hatalmas parkban vagy húszan gyerekek, kisebbek, nagyobbak, fiúk, lányok. Nagyjából ismerték egymást, de volt egy-két új gyerek is, akiket nem lehetett megszólítani, s akik ilyeneket mondtak: hé, te! meg: figyelj csak, te piros ruhás! Terézkén aznap gyönyörű ruha volt, rózsaszín, lila masnikkal, csupa fodor és csipke. Mamácska egyik lánykori ruhájából varrták. Ebben voltam az első bálon, merengett Mamácska, kezében forgatva a ruhát, istenem, sóhajtott hozzá, és mindannyian azonnal látták azt a gyönyörű fiatal lányt, hallották a zenét, s megcsapta őket valami friss illat, kicsit édeskés, kicsit fanyar, a kölnié, amit valóban Kölnből hozattak még a báli szezon előtt. Terézke örömmel vette magára a ruhát, boldog volt, hogy Mamácska testén feszült egykor, s ahogy futott a hatalmas kertben bokortól bokorig, úgy képzelte, hogy most nem is most van, s ő nem is ő, hanem Mamácska, s olyan jó volt ezt érezni. Az egyik bokor mögött megállt, mert bújócskáltak éppen, s lélegzetét visszafojtva leskelődött. Várta az alkalmas pillanatot, amikor kiugorhat, és elsőnek érhet oda a lugashoz. Ki az a csúnya lány, hallotta ekkor a bokor másik oldaláról, s fogalma sem volt, kiről lehet szó, ő nem látott egy csúnyát sem közöttük. Az? – kérdezett vissza a másik – az a Terézke, úgy hívják. Terézke nem bír megmozdulni. Nem akarta elhinni, amit hallott. Hogy itt az ő nevét mondja valaki. Hogy ő a csúnya lány. S hogy ezt itt rajta kívül mindenki tudja. Hogy az a lány is rögtön tudta, kire kérdeztek rá. Akkor este nézte meg magát először a tükörben, ahogy azóta is rendre megteszi. Nézte, mint egy ismeretlent, mint valakit, akihez nincs s nem is lehet soha köze, de akit tévedésből mindenki Terézkének lát. Nézte, vizslatta, mustrálgatta, s egyszerre csak meglátta azt, amit a többiek. Meglátta a csúnyságát. Nem tudta, mitévő legyen. Nem tudta, hogyan legyen ezután. Ezt a világon senkinek nem mondhatja el. Nem is sejtheti senki, hogy ő csak most tudta meg ezt a szörnyűséget.

Ekkor lett egész életére magányos, ekkor szakadt el az a szál, ami a többi emberhez kötötte, ettől kezdve színészkedett, alakoskodott, nemcsak Mamácskával, hanem az egész világgal. Egyre ügyesebb lett, s egyre szomorúbb, ám ezt sem látta senki. Az emberek egy vidám, erős Terézkét láttak, akit semmi nem hoz ki a sodrából, aki egész biztosan bankban fog dolgozni, ha eljön az ideje, és téli estéken gyűjtést rendez majd a szegényeknek, miként a városka többi öreglánya. Ő azonban mást akart. Nem tudta még, hogyan, mi fogja ebben segíteni, de biztos volt benne, hogy sikerül. Férjhez fog menni. Nem dolgozik majd bankban, nem rendez gyűjtést, nem, semmi ilyet nem csinál. Egészen más, óriási dolgot fog véghezvinni. Színész nő lesz belőle.

Apa egy napon azzal jött haza: – Lenne egy lehetőség, édesem, nem tudom, kedvedre való vagy sem. – Aztán csak nézte Mamácskát, mint mindig, hűséges kutyaszemmel, s ha Mamácska véletlenül azt mondja, nem érdekel, akkor soha többé egy szóval

sem említi azt a lehetőséget. Mamácska azonban kegyes volt, különben is mindig meghatotta a feléje áradó figyelmesség, és érdeklődve húzta fel szemöldökét. – Mehetnének Pestre, jó állást kínáltak, még lakás is lenne, egyelőre persze egy kisebb, de hamarosan, nagyon hamar zöldövezetben is. – Gyorsan hadarta el ezt az apja, mint aki tart attól, hogy félbeszakítják. Terézkének nagyokat vert a szíve, és buzgón imádkozott. Aztán látta, nincs is imára szükség, mert Mamácskának már csillogott a szeme, úgy nézett férjére, olyan örömmel, mint aki egész életében erre várt, erre az ajándékra, csak már nem is remélte, hogy megkaphatja. Terézke akkor este különösen hosszan imádkozott, úgy érezte, hogy mindez őerte történt, csak őerte, hiába hiszi Mamácska, hogy ez az ő ajándéka, hogy végre otthagyhassa ezt a porfészkét, hogy eztán a Duna-korzón kocsizhat, meg az Operába járhat. Nem, ezt nyilván a Jóisten rendezte így, hogy Terézke titkos vágyai, mint a gyöngé kis palánták, végre melegágyba kerüljenek, s ott erősödjenek tovább.

Azon a napon, melyen elhagyták a várost, Terézke semmi különöset nem érzett. Mosolyogva figyelte Mamácskát, aki kipirult arccal szaladgált ide-oda, izgatott hangon rendezkedett, irányította a munkásokat, mit hová tegyenek. Közben még az eső is eleredt, s a hatalmas kanapéval ott szerencsétlenkedtek a teherhordók két ajtó között. Mamácska jajgatott: – Mi lesz most, ha szétázik, soha be nem tehetem a szalonba! – Apa végül visszaparancsolta a munkásokat. – Veszünk majd másikat, édesem – vigasztalta kétségbeesett feleségét.

Amikor értük jött az autó, már zuhogott, akárhogy futottak, megáztak, míg a kapuig jutottak. A kocsiban édeskés illat keveredett apa szivarjának illatával. Terézke nagyot szippantott ebből a keverékből, aztán befészkelte magát, fejét az ajtó bársonybetétjének döntötte, és lehunyta a szemét. A szakadó eső átláthatatlan függőnyt varázsolt az ablakokra, így ha akart volna sem tudott volna még egyszer utoljára elbúcsúzni a várostól. Ám Terézke nem akart, mert azt érezte, még el sem mentek, máris kihűlt a helyük, hogy az üres házból valami ijesztő hűvösség árad, amihez nekik már semmi közük nem lehet. Ha valamit sajnált, hát a kanapét, milyen rossz lehet most szegénynek nélkülük, aztán azt is gyorsan elfelejtette. Hallotta, hogy Mamácska sírdogál: – Azért csak itt telt el a fiatalságom. – Ugyan, édesem – nyugtatgatta apa, és zsebkenőjével óvatosan törölgette a könnyeket. Terézke pedig elaludt, s mire felébredt, már szinte teljesen sötét volt. Az eső elállt, és az ablakból jobbra-balra messze előttük fényeket látott. Rengeteg apró, egymást taszigáló fényecskét, amik úgy szikráztak, imbolyogtak, mint eltévedt csillagok a földön, helyüket keresve. – Az ott már Pest – mondta apa, amikor észrevette, hogy ébren van. Mamácska már egyáltalán nem gondolt a városkára, ahol eltelt az ifjúsága, a teendőkről beszélt, meg hogy milyen lesz a lakás, ezt firtatta. Apán látszott, hogy ez a kérdés nyugtalanítja. – Majd meglátod, na nem egy palota, de ideiglenesen ki lehet bírni. – Izgatottan rágta a bajuszát, és gyorsan hozzátette: – Mondtam már, hogy nagyon hamar kiköltözünk. – Terézke érezte, hogy ezt még Mamácska sem hiszi el teljesen, így már meg sem lepődött, mikor végre a lakást keresztül-kasul bejárva zokogni kezdett. – Ez nem lakás! – sírta bele férje nyakába –, ez egy borzalom, én itt egy percig sem maradok!

A lakás tényleg szörnyű volt, sötét tapéták, majdnem fekete padlók, s valami különös, idegen szag terjengett benne, a bútorok nagy rendetlenségben szertesztét, ahogy a munkások jónak látták letenni őket, de Terézkét mindez nem érdekelte. Megkereste a szobáját, kinyitotta az ablakot. Meg akarta nézni az esti fényeket, de otromba sötétséget látott csupán szinte karnyújtásnyira. Leült az ágyára, lábát felhúzta, állát a tér-

dére nyomta. – Meg fogom szokni – mondta ki hangosan, és teljességgel biztos volt benne, hogy így lesz.

Aztán eljött a nappal, s Mamácska kissé megnyugodott. Szípgova, de egyre nagyobb lendülettel dirigált a cselédnek, mit hová tegyen. Parancsaihoz mindig hozzátette: – Hát addig is, amíg itt kell lennünk! – Ez, úgy látszott, erőt ad neki, hogy elviselje az elviselhetetlent. Apa ebéd után elment a hivatalba, ahol felelősségteljes munkája várta, s ahol mindezért igen szép fizetést fog kapni. – Hetek kérdése az új lakás, majd meglátod, édesem, hetek kérdése! – s úgy búcsúzott el feleségétől, mint aki már este egy zsák pénzzel fog beállítani. Terézke pedig mosolygott mindkettőjükön, mert azt gondolta, olyanok, mint a gyerekek. Magát sokkal inkább felnőttnek látta ebben a helyzetben. Amióta tudta, mi a célja, nem kesergett annyit csúnyaságán. Számtalanszor elképzelte, mit szól majd Mamácska, ha megtudja, hogy színésznő lesz a lánya, hogyan fogja összecsapni a kezét, hogyan kezd majd tanácsokat adni. Ott ülnek majd apával a színházban, és virágot dobznak a színpadra, s akkor Mamácskának nem kell hogy többé lelkifurdalása legyen, amiért ilyen lánya lett neki, akkor másról fognak sugdosni a hátuk mögött az emberek, ha sétálni mennek. Így ábrándozott, és egyre biztosabban tudta, hogy amit megteremtett a fejében, az már maga a valóság, csupán várni kell türelmesen, amíg az idő el nem tereli őt ehhez a valósághoz.

Most hát ott állt a tükör előtt, és készülődött. Készült megismerni a várost. Úgy érezte, sietnie kell, mintha minden perc számítana, amióta itt vannak. Semmi időt nem lehet elpazarolni, ezek már nem a várakozás idői, mint eddig, hanem a cselekvéséi. Igazgatta magán a ruhát, vörösseszőke haját szorosan tekerte fel, s a tarkóján kis kontyot formált belőle. Így sokkal idősebbnek látszott, s a vastag szálú, sűrűn omló tincseket is sikerült eltüntetni. Sosem szerette, ha a haját dicsérték, úgy volt ezzel is, mint a nevével. Minek mondogatják, ó, milyen szép a haja, mikor emögött megint ott van az az utálatos öröm: – Legalább a haja szép szegénynek! – Ne legyen szép! Ne legyen legalább! És ezt most ő mind elintézi!

Nézte magát a tükörben, s nézte maga mögött a szobát. Itt fog élni, itt gyakorolja majd titokban szerepeit, ebben a tükörben fogja először meglátni azt a nagy átváltozást, amikor igazi színésznővé válik, s attól a pillanattól kezdve nem számít többé a csúnyasága, úgy el fog tűnni, olyan hirtelen, ahogy annak idején előjött a semmiből. Még egy utolsó pillantást vetett a tükörrre, és a hátsó lépcsőn az utcára sietett.

Az éjjel is eshetett, mert nedves volt minden. A napnak már nem volt annyi ereje, hogy felszárítsa. Terézke beleszippanzott a levegőbe, s itt is idegen szagokat érzett, mint fönt a lakásban. Érzékeny orra volt, akárcsak Mamácskának, ezt örökölte tőle, csak éppen nem szenvedett miatta, mint Mamácska. Ő sokat nyafogott emiatt, régi emlékek gyötörték meg alattomosan, az orrán keresztül. – Úgy sajog a szívem – panasolta Terézkének ilyenkor –, elment valaki az utcán mellettem, de oly közel, vállá súrolta az enyémet, és rám ragasztotta ezt az illatot, nem érzed? Valami régi találkozásra emlékeztet, akkor éreztem ilyet utoljára, nem tudom, nem tudom, kivel kapcsolatos, de annyira elszomorodtam tőle. – Mamácske persze mindentől elszomorodott, ha rosszra kellett emlékeznie, ha jóra. A jóban az volt az iszonyú, hogy elmúlt, a rosszban meg hogy egyáltalán megtörténhetett. Olyan védtelen és kiszolgáltatott az ember, tanítgatta Terézket, de szerencsére nem fogott rajta ez a tanítás. Mamácska védtelen volt valóban, de neki a Jóisten éppen ezért kétszer annyit adott erőből. Őt nem győzték le rég elfeledett illatok, messziről jött hangulatok. Pár hét múlva már semmi nem lesz idegen, gondolta, a szagok sem.

Határozottan ment, erősen odavágta sarkát a kövezethez. A piszkos, szürke házak nem akartak elfogni, folyton újabb és újabb utcák bukkantak föl, amelyeknek a végében mintha látszódott volna valami... Terézke nem csüggedt. Be-benézett a nyitott kapualjakba, olykor átment a másik oldalra, mert a nap is éppen ott haladt. Nézegette magát csak úgy elmenőben a kirakatok üvegében, és nézegette az embereket is, akik szembejöttek vele. Különös volt, hogy nem kellett köszönni senkinek. Abban a kisvárosban, ahol eddig éltek, mindenkit illet ismerni, ha máshogy nem, látásból. Aki nem volt ismerős, az nem is lehetett városi. Mintha lett volna mindenkin egy megkülönböztető jegy, az ember valahogy megérezte, ki az idegen. Egyszerre eszébe jutott, milyen furcsa, ott, abban a tegnapi kisvárosban most is ugyanúgy járkálnak az emberek, mindenki a maga dolga után, s észre sem veszik, hogy Terézkekék már nem jönnek velük szembe. Itt meg senki nem tud róluk, mintha nem is látnák őket. Nem vagyunk sehol, örvendezett, s ez így lesz még nagyon sokáig. Észrevétlennek maradni, amíg csak lehet, aztán készen előjönni, ez tetszett volna igazán Terézkeének, de érezte, hogy ez nem sikerülhet. Gyerekkorában megfejthetetlen csodának tartotta, hogy egy csúf, szőrös hernyóból hogyan lesz gyönyörű lepke abban a titokzatos kamrában. Szerette volna meglesni, ezért egyszer óvatosan szétszedett egy ilyen gubót, de nagyot csalódott. Amit talált, nem volt se hernyó, se lepke, hanem egy formátlan valami, amiről még kevésbé lehetett elhinni, hogy nemsokára ott vibrál majd fényes szárnyait ki-be csukogatva a mezők virágai felett. Akkor azt mondták neki, rosszkor nyitotta fel a bábót, s bizony úgy is lehetett. Többször azonban nem próbálkozott, egyfelől gonoszságnak tartotta, másfelől rájött, hogy nincs az a pillanat, amely megfelelő lenne, hisz ő pontosan azt akarta meglesni, amikor valamiből másvalami lesz, ami nyilvánvaló képzelenségnek tűnt. Most pedig ő maga készül ilyesmire, vagyis hát vele kell hogy megtörténjen a csoda. De hiába, segítség nélkül ez nem megy. Addig kell mennie, amíg ezt a segítséget meg nem találja. Végigjárja a színházakat, ha nem ma, akkor holnap. Nemsokára majd megkérdez valakit, merre menjen, de semmit nem szabad elkapkodni.

Az aprócska téren, ahová váratlanul kilökte őt az utca, nem ült senki. Ez furcsa volt, ilyen szép, őszi délelőtt náluk, otthon telis-tele emberekkel az egyetlen terecske, úgy-hogy ha éppen nem volt mosolyogni vagy beszélgetni kedve, feltétlen kikerülte, még ha kerülőt tett is ezért. Már itt vagyok otthon, javította ki magát gyorsan. Leült az egyik padra, mert alaposan elfáradt. Hátradőlt, és lehunyta a szemét. A nap éppen annyira melegített, amennyire jólesett, s ebben a kellemes langyosságban minden még egyszerűbbnek látszott. Tudta, biztosan tudta, minden úgy fog történni, ahogy eltervezte. Sokáig ült így, ábrándozva, aztán amikor a nap arrébb ment, indulásra készítette a hirtelen támadt hűvösség. A tér túlsó oldalán egy férfi állt, és láthatóan idegesen nézett hol az órájára, hol valahová messze, a házakon is túlra. Vár valakit, gondolta Terézke, egyszer engem is így fog várni egy férfi, ezen a téren vagy egy másikon. A férfi összeresztette, amikor megszólította. Kérem szépen, mondta Terézke, van itt errefelé színház? Milyen színház, kérdezett vissza a férfi rekedt hangon, és kezével olyasmí mozdulatot tett, mintha intene a madaraknak, hess, milyen színház, ismételte, és végül ránézett Terézkeére. A nézése olyan szigorú volt, hogy a lány egyet hátralépett, s úgy mondta: egy színház, egy akármilyen színház, egy színház valahol. A férfi ebben a pillanatban végre megláthatta, akire várt, mert elnézett Terézke feje fölé, és arca átváltozott. Már elmenőben vetette oda, fejét lódtíva arrafelé, amerről Terézke jött, hát ott van egy, szemben, nem látja? És akkor Terézke is meglátta, amit megláthatott

volna már előbb is, hiszen épp előtte üldögélt a padon. Köszönöm, szólta a férfi után, és kissé elgyengült lábbal indult az épület felé. Semmi sem véletlen, nincsenek véletlenek, mondogatta magában.

A portás kedves öregember volt. Hová kíván a kisasszony, szólította meg, már csak hogy ne másszon föl hiába, tette hozzá, és úgy nézett rá kedvtelve a szemüvege alól, mint egy kedves ismerősre. Terézke valamiért úgy érezte, ha ez az ember mellette van, akkor már minden sikerült. Az igazgatóhoz megyek, mondta, és rámosolygott a portásra. No mindjárt, emelte fel a telefont az öreg, és a szemét nem vette le Terézkéről, úgy tárcsázott. Igazgató úr, van itt egy... egy olyan helyesforma lányka, felküldhetem, mondta, s rákacsintott Terézkére. Terézkének hatalmasakat dobant a szíve, és teljesen kiszáradt a szája. Mi járthatban van, kedves, tartotta el a telefont a szájától az öreg, de nem várta meg a választ. Olyan színésznöfélenek nézem, szólta bele a telefonba, és megint kacsintott. Igenis, igazgató úr, igen, rendben, hajlongott a kagylónak, közben a kezével intett Terézkének, mehet, minden rendben, ezt intette.

Az igazgató kövér volt, szemüveges és kopasz. No, kislány, mondta, ha az öregnek ott lent megtetszett, én ahhoz már nem sokat tehetek. Aztán tud-e valami darabot vagy verset, firtatta, de nem nézett még csak véletlenül sem rá. Terézke mélyet lélegzett, és már éppen a száját is kitátotta, amikor az igazgató folytatta. Különben, ha tud, el is felejtheti nyugodtan, mert úgyis hamisan szólna. Adok egy címet, oda kéne eljárnia, ha már végképp erre szánta magát. Ott valamennyire kikupálják, aztán majd meglátjuk. Terézkének nem nagyon tetszett ez az ember, de a beszéd kedvére volt. Szó nélkül vette el a papírt, és már fordult is ki az ajtón. Azt a ronda kontyot talán elhagyhatná, szólta utána az igazgató, véníti csak. Igen, mondta engedelmesen, és a lépcsőházban szétrázta a haját. A lépcsőn lefelé Mamácska jutott eszébe, elképzelte a csodálkozását, ahogy nem kap majd levegőt sem, hogy az ő lánya... Igen, Mamácska boldog lesz, ez biztos, és akkor ő is az lehet. Vizontlátásra, kiáltotta oda könnyedén a portásnak. A kapuból úgy nézett vissza, mint amikor otthonról megy el az ember, s ellenőrizni, minden rendben van-e. Kezében ott szorongatta a címet, és úgy érezte, hogy már semmi nem állhat az útjába. A nap még éppen csak elhagyta a teret, és ő már jön ki a színházból, talán épp a saját színházából! Milyen gyönyörű a haja, kisasszony, kiáltott utána a portás, és most először nem zavarta ez a megjegyzés. Köszönöm, mondta csak magának, és megrázta azt a szép haját úgy, hogy szerteszéjjel repkedett, mielőtt a vállán szétomlott volna. A kapun túl pedig már nem gondolt Mamácskára, hanem csak magára gondolt, arra, ami lesz ezután. Sokat intéztem, mondta, és megindult, hogy azt a címet megkeresse.

Közben föltámadt a szél, és megkócolta a haját, de Terézke már nem nyúlt utána az összevissza keringő hajsálaknak. Úgy érezte, pillanatról pillanatra változik minden benne és körülötte. Más lettem, más vagyok, ismételte magában, egész más, de csak úgy suhant el a kirakatok előtt. Egyelőre nem mert beléjük nézni.

Filip Tamás

MUNKACÍM: CSUPA

Csupa szépséges szóból rakja össze.
Úgy mint ódon meg zordon meg póre.
A helyszín: szirt, pagony, fenyér,
mart, morotva, katlan, de legalább
sziklarés vagy szunnyadó berek,
hol állat neszez, inal, szökell.

A gondolat megfogon.
A tűz s a terv is hamvába roskad.
A betegség kór. A lég miazmás.
Kétely kél és gyanú, szűkül az eb.
Meddő zihálás a szerelem.
És minden tagon lomha kéj árad el.

És birokra kél egymással a számtalan
utcanév, ahol valaha sétált,
az iskolák neve, ahova járt,
a tanáré, aki pálcával porolta
fenekét, a könyvtáráké, a kluboké,
ahová néhanap beült.

Újságok, művek címei, írók, festők,
zenészek nevei hordatnak össze
halomba, kultúra, mitológia,
idézetek, bennfentes otthonosság,
mert ők aztán szívesen gyúrják
a versbe a műveltséganyagot.

S a család, istenem!
micsoda kincsesbánya az is!
Nagybácsik, nénik óvó karjai
s lapos tanácsai között gomolygó
gyerekkor. Az élet józan dolgait
precízen unalmas malom őrli.

S én rágom e furcsa lisztből
sült verseiket. Nyálás péppé
formálják nyelvem és fogaim,
a zamatot keresem benne, de nem
visz rá a lélek, hogy lenyeljem,
pedig éhes vagyok.

Eörsi István

JEGYZETEK JÓBRÓL

**Egy Donne-sor ürügén. –
Káin, Júdás és a többiek**

„*Oh, to vex me, contraries meet in one*”¹ – John Donne tizenkilencedik SZENT SZONETT-jének ez a kétségbeesetten büszke sora fejezi ki a legtöményebben görög–zsidó–keresztény kultúránk diadalmos csődjét, végtelenbe ivelő zsákutcáját. Olyan korokban, melyekben nem uralkodik valamely központilag irányított világszemlélet és erkölcsi kódex, az ellentétek szabadon grasszálnak körülöttünk és bennünk. Ül a filozófus piszkos lábbal az agora porában, ellentmondások és legyek zümmögnek és cikáznak sugárzó feje körül. Ha viszont valamely korszak kötelező érvényű értékeket, érzelmi és gondolkodási formákat ír elő, ezzel vagy lázadásra késztet, vagy rossz lelkiismeretre kárhoztat bennünket. A lázadó lelki háztartása azokból az ellentétekből táplálkozik, amelyeket a külvilágból szippant magába: tapasztalatait a kötelessége ellen mozgósítja, és e célból felfokozott szubjektivitásával jó előre dicsfénybe burkolja várható bukását. De sorsát a parancsokhoz vagy parancsolatokhoz alkalmazkodó sem kerülheti el. Tertullianus például – mint ezt Barbala Aland GNÓZIS ÉS AZ EGYHÁZATYÁK című esszéjében olvasom² – feltétlenül elfogadta, hogy magunkra kell vennünk, teremtmény voltunk következtében, isten kegyetlen zaboláját, és keserű vezeklésben kell élnünk, de csupa kín volt az élete, mert „*e saját maga által felállított követelménynek ő sem tudott eleget tenni*”. Ugyanígy a magyarországi sztálinizmus rigorózus éveiben H., egy feltűnően szép asszony, akivel egy időben jártam egyetemre, és akiben polgári származása és közeli családtagjainak az ő életrajzát is veszedelmesen beárnyékoló szociáldemokrata múltja ellenére fennen lobogott a kommunizmus tüze, rendkívül sokat szenvedett egy bundától, melyet diplomáciai küldetésből hazatérő férje hozott neki haza. Szépsége ebben a bundában a letűnt uralkodó osztály fényét és fölényét árasztotta évfolyamtársaira, kiváltképpen azokra, akiket – mint akkoriban mondták – a munkásosztály és a dolgozó parasztság küldött az egyetemre. H.-nak éreznie kellett, hogy ezek két okból is idegenkednek tőle: nemcsak a téli ruháknak, hanem az őt átható párthűségnek a melegét is nélkülözik. Egyrészt – akárcsak Tertullianus – meg akart felelni az aszketikus elvárásoknak, másrészt viszont fázós természetű volt, ráadásul szépségét – az esztétikum szintjén – kollektív örömforrásnak tekintette, így hát úgy okoskodhatott, hogy szemforgatás volna, ha nem viselné a meleget és szépséget sugárzó bundát, *ha már ügyis megvan*. Csakhogy mihelyt magára öltötte, depresszióba esett, hiszen ez a ruhadarab jelképes erővel manifestálta osztályidegenségét. Másnap bundátlanul ment egyetemre, és vacogva, rossz lelkiismerettel tette ki magát évfolyamtársai gunyoros pillantásainak. És megint előről.

Csak a bensőnket szakadatlanul ostromló ellentétekkel magyarázhatom azt a viszonyt is, amely hősömhöz fűz. Ül a hamuban, cserépszilánkkal vakarja gennyedző fekélyeit. Szemben vele egykori barátai, a súahi Bildád, aki – hizásra hajlamos lévén – delente hányingerrel küszködik a tűző napon, az ösztövé Cófár, aki nagyon szeret-

né, ha történe már *valami*, mert fiatal felesége anyai örömök elé néz a messzi Naamában, és Elifáz, aki egyre kevésbé érti, hogyan emelte a közhiedelem az előtte vakaródzó erkölcsi roncsot magasabbra nála, Témán tűzoszlopánál. Sietnének már haza a gyülekezetükhöz, a családjukhoz, üzleti ügyeikhez, de nem tehetik a vigasztalói szerep miatt, melyet – így érzik legalábbis – JAHVE osztott ki rájuk. És ott vagyok valahol én is, hiszen látom őket, sőt mi több, olykor elfog a viszketegség, inyem kiszárad, és üvöltöni szeretnék sakálhangon, merő szolidaritásból. Úgy érzem, nem mehetek el, mert Jób a távollétben is ott ül a hamuban, ott kell ülnie most már, amíg végig nem mondom a történetét, sőt – és ez még keservesebb – amíg ki nem találom, hogy mit akarok elmondani róla. És noha tudom, hogy távozással meghosszabbítom szenvedését, megteszem, amit Elifázék nem tehetnek meg, hetekre eltűnök – bensőnket hány ellentét ostromolja –, tévelygek ügyek és ágyak között, adóbevallás, politikai perpatvarok, úszóversenyek a művészeti élet lábveizeiben, de közben tudatom egy jól elzárt rekeszből szakadatlanul szivárog kifelé valamiféle súrlódó zöreje, mint amikor egy kemény tárgyat egy puhábbhoz dörzsölnék. Ott a helyem, mondom Tertullianus és H. után szabadon, de rossz lelkiismerettel még húzom az időt, aztán visszamegyek, de közben persze tudom, hogy bármikor elinalhatok megint, és ezért – mondjam: hál’ istennek? – nem törhetem át Jób kínjainak burkát, nem világíthatom ki belülről a felesleges bőrét. Akkor viszont mit akarok tőle?

Amikor Jób vitázni kezd vigasztalóival, vagy nem is velük, hanem a világrénddel, mely az ő rendje is volt néhány nappal, héttel vagy végtelenséggel korábban, akkor éppen jelen vagyok, de ingerültség fog el, és rögvest menekülni szeretnék. Elifáz azt állítja, hogy „*Boldog az az ember, kit megdorgál az Isten*” (5/17), dorgálásnak nevezi tehát, ami Jóbbal történt, és azt várja el a szerencsétlentől, hogy a „dorgálást” örömmel fogadja. Bildád szerint „*így járnak, akik elfeledkeznek Istenről*” (8/13), Cófár pedig – a legtürelmetlenebb hármuk közül – egyenesen azt állítja, hogy isten elnézően bánik velem, mert „*még el is engedett néked a te bűneidből*” (11/6). Köznapi életemben már többször tapasztaltam, hogy a hatalom, bármilyen legyen is egyébként, különös előszeretettel állítja áldozatairól, hogy maguknak köszönhetik balsorsukat, és a háborúhoz, melyet az általa tönkretettek ellen folytat, speciálisan képzett értelmiségiek szolgáltatják az ideológiai municiót, így hát csak azon lepődöm meg, hogy milyen primitíven és brutálisan alkalmazzák ezt az eljárást ebben a rendkívüli esetben. Ha valaki tíz gyermekéből tízet veszít el – a vagyon, a társadalmi rang és tekintély, továbbá az egészség totális károsodásáról most nem is beszélek –, akkor hányat veszített volna el abban az esetben, ha egyik-másik bűnét az isten nem hagyja megtorlatlanul? A vigasztalók agyalágyultnak tetsző túlzásai nem is annyira az istenfélelemből fakadnak, hanem inkább abból a vágyukból, hogy minél hamarabb maguk mögött tudhassák életüknek ezt a kellemetlen epizódját. Persze nem miattuk térek vissza újból és újból a helyszínre, hanem mert ott van a hamuban kuporgó – mit mond ő? Nem mintha nem tudnám, hiszen olvastam, de hallani is szeretném – jelen szeretnék lenni, ahogy megszületnek benne a szavak, a világköltészet felülmúlhatatlanul fényes gyöngyszemei – ezért járok tehát vissza, esztétikai sznobizmus is motivál, nem tagadom –, szemem hámló ajkára tapad, alig bírja már formálni a foghíjas szájából kibukó, kibukfencező magánhangzókat, gyulladt szemhéja tikkal a beszéd ütemére, eszembe jut Heinrich Heine a matracsrában, hogy hüvelykujjával tolta fel benuzt szemhéját, ha meg akart nézni valamit, úgy látszik, a jóbi sorsnak megvannak a testi rítusai. Aztán háttérbe szorulnak az esztétikai kíváncsiságnak, sőt a mélyebb személyes érdeklődésnek a szempontjai is, Jób

beszédeit hosszú szünetek követik, majd a barátok beszédei, akikhez később egy negyedik vigasztaló is csatlakozik, egy fiatal seggfej (később még visszatérek rá), és ezek a szünetek nagyon hasznosak, talán a távolléteim is hasznosak (mint már mondtam, el-elmegyek, és ilyenkor a sivatagi hamuhalom környékén megáll az idő), mert kikristályosodik bennem Jób világrengető költészetének és e költészetet szülő filozófiai válságnak az alapidilemmája. Ezt már most megfogalmazom, bár íróilag talán célszerűbb eljárás volna fokról fokra eljutni idáig, de azt remélem, hogy a kifecsegett általános igazság felszabadít az ész diktatúrája alól, és olyan területre csábít, ahol a rózsának nemcsak fogalma, hanem illata is van. Egyszóval Jób azért nyögött, bömbölt, vádolt és siránkozott, mert nem tudta összeegyeztetni a Teremtő Isten jóságának eszméjét a Teremtett Világ tapasztalható és elképesztő rosszaságával. „*Ha Isten jó, akkor hogy lehet rossz a világ?*” – aki ezt kérdi, annak már szívét tépdési a keselyű.

*

„*Még az én jóakaróm is, akiben megbíztam, aki a kenyeremet ette, fölemelte sarkát ellenem*”:³ a Dávid-zsoltároknak ez a végzetes sora – talán éppen a Jób-költemény keletkezésének idejéből – pusztulásba, örök kárhozatba döntött egy olyan valakit, aki csak a legnagyobbak közé sorolható erkölcsileg. A félelem és a várakozás felfokozott légkörében, mely utolsó napjaiban körülvette, Krisztus siettetni akarta kikerülhetetlen sorsát. Néhány nappal húsvét előtt a Keresztelő János által harcra szentelt, felfegyverzett zelóták segítségével elfoglalta a templomot, mely egy római cohors védelme alatt állt, és kiszórta onnan a pénzváltókat és kereskedőket. Ezzel a tettel egyesítette maga ellen a zsidóság vallási és üzleti életének vezetőit, továbbá a megszálló erők közigazgatási és katonai parancsnokait. Elfogatása és kivégzése tehát csak napok vagy órák kérdése volt. Jézus és tanítványai nem gondoltak arra, hogy a főpapok az ünnepen, amikor a környék szegényei a városba tódulnak, nem vállalkoznak egy ilyen kiszámíthatatlan hatású akcióra. Ezért a húsvéti bárány rituális elköltése közben, eltelve az utolsó együttlét tragikusan felemelő áhitatával, kifelé is füleltek, hogy nem jön-e már fegyvereket és botokat lóbáló csőcselék élén a letartóztatására kijelölt különítmény. Vendéglátójuk, Mirjam – akinek asztal alatt kuporgó kislánya, János később Márk néven írta be nevét a világ szellemtörténetébe – a házon kívül, egy diófa törzséhez lapulva hallgatódzott összekoccanó fogakkal. Krisztusnak az elviselhetetlen feszültség óráiban eszébe döbbszött az idézett prófécia: sorsa beteljesüléséhez még egy árulóra is szüksége van. Megszólt tehát: „*Nem mindnyájatokról szólok; tudom én, kiket választottam ki. De be kell teljesednie az írásnak: aki a kenyeremet ette, fölemelte sarkát ellenem.*”⁴ A tanítványokon rémület lett úrrá. János, aki részletesen ábrázolta ezt a jelenetet, Krisztus mellére hajtotta fejét, de nem azért ám, mert Krisztus kedvence volt, ahogy evangéliumában állítja. Hiszen még az isten fia sem bírt volna bárányt enni úgy, hogy közben egy fej pihen a mellén. A kedvenc feje – ha csakugyan ő volt a kedvenc – ebben a pillanatban bukhatott oda, hogy kikerüljön a fürkésző pillantás hatóköréből. A tanítványok remegő, fehér ajakkal sorra megkérdezték: „*Uram, ki az?*” Erre a kérdésre persze nehéz lett volna azt válaszolni, hogy „Te”. Aki elárulja jötevőjét, fölemelve ellene a sarkát, arról nem hihető, hogy megkockáztat egy ilyen kérdést isten ellenében. Csak egyetlen tanítvány, Iskariotész Júdás nem szólalt meg. Megvetően nézte bejéjdt társait, különösképpen a törleszkedő Jánost, aki bizonyíthatatlan és ezért soha senkinek el nem árult gyanúja szerint besúgta Jézusnak, aki Jeruzsálembe bejövet egy almát tépett le idegen fáról. Akkor sem sütötte le pillantását, amikor ez Jézuséval találkozott. Nagy

csönd támadt, mindenki mozdulatlanra dermedt. A gyerek felsírt az asztal alatt, egészen kurtán, aztán elhallgatott. Jézus alig észrevehetően bólintott, majd így szólt: „Az árul el, akinek a bemártott falatot adom.” És az aranybarnára sült báránycombból az illatos húslébe mártott egy inycsiklandozó darabkát. János szerint ezzel a falattal hatolt be Júdásba a sátán.⁵ Ez azonban teológiai képtelenség. Júdás vagy akkor vált árulóvá, amikor megkapta ezt a szerepet, melyet azonban nem a sátán, hanem Jézus osztott ki rá, vagy korábban, ahogy Máté, Márk és Lukács is leírja, amikor kialkudta az árulá-
sáért járó harminc ezüstpénzt. Jézus azonban a falat átnyújtása után mondott még valamit, ami egyértelműen az első feltételezést támasztja alá: „*Amit cselekszel, hamar cselekedjed.*”⁶ Ez megbízatás és megállapodás. Miután a tanítványok viselkedéséből kiderült, hogy a megváltáshoz szükséges árulás elkövetéséhez csak Júdásban van meg az erkölcsi hősiesség, teljes bizalmával őt tisztelte meg. János naivan elismeri, hogy olyan kapcsolat szövődött ebben a pillanatban a két férfi közt, amiből a többiek ki voltak zárva, „*Az ott ülők közül senki sem értette, hogy miért mondta ezt neki.*”⁷ Júdás pedig, mihelyt lenyelte a falatot, azonnal kiment az éjszakába, hogy teljesítse megbízatását. Jézus így kommentálta Júdás vállalkozását az értetlenek gyülekezetének: „*Most dicsőült meg az embernek Fia, és az Isten is megdicsőült őbenne.*”⁸ Ez a „most” ékesszólóan fejezi ki, mekkora fontosságot tulajdonított a Mester ennek a pillanatnak.

E megdicsőülésért ugyanis nem Jézus, hanem Júdás hozta a legnagyobb áldozatot. A keresztre feszítés a Római Birodalom teljes területén tucatbüntetésnek számított, a súlyosabb gonosztevőkön kívül a lázadó rabszolgákat és az etnikai kisebbségek szabadságharcosait, továbbá az alantasabb származású politikai elitéteket rendre felszegték a fára, mint holmi denevéreket. A megváltó árulója azonban a felülmúlhatatlan szégyenen kívül azzal is számolhatott, hogy bármely kerget fanatikus elmetszi a gégejét vagy halálra kínozza. Még abban sem lehetett biztos, hogy Jahve méltányolja majd az áldozatát. Máténál mindenestre található egy kétes hitelű – mert a fentiekkel nehezen összeegyeztethető –, de azért figyelmen kívül mégsem hagyható passzus: „*Jaj annak az embernek, aki az embernek Fiát elárulja; jobb volna annak, ha meg sem született volna.*”⁹ Ha Krisztus valóban megengedett magának egy efféle fenyegetést, akkor Júdásnak tudnia kellett, hogy áldozatát, bármilyen magasztos indok motiválja is, legfelső helyen megbocsáthatatlan bűnnek tekintik, mert a tett mérlegelésekor csak az árulás következményét veszik számításba. Gondolhatott arra is, hogy árulása csak akkor tekinthető áldozatnak, ha nem jutalmat, hanem büntetést vár tőle, a legszörnyűbbet, azt, hogy örök időkre a külső sötétségre vettetik, ahol fogát csikorgatva pörkölődik fekete tűzön, a feltámadás reménye nélkül.

Már 1974/75-ben szindarabra ihletett ez a gondolat,¹⁰ melyet fölöttébb eredetinek éreztem, tudatlanságom eredendő állapotában. Mint az eddigiekből is kitetszik már, teológus azóta sem lettem, és ezt a könyvem sem az a becsvágy gyötri világra, hogy a Jóbbal vagy Jézussal vagy Júdással foglalkozó tudományos kutatások számát gyarapítsam. Az ehhez szükséges irodalom megemésztésére már csak az idő – sőt: az Idő – hiánya miatt is képtelen volnék. Ha eltűnődöm azon, hogy miért foglalkozom mégis ilyesmivel én, a született ateista, akkor őszintén meg kell vallanom, hogy némi tanácsatlanság fog el. Bizonyára azért is írom ezt a könyvet, hogy tisztába jöjjenek indítékaimmal. Másrészt a bibliai alakok a homéroszi eposzok hőseinél kevésbé mozgalmasan, de még végtetesebben tárnak elének olyan emberi dilemmákat és lehetőségeket, amelyek a lélek mélységeiből és etikai-civilizatórikus válságszituációkból táplálkoznak. Minthogy mi is válságos korszakban élünk, olyanban, melynek pusztá túléléséhez vá-

ratlan ihletforrásokra és összecsengő véletlenekre, vagyis tehetségre és szerencsére van szükség, a bibliai hősök és drámai szituációk azzal kecsegtetnek, hogy nyomára bukkanok olyan, másutt nehezebben feltérképezhető emberi lehetőségeknek, amelyek világíthatnak a sötét vadonban, ha nem is teliholdként, de legalább úgy, mint a szentjánosbogarak.

Teológiai képzettséget tehát nem szívtam magamba a hetvenes évek közepe óta, de olvastam egyet-mást a gnosztikusokról meg tőlük is, és szégyenkezve tapasztaltam, hogy amit eredeti ötletemnek véltem, azt ők részletesen kifejtették már számos egymással versengő változatban csaknem kétezer évvel ezelőtt. Az e világi létezés letagadhatatlan igazságtalanságai nagyfokú türelmetlenséget váltottak ki belőlük. Ugyanaz gyötörte őket, ami hamuban vakaródzó hősömet: nem találtak hidat, mely átvezetné őket az isteni tökéletesség és az e világi gyatraság között tátongó széles, mely szakadékon. Jób kezdetben elfogadta ezt az ellentmondást, mint önnön teremtmény voltának érzéki csalódását. Megpróbálta elhiteni magával, hogy az abszurditás, mely az ő sorában különös élességgel mutatkozott meg, csak látszat, melyet értelmi és érzelmi fogyatékosága folytán nem oszthat el. Ha olyan okos lehetne, mint isten, akkor megmagyarázhatná, és ily módon értelemmel tölthetné meg a gyötrelmeit. Kérdéseket is azért kezdett formálni, fogatlan, rángó szájjal és félig béna nyelvvel, mert provokálni akarta istent, el akarta érni, hogy valljon színt, álljon elő a farbával, rukkoljon ki rejtett, nagy igazságaival. Isten azonban nem ment lépre. Vigasztalóinak sekélyes értetlenségénél mélyebben rázta meg Jóbot az, amit avatott és hívő tudósok isten csöndjének neveznek. Ez a csönd okozta, hogy kérdései, melyek rendeltetésüknél fogva első pillanattól magukban foglalták a lázadás csíráját – hiszen az engedelmes hívő (és alattvaló) mindenkor beéri azzal a magyarázattal, amelyben felülről és önként részesítik –, mind agresszívabbakká váltak, olyannyira, hogy a sátán olykor már-már azt remélhette, hogy megnyeri a fogadást. Istennek közbe kellett avatkoznia, hogy ne csorbuljon tekintélye és hatalma. Mivel azonban Jób kérdéseire racionális választ, legalábbis emberi nyelven, nem adhatott, mindenható privilégiumaival és felülmúlhatatlan erejével kérkedett, mire Jób, akinek csakugyan nem volt ugyanolyan karja, sem annyira mennydörgő hangja, mint istennek, visszavonta vádjait, és bűnbánón elhallgatott, vagyis – megfordítva a korábbi szereposztást – az ember csöndjével válaszolt az isten szózatára.

A gnosztikusok ellenben, mintegy fél évezreddel később, lemondtak arról, hogy kérdéseikkel feltöltsék a mondott szakadékot. Az e világi létezést ugyanis morális szempontból menthetetlennek tartották. Szerintük a világot, mely érzékeinket és szellemünket bilincsbe köti, szűk korlátok közé szorítja, és mindenestül bűnnel itat bennünket át, egy Demiurgosz teremtette, aki platóni névrokonával szöges ellentétben elfajzott, korlátolt, az égi tisztaságból lezúllott, némely áramlatok szerint kifejezetten gonosz lény, az Ótestamentum kicsinyes és bosszúálló istene. Ez a felfuvalkodott szörny-szellem mit sem tud a fölötte mérhetetlen magasságokban trónoló, égi körében anyagtalan igazi istenről, akit Embernek vagy Első Embernek hívnak. (Itt jegyzem meg, hogy az evangélisták Krisztust az Ember Fiának nevezik. ATHEIZMUS A KERESZTÉNYSÉGBEN című művében Ernst Bloch¹¹ egy egész fejezetet szentel ennek a furcsa elnevezésnek. A várva várt Messiást már Dániel próféta is az Ember Fiaként pillantja meg látomásában.¹² Pál pedig, aki kerüli ezt a csupán zsidó hagyományban gyökerező műszót, azt mondja, hogy „Az első ember földből, porból való, a második ember mennyből való.”¹³ Ha az első ember, Ádám, isten testi képmása, Jézus pedig lelki képmás, akkor

annak, amire ütöttek, embernek kell lennie. Szerintem az Ember Fia kifejezés minden istenteremtő tevékenység közös sajátosságáról vall: arról, hogy az ember a saját képének égi mását helyezi önmaga és a világegyetem fölé.) Jellemző gnosztikus sztori, melyre a BRITISH ENCYCLOPEDIA OF PHILOSOPHY gnózis szócikkében bukkantam rá, hogy a Demiurgosz, miután megteremtette az általunk ismert világot, így kiáltott fel: „*En vagyok az Isten, és rajtam kívül más isten nem létezik*”, mire a magasból ezt a választ kapta: „*Tévedsz! Fölötted az Első Ember!*” Ez a történet azonban ellentmond a gnosztikusok általános felfogásának, amely szerint a gonosz Demiurgosznak sejtelve sincs arról, hogy fölötte, a saját birodalmán, a fizikai világegyetemen kívül egy akozmikus, antikozmikus isten uralkodik, aki annyira más, mint a világ, hogy Basilides egyenesen nem létezőnek nevezi. Így érintkezik az abszolút istenhit, mely az anyagot teljesen kivonja az isten létezésének köréből, az istentagadással.

A történelem a gnosztikus tanítások szerint a hanyatlás stációin keresztül valósul meg. A tiszta fény vagy belső meghasonlás következtében, vagy – a dualista iráni gnózis tanítása szerint – sötét külső erők támadása következtében elhalványul. A monoteista elméletek többsége megegyezik abban, hogy a végső bukás oka Szophia, vagyis a Gondolat, Konceptió, Tudás, egy női eón, akiben az Első Embertől öt vagy hat vagy akár hány örökkévalóságnyira már annyira legyengült a fény, hogy átlépi önnön határait, és attól a vágytól hajtva, hogy megismerje a megismerhetetlent, elhagyja az isteni létezés teljességét, a *pleromát*, és a lényeg nélküli űrbe, káoszba, a *kenomába* bukik le. Döbbenet veszem tudomásul, hogy az Ótestamentum istenét lenéző gnosztikusok éppúgy a tudásvágyat tekintik a bűnbeesés okának, mint Mózes első könyvének szerzője, aki a kísértés kígyójává formálta Szophiát. Peter Sloterdijk szerint ebben az elnevezésben „*újfajta, megsemmisítő irónia nyilatkozik meg a bibliai istennek és teológiai ministránsainak »bölcsségével« szemben*”.¹⁴ Eddigi ismereteim szerint – amelyek persze alakulnak még, ahogy előrehaladok ebben a könyvben – ez jóindulatú feltételezés, ugyanis az Ótestamentummal szemben felvonultatott kozmológiai elképzeléseket éppúgy látomásosan patetikus fantázia hatja át, mint a bibliai tanítást – az irónia inkább bennünk, olvasókban gerjed, különféle értékhangsúlyú ámulatokkal elegyedve. Szophia bűnbeesése, úgy vélem, ellentmond a gnosztikus tanítások lényegének. Ezek ugyanis azt vallják, hogy az Ótestamentum szerzői megrágalmazták a kígyót és mindazokat, akik fellázdak a gonosz Demiurgosz uralma ellen. Több szekta – a naassenus, az ophita – a kígyótól kapta nevét, és rehabilitálta, sőt a legmagasabb szentség körébe emelte a kísértés szellemét. Az élő és élettelen természet őseredeti, nedves eleme ő, jóságot és kegyelmet sugároz, mindent áthat, mintha az Éden kertjéből tekeregne elő, és négy folyójában szétozлана. Hippolytus szerint „*Krisztus inkarnációja azzal magyarázható, hogy egy Ige-Fallosz-Kígyó bebukik a Szűz ölébe, mely tisztátalan őstalajnak tekinthető*”.¹⁵ De rehabilitálódik a Genézis másik két kárvallottja: Káin és Ézsau is. Ez utóbbi a Demiurgosz alattomos, törleszkedő kedvencének, Jákobnak az áldozata, Káin pedig Hippolytus szerint azért nem tetszett a zsidók istenének, mert a föld gyümölcséből áldozott neki, Ábel juháldozata pedig azért nyerte meg a tetszését, „*mert e világ ura szereti a vért*”.¹⁶ Zsidóellenes beállítottságuk következtében a gnosztikus szekták átértelmezték az Újtestamentumot is. Jézus nem az Ószövetség istenének, hanem az Első Embernek a fia, Júdás pedig, legalábbis a káimiták szerint, „*nem áruló többé, hanem a megváltás gnosztikusan megvilágosodott közvetítője*”.¹⁷

Bánatosan elismerem tehát, hogy az újdonságot, amelyet huszonnégy évvel ezelőtt kiagyaltam, már ezerkilencszáz évvel ezelőtt is szenvedélyesen hirdették és tagadták.

De sem a hirdetők, sem a tagadók nem kérdezték meg, legalábbis tudomásom szerint, hogy miért volt szükség a megváltáshoz ámulásra. Hátborzongatónak tartom, hogy ez a kérdés a Bibliában fel sem merült. Talán magától értetődőnek tartották, hogy a Jó princípiuma – mint Thomas Mann állítja a JÓZSEF-TETRALÓGIÁ-ban – csak a Gonosz megteremtése által jöhetett létre? Más szóval: a megváltás fényözönéhez az ámulás sötét háttere szükségeltetik? Akárhogyan legyen is, azt a kérdést, hogy miért van szüksége isten üdvtervének aljas ámulóra, Jób reszkető, fehér ajka hitelesebben formálta volna meg, mint a tanításaikban rendületlenül hívő eretnekek és egyházatyák. Ha odaültethetnék mellé a hamuba, a forró sivatagi nap alá egy ophitát vagy kaimitát... És miért ne tehetném meg? Mit számít az a röpke fél évezred, ami közöttük terpeszkedik? Hiszen kétségbeesésük forrásvidéke közös. „Elszakítják az emlőtől az árvát, és zálogul viszik el a szegénytől. A városban haldoklók nyögnek, a megsebzettek segítségért kiáltanak, de Isten nem törődik e méltatlansággal” – Jób végtelen vádbeszédének e találmra kiragadott passzusaira a gnózis híve rábólintana, és pesszimizmusában felülmúlva még a porban kuporgót is, azt mondaná, hogy ezt a korlátolt, hamis istent faggatni sem érdemes. Ugyanezt válaszolná, ha a júdási dilemmával szembesítenék: a gonosz Demiurgosz által uralt világban a jóság csak bemocskolódva adhat hírt magáról, az ámulás áthatja a növények gyökerét, az állatok és emberek ondóját és méhét. Fizetőeszközünk az anyag szennyében egy Janus-arcú érme, melynek egyik oldaláról a szenvedő Krisztus, a másikról pedig a vigyorgó Júdás néz vissza ránk. Jób azonban nem hajthatná át a labdát e teremtett Mindenség határain túlra, az anyagtalan, tiszta szellem térfelére. Ha egyszer örölni kezdené a kérdés, akkor ezt lázongó szívvel a szokásos címzettnek továbbítaná: „Miért óvod, ápolod, gyarapítod a Gonoszt, miért csöppentesz az anyatejbe mérget?” Ezt kérdezné, vagy ehhez hasonlót, és ugyanazt a választ kapná, amit többi kérdésére: az isten csöndjét.

Jegyzetek

1. „Bensőmet hány ellentét ostromolja” (Képes Géza fordítása).
2. A GNOSIS című esszégyűjteményben. Göttingen, 1978. 179. o.
3. ZSOLTÁROK KÖNYVE, 41/10.
4. JÁNOS EVANGÉLIUMA, 13/18.
5. I. m. 13/17.
6. I. m. 13/27.
7. I. m. 13/28.
8. I. m. 13/31.
9. MÁTÉ EVANGÉLIUMA, 26/24.
10. AZ ÁLDOZAT. KILENC DRÁMA. Bp., 1988.
11. Ernst Bloch: ATHEISMUS IM CHRISTENTUM. Frankfurt/M. 1973. 155–164. o.
12. DÁNIEL KÖNYVE, 7/13.
13. PÁL 1. KOR., 15/47.
14. P. Sloterdijk–T. H. Macho: WELTREVOLUTION DER SEELE. Zürich, 1993. 35. o.
15. Alfonso di Nola: DER TEUFEL. München, 1993. 67. o.
16. I. m. 63. o.
17. Uo.

Sándor Beáta

FRIEDRICH: VÁNDOR, KÖDTENGER

most talán éppen látja háttal áll
 akit elhagyott egyszer önmagát
 tudja elveszít mikor megtalál
 bármit azonnal azért nekivág
 egyszerre áll egy szikla peremén
 meg azon túl háttal ahogy keres
 valamit és nincs arra már remény
 hogy megleli pedig övé deres
 fejjel is kószál még most háttal áll
 halk tengermoraj jön és tompa fény
 felhőkön át és addig nincs halál
 míg néz előre (vagy addig van épp
 halál mindegy) mindegy reménytelen
 áll háttal istennek s háttal nekem

NAIV SZONETT, MINDEN EGÉSZ VALAMI

Ide, oda – két tincs így válik el.
 Vagy nincs, mi elválnék – akkor ne nézz.
 Felelni sem tudnék – nem kérdezel
 soha. Talán lesz még majd, hogy merész
 leszek... Nem, annyira nem. Maradok,
 ki? Legalább te megvagy. Idegen,
 így mozdíthatatlan. (A könyvsorok
 között, négy éve már, hogy idebenn
 vagy, kívül.) Én kívüled – általad –
 most odalenn. Ne nézz. Nem akarok
 tőled – félned se kell – semmit. Halad
 minden, eltűnnek érvek és okok...
 Mert értelek, ne nézz rám oktan.
 Legyen. Te győztél, megadom magam.

Gabriel García Márquez

A SZENT

Székács Vera fordítása

Huszonkét év után újra összetalálkoztam Margarito Duartéval. A Trastevere egyik eldugott sikátorában bukkant elém, és hirtelen nem is ismertem rá a nehezen érthető spanyol kiejtése meg a régi rómaiakhoz illő széles mozdulatai miatt. A haja ősz volt és megritkult, és már nyoma sem volt rajta az Andokból származó írójelölt búskomorságának és gyászruhakultuszának, mellyel annak idején Rómába érkezett, de a beszélgetés során lassan lehámoztam róla a csalóka mázt, amit az évek raktak rá, és újra olyannek láttam, amilyen volt: zárkózottnak, kiszámíthatatlannak és konoknak, mint egy kőfaragó. Már a második csésze kávéért ittuk az egyik régi presszónkban, amikor fel mertem tenni a kérdést, mely az oldalamat fúrta.

– Mi lett a szenttel?

– Megvan – felelte. – Megvan, és vár.

Rajtam kívül csak Rafael Ribero Silva, a tenorista érthette volna meg, hogy micsoda emberi dráma rejlik a válaszában. Olyan sokat tudtunk róla, hogy éveken át arra gondoltam, ő az a szerzőjét kereső szereplő, akire mi, regényírók egy életen át várunk, és csak azért nem engedtem, hogy rám találjon, mert elképzelhetetlennek tartottam a története végkifejletét.

Azon a napsütéses tavaszon érkezett Rómába, amikor XII. Piusra rájöttek a csuklási rohamok, és se az orvosok, se a kuruzslók e világi és alvilági tudománya nem tudta elmulasztani őket. Akkor hagyta el először a szülőfaluját, mely a Tolima csúcsa alatt lapult meg a kolumbiai Andokban, és ez még akkor is látszott rajta, amikor aludt. Egy reggel megjelent a konzulátusunkon egy lakkozott fenyőfa ládával, mely mérete és formája alapján csellótoknak látszott, és elmondta a konzulnak meglepő úti célját. A konzul akkor felhívta honfitársát, Rafael Ribero Silva tenoristát, hogy szerezzen neki szobát abban a panzióban, ahol a tenorista megjómagam laktunk. Így ismertem meg.

Margarito Duarte csak az elemi végezte el, de az irodalom iránt érzett elhivatottsága révén nagy műveltségre tett szert, mert mindent, amit kinyomtattak és ami a keze ügyébe került, szenvedélyes odaadással elolvasott. Tizennyolc éves korában, amikor a falu írnoke lett, elvett egy szép lányt, aki aztán, nem sokkal a kislányuk születése után meghalt. A kislányt, aki még szebb volt, mint az anyja, hétéves korában vitte el valami ismeretlen eredetű láz. De Margarito Duarte igazi története fél évvel azelőtt kezdődött el, hogy Rómába érkezett: akkor, amikor egy felépítendő gát miatt el kellett költöztetniük a falu temetőjét. Mint minden ottani lakos, Margarito is kiásta a sírjuktól a hozzátartozói csontjait, hogy átvigye őket az új temetőbe. A felesége már elporladt. A mellette lévő sírban viszont a kislány még mindig épségben volt, tizenegy év után. Olyannyira, hogy amikor leszedték a koporsó fedelét, érezni lehetett a kislánnyal együtt eltemetett rózsák üde illatát. De az volt a legmeghökentőbb, hogy a test súlytalan volt.

A falut előzönlötték a csoda hírére odagyűlt kíváncsiskodók. A dologhoz nem fért kétség. A test ép állapota a halott szentté válásának egyértelmű jele volt, és még a me-

gyés püspök is egyetértett azzal, hogy ezt a csodát a Vatikán elé kell vinni. Így hát gyűjtést rendeztek, hogy Margarito Duarte el tudjon utazni Rómába, és harcba indulhasson egy olyan ügyért, amely már nemcsak a saját és nem is csupán a szűkebb pátriájának ügye, hanem az egész nemzeté.

Mialatt a csendes és békés Parioli-negyedben lévő panzióban a történetét mesélte nekünk, Margarito Duarte levette a lakatot a remekbe készült ládáról, és felnyitotta a fedelét. Ribero Silva, a tenorista és jómagam így lettünk tanúi a csodának. Nem olyan volt, mint azok a fonnyadt múmiák, amelyek a világ múzeumaiban láthatók, hanem mint egy menyasszonyi ruhába öltöztetett kislány, aki csak alszik, azután is, hogy olyan sokáig a föld alatt feküdt. Bőre sima volt és langyos, nyitott szeme áttetsző, és azt az elviselhetetlen érzést keltette bennünk, hogy lát minket a halálból. A selyem és a koszorú múnarancsvirágai nem vészelték át az idő pusztítását olyan jó egészségben, mint a bőre, de a rózsák, amiket a kezébe tettek, most is éltek. És a fenyőfa tok súlya valóban nem változott, amikor kivettük belőle a testet.

Margarito Duarte az érkezése másnapján intézni kezdte az ügyét. Először egy nem annyira hatékony, mint inkább csak részvétteljes diplomáciai segítséggel, aztán az összes lehetséges fortélyal, amit csak ki tudott találni, hogy kikerülje a Vatikán által útjába állított számtalan akadályt. Soha nem beszélt arról, hogy mi mindent tesz az ügy érdekében, de tudtuk, hogy sok mindent, és hiába. Ahány egyházi testületet és humanitárius alapítványt talált, mindet felkereste: mindenütt figyelmesen, de meglepődés nélkül hallgatták végig, és biztosították, hogy nyomban intézkedni fognak, de az intézkedéseknek nem lett foganatjuk. Az időszak sem volt a legkedvezőbb. Minden olyasmivel, ami a Szentszékre tartozott, várni kellett, amíg a pápa csuklási rohamai el nem múlnak, azok pedig makacsul tartottak, nemcsak a hivatalos orvostudomány legválogatottabb mesterfogásaival dacolva, hanem a világ minden tájáról odaküldött varázsszerekkel is.

Végül egy júliusi napon XII. Pius meggyógyult, és kiment Castelgandolfóba egy kis nyári pihenésre. Margarito, abban a reményben, hogy megmutathatja a pápának, kivitte a szentet az első audienciára. A pápa a belső udvarban jelent meg a hívők előtt, egy olyan alacsony emelet erkélyén, hogy Margarito láthatta az ápolt körmeit, és a pápa levendulaillata is megcsapta az orrát. De a pápa nem jött le a világ minden tájáról őmiatta odasereglett turisták közé, ahogy Margarito remélte, hanem csak elmondta hat nyelven ugyanazt a beszédet, és egy nagy, közös áldással elbocsátotta őket.

A sok halogató válasz után Margarito elhatározta, hogy személyesen intézi tovább az ügyet, és elvitt a Vatikán államtitkári hivatalába egy majdnem hatvanoldalas, kézzel írt levelet, de nem kapott rá választ. Erre ő is számított, mivel a tisztviselő, aki a kötelező udvariassági formulákkal fogadta, csak egy hivatalos pillantást vetett a halott kislányra, és a többi hivatalnok is, aki elment mellettük, teljes közönnyel nézett oda. Egyikük közölte, hogy az előző évben több mint nyolcszáz levelet kaptak, amelyekben mind azért folyamodnak hozzájuk, hogy avassák szentté a világ legkülönbözőbb pontjain talált, épségben maradt holttesteket. Margarito végül megkérte a tisztviselőt, győződjön meg róla, hogy a testnek nincs súlya. A tisztviselő meggyőződött róla, de nem volt hajlandó elismerni.

– Valami tömeghipnózis lehet – mondta.

Margarito ezután a nyár kevés szabad óráját meg a sivár vasárnapokat a szobájában töltötte, és lázasan bújt a könyveket, melyek valami támpontot adhattak ügyének elintézéséhez. Bár senki se kérte rá, minden hónap végén aprólékos kimutatást készített a költségeiről, és mives írónoki kalligráfiájával bejegyezte egy füzetbe, hogy kellő pon-

tossággal elszámolhasson majd azoknak a falubelieknek, akik hozzájárultak az utazásához. Az év végére már úgy ismerte a római utcák labirintusát, mintha ott született volna, folyékonyan beszélt olaszul, és olyan szűkszavúan, ahogyan az Andokból hozott spanyol nyelvét beszélte, és úgy értett már a szentté avatási eljáráshoz, mint senki más. De gyászruháját, valamint bürokratamellényét és kalapját, amelyet az akkori Rómában csak néhány bevallhatatlan céllal létrejött titkos társaság tagjai hordtak, jóval később vetette le. Kora reggel indult útnak a tokba zárt szenttel együtt, és néha csak késő este érkezett haza szomorúan és elgyötörten, de mindig egy halvány reménysugárral, mely aztán másnapra erőt adott neki.

– A szentek külön idejében élnek – mondogatta.

Én először voltam Rómában, a Filmművészeti Kísérleti Központban tanultam, és felejtethetetlenül mély együttérzéssel éltem át a kálváriáját. A pánzió, ahol laktunk, tulajdonképpen csak egy modern lakás volt, pár lépésre a Villa Borghesétől; két szobájában a tulajdonosnő lakott, a másik négyet meg külföldi diákoknak adta ki. Maria Bellának hívtuk, csinos és temperamentumos asszony volt, őszének teljében; híven betartotta azt a szent szabályt, hogy a saját szobájában mindenki korlátlan úr. A házimunka nehezét Antonietta néni, a nővére végezte, egy angyal szárnyak nélkül, aki bejárónőként dolgozott nála, egész nap a vödrével meg a rojtos seprűjével járkált a lakásban, és fényesítette a már addig is tükörfényes márványpadlót. Ő tanított meg rá minket, hogy az énekesmadarakat is meg lehet enni: Bartolino, a férje lőtte őket valami háborúból megmaradt mániája folytán; és végül ő költöztette át magához Margaritót, amikor az már nem tudta megfizetni Maria Bella árait.

Margarito lényétől mi sem volt idegenebb, mint ez a szabadjára eresztett ház. Itt minden órában történt valami, kezdve azzal, hogy hajnalonként a Villa Borghese állatkertjében lakó oroszlán félelmetes ordítása ébresztett fel minket. Ribero Silva, a tenorista kivívta magának azt az előjogot, hogy szabadon gyakorolhatott a hajnali órákban, és a rómaiak nem zúgolódtak miatta. Hatkor kelt, belemerült a kád egészségesen jéghideg vizébe, aztán megfésülte mefisztói szemöldökét és szakállát, felvette skót kockás köntösét, nyakába kötötte kínai selyemsálját, magára locsolta egyéni illatú kölnijét, majd testestül-lelkestül átadta magát az éneklésnek. Kitarta a szobája ablakát, télen még a csillagok alatt, és bemelegítésül valamelyik szerelmes nagyária első sorait intónálta, egyre hangosabban, míg végül teljes hangerővel rázendített. Ekkor jött a nagy esemény, melyre mindnyájan vártunk: mikor Ribero Silva kivágta a magas cét, a Villa Borghese oroszlánja akkorát ordított vissza neki, hogy a föld is beleremegett.

– *Figlio mio*, te vagy a testet öltött Szent Márk – kiáltott fel Antonietta néni őszinte megrendüléssel. – Csak ő tudott az oroszlánok nyelvén.

Egy reggel nem az oroszlán válaszolt neki. A tenorista belekezdett az *Otello* szerelmi kettősébe: *Già nella notte densa s'estingue ogni clamor*. Az udvar túloldaláról ekkor egy szép szoprán hang felelt neki. A tenorista folytatta, és a két hang végigénekelte a duettet a szomszédok nagy gyönyörűségére, akik sorra ablakot nyitottak, hogy az ellenállhatatlan szerelem szent áradata elönthesse a lakásukat. A tenorista majdnem elájult, amikor megtudta, hogy láthatatlan Desdemonája nem más volt, mint a nagy Maria Caniglia.

Azt hiszem, ez az epizód készítette arra Margarito Duartét, hogy részt vegyen a ház életében. Attól kezdve ő is odaült a közös asztalhoz, és többé nem a konyhában evett, ahol Antonietta néni majdnem minden nap a mesterien elkészített énekesmadár-pörköltjével kedveskedett neki. Maria Bella ebéd után felolvasott az aznapi újságokból, hogy hozzászoktasson minket az olasz kiejtéshez, és olyan mulatságos és önkényes

részletekkel toldotta meg a híreket, hogy jól szórakoztunk rajta. Egyszer, amikor a szent kislány került szóba, elmesélte, hogy Palermóban van egy óriási múzeum, ahol férfiak, nők és gyerekek épségben maradt holtteste látható, sőt püspököké is: a kapucinusok temetőjéből kerültek elő. Margaritót úgy lázba hozta a hír, hogy addig nem volt nyugta, amíg el nem mentünk Palermóba. De csak egy futó pillantást vetett a nyomasztó folyosókon dicstelenül szikkadozó múmiákra, és máris megtalálta a vigasztaló magyarázatot.

– Ez nem ugyanaz az eset – mondta. – Ezeken rögtön látszik, hogy halottak.

Ebéd után Róma beleajult az augusztusi hőségbe. A déli nap ott állt mozdulatlanul az ég közepén, és a délután két óra csendjében nem hallatszott más, csak a vízcsobogás, Róma természetes hangja. De este hét óra felé hirtelen kinyíltak az ablakok, hogy becsalogassák a szobákba a nemrég feltámadt szellőt, és az utcákat elárasztotta a vidám tömeg azzal az egyetlen céllal, hogy élje az életet a motorbiciklik durrogása, a görög-dinnyeárusok kurjantásai és a virágos teraszokról felhangzó slágerek között.

A tenorista meg én nem feküdtünk le ebéd után. Felültünk a vespájára, ő előre, én a hátsó ülésre, és fagyaltot meg csokoládét vittünk a kis nyári kurváknak, akik a Villa Borghese évszázados babérfái alatt ácsorogtak a tűző napon álmatlanul kóborló turistákra várva. Szépek voltak, szegények és kedvesek, mint akkoriban a legtöbb olasz nő, a kék organdi-, rózsaszínű puplin- vagy zöld vászonruhájukban és a nemrég véget ért háború esőitől kilyuggatott napernyőjük alatt. Igazi emberi öröm volt együtt lenni velük, mert a szakma törvényeit áthágva megengedték maguknak azt a luxust, hogy elszalasszanak egy jó ügyfelet, és beüljenek velünk a sarki presszóba egy kávéra meg egy jó kis dumára, vagy konflisba szálljanak, és sétakocsikázzanak velünk a park ösvényein, vagy hogy a *galoppatoión* esténként lovagló trónfosztott királyok és fájdalmas arcú szeretők sorsán keseregjenek. Nemegyszer mi voltunk a tolmácsaik, amikor egy félrelépő gringóval kellett tárgyalniuk.

De Margarito Duartét nem ómiattuk vittük ki a Villa Borghesébe, hanem azért, hogy megmutassuk neki az oroszlánt. Az oroszlán szabadon járkált egy kis kopár szigeten, melyet mély árok vett körül, és mihelyt a túlsó parton megpillantott minket, olyan felháborodott ordításban tört ki, hogy az ápolója is elképedt rajta. A park látogatói csodálkozva szaladtak össze. A tenorista kivágta a reggeli magas cét, hogy az oroszlán felismerje őt, de az rá se hederített. Csak ordított, és azt hittük, mindnyájunkra, kivétel nélkül, de az ápolója rögtön észrevette, hogy csak Margaritóra ordít. Így is volt: amerre Margarito ment, arra ment az oroszlán is, és mihelyt eltűnt a szeme elől, abba hagyta az ordítást. Az ápoló, aki a sienai egyetemen doktorált klasszika-filológiából, arra gondolt, hogy Margarito aznap már biztosan más oroszlánokkal is érintkezett, és rajta maradt a szaguk. Egyéb magyarázat, ezen az alaptalan feltételezésen kívül, nem jutott eszébe.

– Mindenesetre – mondta – ez nem a harci ordítása: ez szájalomból fakad.

Ribera Silva, a tenorista azonban nem ezen a természetfölötti epizódon hökkent meg, hanem azon, hogy Margarito milyen zavarban volt, amikor a parkban tanyázó lányokkal beszélgettek. Az asztalnál mesélte el nekünk, és ki a hecc kedvéért, ki pedig együttérzésből, de mindnyájan egyetértettünk abban, hogy meg kell tennünk a jó cselekedetet, és enyhítenünk kell Margarito magányán. Maria Bella jószívűségünkön elérzékenyülve rászoritotta gyűrűktől tarkálló ujjait bibliai ősanýakeblére.

– Én meg is tenném irgalmasságból – mondta –, de olyan férfakkal, akik mellényt hordanak, sohase tudtam.

Így történt, hogy a tenorista délután két órakor kiment a Villa Borghesébe, és a vespáján hazahozta azt a leányzót, akiről úgy gondolta, hogy vele Margarito Duarte egy órácskára a legjobb társaságban lesz. Bevitte a lányt a szobájába, levetkőztette, szagos szappannal megmosdatta, megtörölte, a saját kölnijével beillatosította, és a kámforos hintóporral, melyet borotválkozás után szokott használni, bedörzsölte az egész testét. Végül kifizette az addig eltöltött plusz egy órát, és tüzetesen elmagyarázta a lánynak, hogy mit kell tennie.

A meztelen szépség lábujjhegyen átlibegett a homályba borult lakáson, mint egy szieszta alatt megjelenő álomalak, és két halk koppantással bekopogott a folyosó végén lévő szobába. Margarito Duarte, ing nélkül és meztláb, ajtót nyitott.

– *Buona sera giovanotto* – mondta a tünemény, egy diáklány hangján és modorában. – *Mi manda il tenore.**

Margarito nagy méltósággal állta a csapást. Szélesebbre tárta az ajtót, hogy a lány be tudjon lépni; a lány lefeküdt az ágyra, ő pedig, hogy eleget tegyen az illetnek, gyorsan belebújt az ingébe meg a cipőjébe. Aztán leült az ágy mellé egy székre, és belekezdett a társalgásba. A lány meglepődve nézett rá, és figyelmeztette, hogy siessen, mert csak egy órájuk van. Margarito nem reagált rá.

A lány később azt mondta, hogy mindenképpen ott maradt volna, amíg csak Margarito akarja, és egy fillért se kért volna, mert ilyen finom embert még nem látott. Mivel nem tudott mit kezdeni magával, körbenézegetett a szobában, és a kandalló tetjén megpillantotta a fatokot. Megkérdezte Margaritót, hogy szaxofon van-e benne. Margarito nem válaszolt, hanem kinyitotta egy kissé a zsalugátert, hogy látni lehessen a szobában, odavitte a tokot az ágyhoz, és levette a fedelét. A lány mondani akart valamit, de nem tudott, mert leesett az álla. Vagy ahogy aztán nekünk mondta: *Mi si geló il culo.*** Rémülten kimenekült a szobából, de a folyosón eltévesztette az irányt, és beleszaladt Antonietta néniébe, aki épp az én szobámba igyekezett, hogy új villanykörtét tegyen a lámpába. Mindketten úgy megijedtek, hogy a lány késő estig nem mert kijönni a tenorista szobájából.

Antonietta néni sosem tudta meg, mi történt. Úgy meg volt rémülve, amikor bejött hozzám, hogy nem tudta becsavarni a körtét a lámpába, mert annyira remegett a keze. Kérdeztem, mi baj van. – Az, hogy ebben a házban kísértetek járnak – mondta. – És most már nappal is. – Mély meggyőződéssel elmesélte, hogy abban a szobában, ahol most a tenorista lakott, a háború alatt egy német tiszt elvágta a szeretője torkát. Antonietta néni takarítás közben sokszor látta a meggyilkolt lányt a folyosón járkálni.

– Most ment el mellettem a folyosón, anyaszült meztelenül – mondta. – Szakasztott ilyen volt.

Ahogy beköszöntött az ősz, a város visszatért megszokott életéhez. Az első szeles napoktól bezártak a virágdíszes nyári teraszok, s a tenorista meg én visszatértünk a régi trastervei kiskocsmába, ahol Carlo Calcagni gróf énekes növendékeivel meg néhány filmfőiskolás diáktársammal együtt szoktunk vacsorázni. Ez utóbbiak közül a legbuzgóbban Lakisz járt oda, egy értelmes és rokonszenves görög, akinek csak egy kellemetlen tulajdonsága volt: örökösen a társadalmi igazságtalanságról szónokolt rettentő unalmasan. A tenoristáknak és a szopránoknak szerencsére majdnem mindig sikerült őt operaáriákkal túlordítani, és senki se háborodott fel miattuk, még éjfél után

* A tenorista küldött.

** Befagyott a seggem.

sem. Sőt olykor egy-egy éjszakai lump, aki betért a kocsmába, csatlakozott a kórushoz, s a szomszédos házakban ablakok nyíltak, és megtapsoltak bennünket.

Egy éjjel, miközben énekelünk, beállított Margarito: lábujjhegyen jött be, hogy ne zavarjon. Magával hozta a fenyőfa tokot is, mert nem volt ideje hazavinni a panzióba azután, hogy megmutatta a szentet a San Giovanni in Laterano plébánosának, akiről tudni lehetett, hogy jó kapcsolatai vannak a Szent Rítus Kongregációjával. A szemem sarkából láttam, hogy Margarito letette a tokot egy különálló asztal alá, aztán leült, és várt, amíg befejezzük az éneklést. Mint mindig, éjfél felé most is összetoltunk néhány asztalt, amikor már a kocsmá kezdett elnéptelenedni, és mindnyájan körülültük: azok, akik énekeltek, azok, akik a filmekről beszélünk és a társaság barátai. Köztük Margarito Duarte, akit már úgy ismertek, hogy ő az a csendes és szomorú kolumbiai, akiről senki nem tud semmit. Lakisz felfigyelt a fenyőfa tokra, és azt kérdezte Margaritótól, hogy csak nem csellózik-e. Én megdermedtem, mert úgy éreztem, hogy ezt az indiszkréciót nem lehet kivédeni. A tenorista ugyanúgy feszengett, mint én, és ő sem tudta megmenteni a helyzetet. Margarito viszont a legnagyobb természetességgel fogadta a kérdést.

– Nem cselló – mondta. – A szent van benne.

Rátette a tokot az asztalra, leszedte róla a lakatot, és felemelte a fedelét. A vendéglőn végigsöpört a döbbenet. A vendégek, a pincérek és végül a szakácsok, a véres kötenyűkben, mind odajöttek, hogy lássák a csodát. Néhányan keresztet vetettek. Az egyik szakácsnő összetett kézzel térdelt le, remegve, mint akit a hideg ráz, és csendben imádkozott.

De aztán, ahogy alábbhagyott a felindulás, belebonyolódunk egy lármás vitába, mely arról folyt, hogy napjainkban lehet-e vagy sem szentté válni. Persze Lakisz volt köztünk a legradikálisabb. Végül is annyi jött ki az egészből, és ez Lakisz ötlete volt, hogy a témából egy kritikus hangvételű filmet kell csinálni.

– Biztos vagyok benne – mondta –, hogy az öreg Cesare rá fog harapni a témára.

Cesare Zavattiniról beszélt, filmszüzsé- és forgatókönyvtanárnokról, a filmtörténet nagy alakjáról, az egyetlenről, aki személyes kapcsolatot tartott fenn velünk az iskolán kívül is. Nemcsak a szakmára akart megtanítani minket, hanem egy újfajta látásmódra is. Valóságos filmtéma-kigondoló masina volt. Csak úgy ontotta a témákat, ha akarta, ha nem. És olyan bőséggel, hogy mindig kellett neki valaki, aki segít hangosan végiggondolni és röptükben elkapni őket. De mire végiggondolta, el is ment tőlük a kedve. – Kár, hogy filmet kell csinálni belőle – mondta. Mert úgy gondolta, hogy a mozivászon sokat veszít majd a varázsából. Témák szerint csoportosított és gombostűvel a falra tűzött cédulákon rögzítette az ötleteit, és annyi volt belőlük, hogy egy egész szoba falait beborították.

A következő szombaton elvittük hozzá Margarito Duartét. Olyan mohó életszomj volt benne, hogy az Angela Medici utcai ház kapujában várt minket, felajzva a témától, amit már telefonon jeleztünk neki. Még a szokásos üdvözlésünkre se szánt időt, hanem rögtön odavezette Margaritót egy asztalhoz, amelyről már előre lerámolt, és ő maga nyitotta fel a tokot. Ami ezután történt, arra a legkevésbé sem számítottunk. Ahelyett, ahogy lábba jött volna, ahogy vártuk, valamiféle szellemi bénaság vett erőt rajta.

– *Ammazza!** – dörmögte elképedve.

Két-három percig némán bámult a szentre, aztán saját kezűleg becsukta a tokot, és szótlánul kikísérte Margaritót az előszobába, mint egy jární tanuló kisgyereket. Bú-

* A mindent!

csúzóul hátba veregette. – Köszönöm, fiam, nagyon köszönöm – mondta. – És segítsen téged az Isten a harcokban. – Mikor becsukta az ajtót, odafordult hozzánk, és kimondta az ítéletet.

– Ebből nem lehet filmet csinálni – mondta. – Senki se hinné el.

Ez a meglepő tanítás kísért el bennünket, ahogy hazafelé döcögtünk a villamoson. Ha ő mondja, akkor nincs mit tünődni rajta: nem jó a sztori. Maria Bella viszont azzal fogadott, hogy Zavattini azt üzeni, még aznap este menjünk vissza hozzá, de Margarito nélkül.

Amikor odaértünk, csak úgy ragyogott. Lakisz két-három diáktársát is elhozta magával, de Zavattini mintha észre se vette volna őket, amikor ajtót nyitott.

– Megvan – kiabálta. – A film bomba jó lesz, ha Margarito megteszi azt a csodát, hogy feltámasztja a kislányt.

– A filmen vagy az életben? – kérdeztem.

Zavattini ingerült lett, de uralkodott magán. – Ne beszélj butaságokat – mondta. De egy ellenállhatatlan ötlettől máris felcsillant a szeme. – Hacsak valóban nem tudja feltámasztani – mondta, és teljes komolysággal hozzátette.

– Meg kéne próbálnia.

A gondolat csak egy pillanatra kísértette meg, aztán újra felvette az elejtett fonalat. Járkálni kezdett a lakásban, mint egy boldog bolond, és hevesen gesztikulálva, szentori hangon elmesélte nekünk a filmet. Ámulva hallgattuk, és szinte láttuk a képeket, melyek mint valami csillogó tollazatú madarak, csapatostul röppentek ki a száján, és vadul csapongtak ide-oda.

– Egy este – mondta –, amikor már vagy húsz pápa meghalt, és egy sem fogadta, Margarito hazamegy fáradtan és öregén, kinyitja a ládát, megsimogatja a halott kislány arcát, és a világ minden gyengédségével azt mondja neki: – Kislányom, tedd meg apád kedvéért: kelj fel, és járj.

Ránk nézett, sorra egymás után, és egy diadalmas karlendítéssel mondta ki a poént:

– És a kislány felkel!

Várta, hogy mondjunk valamit. De olyan tanácstalanok voltunk, hogy nem tudtunk mit mondani. Kivéve Lakisz, a görögöt, aki fölemelte a kezét, ahogy az iskolában szokás.

– Nekem az a problémám, hogy nem hiszem el – mondta, és elképedve láttuk, hogy egyenesen Zavattinihez intézi a szavait –: ne haragudjon, tanár úr, de nem hiszem el.

Ezen viszont Zavattini ámul el.

– Miért nem?

– Nem tudom – mondta Lakisz kínos grimasszal. – Mert ez képtelenség.

– *Ammazza!* – kiáltott fel a maestro, de úgy, hogy azt biztos az egész negyedben hallani lehetett. – Ezt utálom a legjobban a sztálinistákban: hogy nem hiszik el a valóságot.

A következő tizenöt évben, ahogy maga mesélte, Margarito rendszeresen kivitte a szentet Castalgandolfóba abban a reményben, hogy egyszer majd csak meg tudja mutatni a pápának. Egy audiencián, melyen vagy kétszáz latin-amerikai zarándok volt jelen, némi térd- és könyökharc közepette sikerült elmondania a történetét a jóságos XXIII. János pápának. De megmutatni nem tudta a kislányt, mert biztonsági okok miatt ott kellett hagynia a kapuban, a zarándokok tarisznái között. A pápa olyan figyelmesen hallgatta végig, amennyire csak tudta a nagy sokaságban, és biztatón megpaskolta az arcát.

– *Bravo, figlio mio* – mondta neki. – Isten majd megjutalmaz az állhatatosságodért.

De a mosolygós Albino Luciani rövid pápasága alatt Margarito valóban úgy érezte, hogy hamarosan beteljesül az álma. A pápa egyik rokona, akit Margarito története

mélyen megindított, azt ígérte, hogy közbenjár az érdekében. Senki se vette komolyan. De két nap múlva, miközben ebédelték, valaki odatelefonált a panzióba azzal a Margaritónak szóló rövid üzenettel, hogy ne hagyja el Rómát, mert a jövő hét csütörtökéig be fogják hívni a Vatikánba személyes audienciára.

Soha nem derült ki, hogy tréfa volt-e vagy sem. Margarito úgy gondolta, hogy nem tréfa, és várt. Ki se tette a lábát a házból. Ha véccére kellett mennie, hangosan bejelentette: – Vécére megyek. – Maria Bella, aki az öregkor hajnalán is megőrizte a jó kedélyét, a szabad nők harsány kacagásával válaszolt rá.

– Tudjuk, Margarito, tudjuk – kiáltotta utána –, ha netán hívna a pápa.

A következő héten, két nappal a jelzett határidő előtt, Margarito lesújtva olvasta el az ajtaja alatt becsúsztatott újság első oldalán álló betűket: *Morto il Papa*. Egy pillanatra még megkapaszkodott abban az illúzióban, hogy valami tévedés folytán egy régi újságot kapott, mert nem volt könnyű elhinni, hogy minden hónapban meghal egy pápa. Pedig így volt: a mosolygós Albino Lucianit, akit harminchárom nappal azelőtt választottak meg, aznap reggel holtan találták az ágyában.

Huszonkét évvel a megismerkedésünk után tértem vissza Rómába, és talán nem is gondoltam volna rá, ha véletlenül össze nem futunk. Úgy lehangolt a rossz idő, hogy senkire se tudtam gondolni. Szüntelenül esett, valami langyoshúsleves-szerű bolond eső, az egykor gyémánttüzzű fény most piszkosszürke volt, és azok a helyek, amelyeket a magaménak tudtam, és ahová visszavágytam, most másmilyen arccal, idegenül fogadtak. A ház, amelyben a panzió volt, ugyanúgy állt a helyén, de Maria Belláról senki se tudott. A hat telefonszámon, amiket Ribero Silva, a tenorista az évek folyamán megírt nekem, senki se vette föl a kagylót. Egy ebéd során, melyen új filmesek társaságában vettem részt, felidéztem a tanárom emlékét, és az asztal fölött egy pillanatig néma csend lett, aztán valaki vette a bátorságot, és megszólalt:

– *Zavattini? Mai sentito.**

Így volt: senki se hallott róla. A Villa Borghese fáinak lombjai csapzottan lógtak az esőben, a *galoppatoiót*, ahol egykor a szomorú hercegnők lovagoltak, sűrű, virágtalan gaz verte fel, és a kis nyári kurvák helyét most széplánynak öltözött hermafrodita atléta foglalták el. A park állatvilága kihalt, csak az öreg oroszlán volt meg, rühösen és légcsőhurutosan, a poshadó vízzel körülvelt szigetén. A Piazza di Spagna vendéglőiben, ahol mindent belepott a műanyag, már senki se énekelt, és senki se halt bele a szerelembe. Mert az a Róma, ahová mi visszavágytunk, már egy ókori Róma volt, a caesarok ókori Rómáján belül. Egyszer csak egy hang szólt hozzám, tán a túlvilágról, mire döbbenetesen torpantam meg a Trastevere egyik sikátorában:

– Szervusz, poéta.

Ő volt az, öregem és megfáradtan. Őt pápa halt meg addigra, az örök Rómán kiütöttek az elaggás első tünetei, de ő csak várt. – Már olyan régóta várok, hogy nem lehet sok hátra – mondta, amikor elbúcsúztunk a majdnem négy órán át tartó könnyes összeborulásunk után. – Hónapok kérdése az egész. – Aztán elindult az utca közepén, a lábát húzva, katonai bakancsában és sapkájában, mely olyan színehagyott volt, mint az öreg rómaiaké, ment, és ügyet sem vetett az esőben felgyűlt pocsolóakra, melyekben már rothadni kezdett a fény. Ekkor már nem volt bennem kétség, ha lett volna is valamikor, hogy a szent nem más, mint ő. Nem tudott róla, de lányának épségben maradt testén keresztül már huszonkét éve, élve és elevenen, a saját szentté avatásának igaz ügyéért harcolt.

* Sose hallottam róla.

FIGYELŐ

AZ ÖSSZEGYŰJTÖTT ÉS A TELJES

Olvasónapló Erdélyi Józsefről

„*Sed fuit in tenera tam dura superbia forma*”¹
(Ovidius: METAMORPHOSES, III. 354)

Megjelent a Püski Kiadó gondozásában Erdélyi József nagy, kétkötetes versgyűjteménye;² címe: FEHÉR TORONY, alcíme: ÖSSZEGYŰJTÖTT VERSEK. A kiadónak és a szerkesztőknek tudniuk kellett, hogy könyvük távolról sem adja a teljes Erdélyit – csupán az nem világos, hogy az alcímmel önmagukat vagy a közönséget akarták-e becsapni. Tudom, súlyos szavak ezek, s majd sort is kerítetek indoklásukra. Ez az olvasónapló recenzióknak indult, de hogy Erdélyi költészetével találkozam, ki kellett lépnem az e kiadás kínálta nézőpontból, és messzebbre hozzákezdennem.

Erdélyi, amikor az első világháború után költőként elindult, nagyon hatott, és nélküle a magyar költészet fejlődése bizonyára nem egészen úgy alakult volna, ahogy alakult. Alább azonban nem az irodalmi folyamatokat vizsgálom, nem irodalomtörténeti adalékokat kívánok írni. Az Erdélyi-versek jelentését inkább a gondolat terében próbálom elhelyezni. Igaz, az ő verseinek érdemét jobbára a spontaneitás és a közvetlen szemlélet erejében szokás látni, és nem alaptalanul. De ha gondolatn csak azt értjük, amit egyikünk vagy másikunk történetesen elgondol, hanem azt, ami valamiképp ezen túl is érvényes, általánosan vagy még általánosabban, akkor a vers, ha érvényes, gondolat is egyben. Akkor a versből kirezgő hang nemcsak az érzések hullámverésében válik hatásossá, hanem a gondolat téreirősségében is mérhető.

Fekete-Körös

Nekem első benyomásként Erdélyi József az ötvenes éveket hozza vissza. Akkor találkoztam először verseivel a HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR

VERSEI című nevezetes antológia lapjain. Csak természetes, hogy elsősre a FEKETE-KÖRÖS-t³ olvastam el: „*A Körös volt a mi folyóvízünk, – / odajártunk fűrödni nyáron át; / mint végtelen magas kerítés, / úgy zárta el szemünk elől a gát*” – ez a verskezdet engem is egyből a vers szereplőjévé tett, mindezt akár én is leírhatom volna magamról. A vers minden képének felidézéséhez ott álltak készenlétben saját közvetlen tapasztalataim: „*Alig vártuk hogy fenn legyünk a gáton, / versenyt futottunk. Büszke volt a bér: / az látja meg elsőnek a folyót, / aki a gátra elsőnek felér*” – én is ott álltam lihegve „*a gát tetején, / lenn csillogott a Fekete-Körös, / fűrdött benne a tikkadt nyári fény*”. Láttam ennek a feketeségnek a színét, azt a mélyzöld árnyalatot, melytől a víz átlátszatlan sötétségében is a hűvös tisztaság érzését keltette, különösen a Fehér-Körös sárgás hordalékos, lassúbb folyásához képest. És ismerősek voltak a versben megrajzolt jelenetek is: „*Legények jöttek, izmos aratók*”, akik „*meredek partról ugráltak a vízbe, / lemosni a hétköznapi igát*”, és „*nyárfabokrok közt vetkőztek a lányok*”, „*majd asszonyok érkeztek a tanyából*” – nevüket is tudtam.

És közvetlen ismerősöm volt az az átvittebb, szellemibb jelentéstartalom is, amely ezeknek a képeknek belső feszültséget ad: a Petőfi TISZÁ-jának zárószakaszában megjelenített áradás, mely „*zúgva, bőgve törte át a gátot*”, ez lappang minden sor mélyén. Hogy ebből a szociális indulat kicsapását kell hallanunk, azt az iskolában is így tanultuk. Az Erdélyi-vers zárásában ki is van mondva „*a gondolat: felszabadítani / az elnyomott szegényembereket; összegyűjteni egy szent hadseregbe, / minden népet és szárazon-vízen, / harcolni míg az egész földkerekség...*”.

Mindezzel együtt nem mondhatom, hogy a vers mélyebben megragadott. Tizenhárom-tizen négy éves korában talán az ember nem is azt várja a költészettől, hogy viszontláss benne, amit közelről ismer, jobban lekötik ismeretlen tájak, korok, borzongások. (Most már, negyven év után nekem is távoli, ami akkor közeli volt, távoli és visszahozhatatlan.)

A vers hangjában sem voltam képes meghal-
lani valami összehasonlíthatatlan eredetisé-
get, inkább minden nagyon is szabály szerin-
tinek tűnt föl benne; nagyon is megfelelt an-
nak a kánonnak, mely az antológia válogatá-
sát jól láthatóan meghatározta, és amelyek
kevés más vers látszott oly mértékben meg-
felelni, mint éppen ez. A népélet realiztikus
ábrázolása, melyet áthat az elnyomottakkal
való együttérzés, az elnyomók iránti harag, s
kibomlik belőle egy végső harc és egy új,
igazságos világ látomása. (A „népiség”, olvas-
tuk tankönyveinkben, „*pártos állásfoglalás a
nép mellett, a nép érdekében*”). Nem akartam én
ezt a kánont kétségbe vonni, de nem éreztem
a versben azt a többletet, amitől vers és nem
puszta kánon.

Hogy nem éreztem, annak oka részben
éretlenségem volt. Másképp is meg lehet kö-
zelíteni. Vajon a Fekete-Körös, amely Erdé-
lyinek, a cselédház szülöttének sorsfolyó volt,
lehetett-e ugyanaz a kisvárosi zsidó orvos fi-
ának, aki vakációzni járt a partjára? A kérdés
nem egészen természetes, hiszen fogalma
szerint a költészet egyetemes közlésforma
volna, s mentől inkább költészet, annál in-
kább az. Erdélyi mégis kiprovokálja, mert
noha a költészetről való fogalma neki sem
más, a harmincas-negyvenes években min-
dent elkövetett, hogy a magyar versolvasó
közönséget megossa, és jó részét elvadítsa
magától. De nem is a költészet fogalmáról
akarok értekezni, azt lehet így is, úgy is for-
gatni. Hanem azt gondolom, abban meg le-
het állapodni, hogy Fekete-Körös csak egy
van, és az, ami az Erdélyi-vers tárgya, és az,
ami az én emlékeimben él, valami nagyon
elemi értelemben mégiscsak ugyanaz. Ezt
még az sem dönti meg, hogy különbségek is
szép számmal előadódhatnak. Kétszer nem
lehet ugyanabba a folyóba lépni. Én például
néhány évtizeddel később, és nem Biharban,
hanem Békésben álltam a Körös gátján. De
tudom, hogy ugyanarról beszélünk. És ez az
ugyanaz sem nem úr, sem nem paraszt, sem
nem városi, sem nem tanyasi, nem zsidó és
nem keresztény. Mindezek a meghatározások
nem érintik; ő csak egyszerűen egy folyó, fo-
lyik tehát. (Mint egyébként minden, de a fo-
lyó kiváltképpen.) „...*folylhat, Fekete-Körös / a
gátatlan Fekete-tengerig*” – írja Erdélyi, de hadd

tegyem hozzá, hogy az én evidenciáim ma
sem elevenítik meg nekem ezt a képet, ma is
inkább csak verbális asszociációt hallok ben-
ne.⁴ Az ember nagy képessége a gondolat, az,
hogy tereket és idöket átugrik, és – a szavak-
ba kapaszkodva – összeömleszt olyan dolgok-
kat, amelyek a valóságban sosem találkoznak.
De *ebben* az ugrásban túl erősen érzem az el-
lensúlyt. Azt, hogy a Fekete-Körös nem a ten-
gerbe, hanem a Kettős-Körösbe folyik. Mi
oda jártunk az összefolyáshoz, a Körös alak-
zata számomra már csak egy nagy fekvő Y;
ha felidézem, előttem a két ág összeszőgellé-
sében emelkedő meredek part: a Csúcs, így
nevezték. Utána néhány méteren látni még
a két ág, a Fekete és a Fehér eltérő színét, de
ha lefelé nézek, csak egy folyót és egy szint
látok, és messze a dobozi hidat, amely a lát-
határ közelében lezárja a képet. És hol van
még a Fekete-tenger! És hol van már a Fekete-
Körös?

Emlékeim e leírásával nem akarok az Er-
délyi-verssel versenyre kelni, ahhoz nincs te-
hetségem. De a vers befogadása, gondolom,
másoknál is valahogy így készül. Azt már
nem tudom visszaidézni – nem is fontos –,
hogy mindebből akkor mennyi tudatosodott
bennem. Mint ahogy azt sem, hogy mennyire
fogtam fel azokat a kicsiny, de hangsúlyos je-
leket, amelyek ezt az 1930-ban írt verset min-
den megfelelése mellett is elválasztották az
ötvenes évek kánonjától, és egy korábbi és
politikailag ellenkező előjelű kánonra utal-
nak vissza. Az elnyomókat megnevező sorban
– „*mágnás, pap, örmény, zsidó ott az úr*” – a faji,
ma használatosabb szóval etnikai meghatáro-
zások. És az új világot idéző látomás evangé-
liumi hangütése: „*harcolni míg az egész földkere-
ség / egy akol és egy pásztor nem leszen*”. Ma már
kényelmes, bár sokat vitatott gondolati eszkö-
zök állnak rendelkezésünkre (például a totali-
tarizmus vagy a fundamentalizmus fogalma),
hogy megmagyarázzuk azt az elsőre különös-
nek látszó körülményt, hogy a szélsőbal és a
szélsőjobb radikális eszmerendszer annyira min-
denben és oly erősen hasonlítani képes egy-
másra. Engem azonban nem az érdekel most,
hogy ez a faji és evangéliumi árnyalat mennyi-
ben egyeztethető össze és mennyiben nem az
ötvenes évek kánonjával. Sokkal inkább az,
hogy egymással hogyan fér meg.

V mint vezér

Ez az Y, az összefolyás képe rajzolódik ki bennem tehát válaszul Erdélyi versére; az ágak összeszőgellésében ott a Csúcs, de ott van mindjárt a folytatódás is, az eredő, amely a természetben különbséget összemosis elegyedés, de szemléletünkről és emlékezetünkről visszaverődve és a névadásban rögzítve: a Kettős. Ismétlem, nem rivális költői metaforának vagy allegóriának számom ezt – nekem ez inkább az elemzés és reflexió szemléletes formulája. Az az alakzat, mely a partok közül kilépő kiáradással, az alakatlan kiterjedéssel szemben, a forrás és a torkolat közti távot átugró képzelettel, a kiterjedés nélküli alakkal szemben formálódik. De persze magában az Erdélyi-versben is megtörténik, ami minden valamirevaló műben: alakot kap a kiterjedés és kiterjedést az alak, és a szélső lehetőségek valóban csak a versnek mintegy szélein rémlelenek föl. (A FEKETE-KÖRÖS szomszédságában egyébként olyan versek is születtek, amelyek épp a szabályozott lefolyásra intenek – CSATORNA.) De ha keresem, megtalálom azt a formulát Erdélyi versei között, amely frappánsan összevethető az én Y-ommal: a vonuló darvak V-je. Az ÉK című vers (1937) egy fél sora egy Erdélyi-kötet címéül is szolgál: HALAD AZ ÉK.

*„Testvéreim! Ha egy a cél,
olyan mindegy, ki a vezér...*

*Ősszel megnépesül az ég.
Magasan, zúgva száll az ék.*

*A darvak éke egyszer itt,
máskor meg ott, meg-megtörök.*

*De helyre áll és ék marad
a véghetetlen ég alatt.*

*Az ékhetetlen ég-alatt,
vezérük az az ék-alak.*

*Gondolatuk az örök élet,
az hajtja őket szállni délnek.*

*Vissza is az vezérli őket,
az vet rájuk gyönyörű féket.*

*A sok darú egy orrt szegez,
és egyesült szárnnyal evez.*

*S halad az ék, repül, mint egydalú,
egzhasító óriás darú...”*

Az itt rajzolt zárt alakzat extenziója sokfelé ágazik. A vezérgondolat kiterjed a politikai dimenzióba és Erdélyi József legszemélyesebb életkörébe egyaránt. A vezér kérdése a politika két világháború közötti állásában egyértelműen a totalitárius rendszerek sarkkérdése, és Erdélyi versének gondolatát, ismerve a költő szélsőjobbaldali, nyilasokhoz húzó vonzalmait, természetes módon lehet ebben az összefüggésben érteni. Még akkor is, ha a vers sokkal általánosabb megfogalmazásánál fogva semmilyen közvetlen politikai minőséget nem hordoz. Az *ék alak* a csapatképződésnek mintegy belső elve, ő hozza létre az élen haladót, aki ehhez képest másodlagos, teremtmény és nem teremtő. A vezető személyes kultusza helyett a közönség zárt alakzatának ellenállhatatlan ereje kerül az előtérbe – egy olyan lényegiség, amely Erdélyi József művészete folytán egy pillanatig sem válik absztrakcióvá, hanem maradéktalanul együtt marad a szemléletes és érzékletes alakítással. A vezérgondolat így valóban plasztikusan rajzolódik ki előttünk.

A másik dimenzió a személyes: Erdélyi magamagát szívesen látta – vagy látta volna – a vezér szerepében, ha nem is politikai, hanem irodalmi értelemben. Éltre szóló sértődést hordott magában, hogy ebbeli igényét az irodalmi élet sohasem ismerte el, noha ő mélyen meg volt győződve megalapozottságáról. Ez a vers a költő azon művei közé tartozik, amelyekben megpróbál felülemelkedni nem enyhülő megbántottságán, és tegyük hozzá, teljes sikerrel. Nem kétséges, hogy a vers költőileg érvényes és hiteles módon bontja ki indító gondolatát: „...Ha egy a cél, / olyan mindegy, ki a vezér.” Ezzel együtt sem olvashatjuk úgy a verset, mint a vezérszerepről való lemondás kifejezését. E vers tárgyához közvetlenül nem tartozik hozzá, de Erdélyi egész költészetében benne van – legalábbis az 1945 előtti időben –, hogy a felülemelkedésnek az a képessége, amelyet itt is demonstrál, csak megerősíti vezéri elhivatottságát. Egészen nyersen mondja ezt ki RIADÓ című versfüzetének nyitóversében, a PARANCS-ban:

„Én, – én katonának érzem magamat. –
Az Istentől kaptam magas rangomat:
vezér vagyok én ma, szellemi vezér,
mikor a hazára oly nagy veszély
felhője tornyodzik, amilyen nagy tán
nem volt Mohi óta, sem Mohács után.

[...]

Fellépek most bátran, asztalra csapok,
és a szellemeknek parancsot adok. [...]"

Nem céloim itt értéksorrendet felállítani Erdélyi versei között, ha titkolni nem is akarom, hogy az ÉK költői minőségét toronymagasan fölötte látom a most idézett soroknak. Más versolvasó, megengedem, másképp látja. Azt sem firtatom, mi jogon igényelte magának Erdélyi a vezéri szerepet. Inkább azt kérdezem, miért kell egyáltalán a vezér kérdését felvetni, mi szükség van arra, hogy a magyarságot általában és a magyar szellemi életet különösen egyetlen vezérnek alárendelve gondoljuk el. Ebből a szempontból valóban mindegy, személy szerint ki áll az élen; fontosabb, ki hogy gondolja el a mögötte rendeződő alakzatot. Az ÉK egy zárt V köteléknek, a PARANCS egy katonás alakulatnak. Ebben nincs különbség, ennyiben a gondolat ugyanaz. A kérdés tehát: valóban ék alakba kell összeállnia egy szellemi vagy népi közösségnek? És mit jelent, hogy Erdélyi ilyennek szeretné látni?

A totalitárius vezér problémájának viszonylag korai költői feldolgozását és megjelenítését olvashatjuk Szabó Lőrincnél. Verse – a VEZÉR (1928) – talán Mussoliniról mintázódott, talán másról (is), de ez kevésbé érdekes ahhoz képest, hogy egy szerepet, illetve annak átélését, átélésének hogyanját állítja elének, történelmi születésével nagyjából egy időben:

„A cél: én vagyok, a cél én magam
s még valami, amü magam sem értek
s ami mégis él, ahogy a vetésben
az aratás, ahogy bennem a nép:
a tükös cél úgy használ engem is,
ahogy másokat én, vagy ahogy a
boly a hangyát, a kas a méheit.”

Vagy ahogy az eget hasító ék a vonuló darvakat, tehetjük hozzá. Szabó Lőrinc természetesen élesebben veti föl az Én, az individuális megélt Én problémáját, mint Erdélyi,

akínél az önazonosság mindig valami kollektív élményformában talál el érvényességéhez. De ez a fajta kitágulás s vele az individuális Én elvesztése Szabó Lőrinc versében is megjelenik, mégpedig abban a pillanatban, amikor a Vezér a legintenzívebben tapasztalja magában önmaga erejét:

„Elbúcsúztam magamtól. Testem óriás
keretté tágult

[...]

monitoromon eldördül a jel:
és megszűnök és szívem árama
megindítja az új rend gépeit.”

Ami Szabó Lőrincnél az individuális Én szisztoléja és diasztoléja, az Erdélyinél az egyéni túlnyúló alakzathoz való felzárkózás, illetve annak élére állás.

Érdemes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy Erdélyi, aki egész költészetével a kollektív alakzatok magasabb érvényességét állította szembe az egyéni létezés esetlegességével, s ezeket ráadásul nem egy esetben – mint az iménti idézetekből kiolvasható – egészen zárt, katonás formációként mutatja be, személy szerint a lehető legrendezetlenebb életet élte, és minden civil diszciplinát elutasított. Sokszor jellemezték őt s jellemezte ő önmagát garabonciásnak, szegénylegénynek. Hányódó, vagabundus életén akkor sem változtatott lényegesen, amikor családot alapított. A katonás fegyelemben, zárt kötelékben való létezés hirdetője saját életvitelében nem tűrt semmi fegyelmet és megkötést. A magyarázat az ilyen képlethez készen áll: a rendezettebb életformákat azért utasította el, mert azokat hazugnak, az igazi rendezettség ellentétének érezte. De nem világos, mi áll emögött: valódi hajlandóság beállni egy igaz alakulatba, vagy egy olyan valóság áhítása, amely feltétel nélkül elismeri őt, és létezését feltétel nélkül igazolja.

Magányos csillag

A kérdés életetompíthatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy az előzőekben különböző időszakokban kelt verseket vetítettem egymásra. Az induló Erdélyi Józsefről Hatvany Lajos még így írhatott: „Erdélyi érzi, hogy ő nem fog odaérni, amerre tart, mert ő nem vezérnek és harcos ébresztőnek, hanem magányos árvának jött közénk.

[...] *de talán nem is magányosnak, hanem kedves pajtásnak, virrasztó, vidám cimborának született.*” (336)⁵ Talán épp egy Szabó Lőrincel való egybevetés lappang e megállapítás mögött: *„Erdélyi nem parlagi Calibánnak, ő a pusztá Ari-eljének jött közénk.”* (338) Nem arra célzok, hogy Hatvany Szabó Lőrincet parlagi Calibánnak gondolta volna, hanem hogy Erdélyit nem Szabó Lőrinc parlagi változatának ítélte. De mint az induló Erdélyit üdvözlő minden mérvadó kritikában, itt is hangot kap egy erős fenntartás, hogy ez a költészet minden szépsége és eredetisége ellenére nem nagy és egyetemes költészet, érvényessége erős, de korlátozott. Hatvany így ír: *„A nemzeti népies formába és népdali szóba valamikor belefértek a természet és az élet, az ember és a kor. Aki így szólalt meg, az fölrázta és nyugtalan öntudatra ébresztette a hajdani olvasót. Ma ugyanez a megszólalás, a helyett hogy fölrázna, boldog önfelédést ad. Erdélyi József, úgy látszik, azért jött, hogy a nyugtalanítók után ezt a pillanatnyi megnyugvást megadja. Néki hála jár érte és köszönet – de itt toporzékol előttünk az élet, mely az új nagy nyugtalanítókat és fölrázókat várja.”* (342) A harmincas évek szociális vagy faji indulatoktól füstölgő Erdélyi-verseinek olvasója már aligha vethetett volna ilyen sorokat a papírra. Vajon a költő változott meg ennyire öt-tíz év alatt? Nyilvánvalóan változott, érlelődött is, karcosodott is, de annyira azért nem. Hatvany idézett jellemzéséhez a *MAGÁNYOS CSILLAG* című, 1923-ban írt vers adta a kiindulást:

*„Magányos csillag fénylik odakint
a messzeségben és felém tekint,
hunyorogt mint egy titkos égi szem,
színeit váltja. Vajon mit üzen?
[...]*

*Magányosan bolyongok idelem,
nem is tudom, mi történik velem;
csak a te titkos távoli szemed
biztat mint árva csillagüzenet.*

*Álmaim anyja, lámpám olaja,
magányos éjem hajnalcsillaga,
biztass, ragyogj, hadd keljek, mint apám,
zörgetni alvó népek ablakán:*

*Ébredjete, ti alvó béresek,
az új napon vezéretek leszek,*

*fel! fel! a harcok csillaga ragyog!...
Jaj, de magányos csillag is vagyok...”*

Ezekkel a sorokkal szembevetve a Hatvany által számon kért *„toporzékoló élet”* meglehetősen üres szólamnak hat. A vers utolsó sorát olvashatjuk ugyan Hatvanyval együtt a vezérszerpben való elbizonytalanodásként, de lemondásként aligha. Olyan ember szólal meg itt, akinek a vezérség már csak azért is kell, mert serege nélkül magát sem tudja elvezérelni: *„Magányosan bolyongok idelem, / nem is tudom, mi történik velem.”*

Erdélyi úgy emlékszik vissza erre a versére, hogy a népi írók indulója lett. – Egy nemzedék indul el az első világháború után faluról, vidékről, hogy meghódítsa a fővárost – legelőbb is a szellemi elit hadállásait. Más ez a felrajzás, mint a XIX. századi mobilitás. Németh László a Trianon utáni Magyarország új helyzetét jellemezvén – a hivatalos retorika szóáradatával szemben úszva – kiemelt egy olyan fejleményt, amely a magyar művelődés hasznára válhat: hogy az ország lakossága a területi visszametszés következtében etnikailag egyneművé vált, így a centrum szívóhatása, amely épp a lakosság legmozgékonyabb, legvállalkozóbb részét áramoltatja a fővárosba, igazi népi elemmel népesíti be Budapestet. A múlt századi felületes asszimiláció után most kezdődhet az ország központjának gyökeres elmagyarosodása. A népi kategóriájának Németh Lászlónál mindig kettős jelentése van: etnikai és szociológiai. Látéletét mindkét értelemben megerősítve láthatta a MEDVE UTCAI POLGÁRI-ban végzett felméréseiben. A kor hőstét ezzel összefüggésben a vidékről felkerült fiatalemberben látta, aki egy magvasabbnak ítélt életformába nőtt bele, s most szembekerül a nagyvárosi lét újfajta ingereivel, kötetlenebb életkereteivel. Ebből az ütközésből fog kialakulni reményei szerint egy új, modern és tág horizontú, mégis eredetien magyar életforma, lelki alkat, szellemi és politikai minőség. Szabó Lőrincben látta ennek az emberi és történelmi helyzetnek a reprezentatív megjelenítőjét.⁶

Erdélyi költészetéhez is adhat magyarázó keretet ez az elgondolás, ő azonban inkább egy másik Németh László-féle fogalomképzéshez ad élő példát. A Kelet és Nyugat közé szorult Köztes-Európának magának is meg-

van a Kelete és Nyugata. Egyfelől a cseh, lengyel és magyar nép, amely középkorban jelentős történelmi életet élt, létrehozta a maga államát-birodalmát, amely ugyan az újkorban mind megszűnt vagy megcsökkent, de politikai osztálya és kultúrája nem veszett el. A tőlük délre és keletre élő paraszttársadalmak ezzel szemben folyamatosan éltek történelem alatti életüket, inkább egymással érintkezve, mint saját uraikkal, s így az idegen uralom alól felszabadulván mintegy szűz kézzel foghatnak hozzá saját államuk felépítéséhez, társadalmuk megszervezéséhez. Magyarország az így tagolódó Köztes-Európán belül is közötte helyet foglal el, kiterjedt kapcsolatokkal mindkét övezet felé, s így abban a helyzetben van, hogy az új nemzetalapításban egyesítheti magában mindkettő anyagát és tapasztalatát, a történelmi lét és a prehisztórikum, a magas kultúra és az archaikum minőségét. Erdélyitől, az ő román-magyar származásánál, cselédsorból hozott meghatározó élményeinél fogva ennek a délkeleti, felszín alatti kapcsolatrendszernek a felhozzalát várta.

Németh László nagyszabású fogalomképzése éles fénybe vonja a két világháború közötti szellemi és társadalmi mozgások néhány meghatározó vonását. Érzünk benne némi konstruáltságot, de hát az elméletalkotás enélkül nemigen megy. Nyilvánvaló azonban, hogy a szociológiai, etnikai – valamint a nemzeti – kategóriák összecsúsztatása számos elnagyoltságot is eredményez. Mindez szükségessé teszi, hogy e leírásokat ne kizárólag az asszimiláció problémájának alárendelve gondoljuk végig.

Magyarország modern átalakulásának feltételei a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben intézményesültek a politikában, a gazdaságban és a művelődésben egyaránt. Ezzel indulhatott meg a rendi szerkezeteknek nemcsak deklarált, hanem igazán alapos – mert a társadalom alapjáig ható – lebontása. A húszas-harmincas években beérő és maguknak helyet követelő fiatalok olyan szülők gyermekei voltak, akik már az új feltételek között nőttek fel: második nemzedék. A felfelé való egyéni mobilitásnak vannak üstökös pályái, de nagy átlagban épp két nemzedék stafétája juttatja azt célba: a szülőket még feszélyezi lentről jöttünk, gyermekeiknek

már születési joguk és természetes örökségük a fentebbi helyzet, így kevésbé elfogultak a hagyományos elitekkel szemben igényeik megfogalmazásában és érvényre juttatásában.

Erdélyi József apja is felfelé törekvő ember volt, rátermett és igyekvő, s az uradalom zárt világán belül be is futotta azt a pályát, amely legalulról indulva egyáltalán lehetséges volt: béresgazda, kulcsár lett.⁷ A cselédházat persze egy világ választotta el az uradalmi kastélytól; de az már természetes volt – az uraság is hathatósan támogatta⁸ –, hogy a felfelé indulás dinamikáját mintegy továbbplántálva fiait megindítsa a középosztályi létezés felé.

*„Kiskondás lett kilencéves korában,
anyátlan árva. Apja megvakult,
írni, olvasni, mesterül számolni,
a dísznők mellett, ott is megtanult.
Gimnáziumba adta hat fiát,
hogy ne cselédek, urak legyenek,
s meghalt szegényen az én kis apám,
mint egy Mózes, az Isten áldja meg.”*
(APÁM, 1934)

Mózes, aki az övét elvezette az ígért földjéhez, de csak a fiakat, a múlttal nem terhelteket tartotta belsőleg érettnek, hogy a határt át is lépjék. Az analógia éppen erre a nemzedékváltó dinamikára látszik állani.

A Mózes-analógia eszünkbe juttathatja a népi költő szerepének múlt századi klasszikus megfogalmazását, Petőfi definitív sorait, s visszacsatlakozhatunk a vezérproblémához: „Pusztában bujdosunk, mint hajdan / Népével Mózes bujdosott, / S követte, melyet isten küld / Vezérrül, a lángoszlopot. / Újabb időkben isten ilyen / Lángoszlopnak rendelé / A költőket...”

A „magányos csillag” a maga hunyorgó, színváltoztató árva fényével valóban más, bizonytalanabb és tétovább irányjelző, mint a XIX. századi lángoszlop-költő. S nemcsak azért, mert Erdélyi versében – XX. századi lélekhez illőbb módon – a vezérlő fény külső megléte sokkal bizonytalanabb: hogy ott van, hogy világít, kétségtelen, de ha azt mondjuk, hogy csupán a magányos benső metaforikus kivetítése, az sem cáfolható. Nem egyértelmű, hogy a bolyongásból kifelé vezet, legalább annyira befelé is, és ott önmagunk bo-

lyongó voltára ismerünk rá benne. A kettő együtt érvényes, a külső és a belső, az irány és az irányvesztés csak ellentétével közvetlenül azonos módon áll fenn. A harc és lemondás, a célratörés és teljes eltévedés szomszédságának, egymásba való közvetlen átcsapásának ez ad mélyebb értelmet, ez a megfoghatatlan, mert önellentmondó és mégis kényserítő erővel előálló konzekvencia.

De testet nem ez ad a versnek. A költő gyermeki álmába beszűrődik szülei hajnali tevése-vevése: „*alig ptymallott, már indult apám, / zörgetni béresnépek ablakán; / hallottam elmenő lépéseit, / lépéseit és köhüntéseit*”. Ezt a mindennap ismétlődő prózai ébresztést emelné és tágítaná egyetemes szereppé. A vezérség végső soron, akár harcosan, akár lemondóan, akár kollektív azonosulásként, akár imperatív hangon nyilvánul meg, ön-maga költői öntudatának reflexiója, amelynek fő mozgatója: támaszt keresni alapvető belső bizonytalanságával szemben.

Hadiérettségi

„*Világháborúnak kellett kitornie, hogy meg ne bukjak algebrából!...*” – írta keserűen vegyes érzésekkel Erdélyi önéletrajzi könyvében (170).⁹ A sokféle tehetséget eláruló, jól rajzoló és verselő, a tanulásához jó eszű fiú nehéz kamaszkoron megy át: koraérett, belül hamar kialakult, a gimnáziumi létet csak nyűgnek érzi, tanulmányait elhanyagolja. Mintegy aszinkronba kerül önmagával, az az érési folyamat, amelyet paraszti születése és pusztai gyermekkorai programozott belé, és az, amely a középosztályba, az úri létbe való belépésre készíti föl, más ütemet tart. Egyszerre ott találja magát a kettő közötti üres térben: visszaút már nincs, mert érese szellemi természetű; de érettségének formális, iskolailag előírt és társadalmilag elismert bizonyítványát megszerezni reménytelennek látzik. Ebben a helyzetben jön segítségül a világháború. „*Én – örültem... Éreztem, hogy vége a régi világnak, világvége van, s új világ kezdete. Szerettem volna azonnal háborúba menni, nem vissza az iskolába, javítóvizsgára, amire nem is készültem.*” (170) Egy epizód, amelyet még a mezőtúri gimnáziumban él át – az önképzőköri elnökválasztáson alulmarad riválisával szemben – a majd' harminc év utáni visszaemlékezésben elgennyedt sebként fakad ki:

„*A Válasz szerkesztője, huszonöt magyar író élén, így lett a zsidó Sárközi György. Amikor Sárközinek megmondtam, hogy ezt nem helyeslem, Féja Géza megvédte Sárközit. – Talán te akarsz az új magyar írók vezére lenni? Akkor jobb, ha Sárközi György... Sárközi Dózsa György, a magyar népi írók vezére. Nem jól hangzik ez a névkompozíció?... Ahogy a túri önképzőkörből kivonultak a velemtartók, úgy szűnt meg a Válasz, mikor megtiltottam, hogy a nevemet a fedelére nyomtassa...*” (174)

Erdélyi 1915. május 15-én bevonult, 1916-ban leteszi a hadiérettségit, tisztí tanfolyamra megy, zászlósként csapatot bíznak rá a fronton, hadnagy, mikor jön az összeomlás, jönnek a forradalmak. 1919-ben még harcol a Vörös Hadseregben az északi fronton, immel-ámmal megpróbálkozik az egyetemmel, hamar letesz róla, s ezentúl semmi formális kööttséget nem vállal, nyomorog, csavarog, verseket ír, meg-megjelenik. Költő, éhen éppen nem hal, hely is akad, ahol éjszakára meghúzódhat, de többet nem mondhat el magáról. Nem is akar. Nyomora és társadalmon kívüli létezése adja öntudatát, melyben a büszkeség és a megbántottság érzése immár nem elválasztható. Joggal háboroghat, hogy költőként nem kapja meg azt az anyagi és erkölcsi elismerést, amely kijárna neki – és mindent elkövet, hogy ne kapja meg. A feltétel nélküli elismerésnél kevesebb nem elég neki, és azt ugyan hiába várja el, így teljes kivettségben találja magát, érzésben is, valósággal is. Nem tisztzem ítélni, ezért a helyzetért melyik oldalon nagyobb a felelősség – ki kezdte? Tény a két oldal megfelelése, amely verseket támaszt, és folyton kapóra jön egyfajta sértett öngazoláshoz is. Első találkozásukról Vas István így emlékezik: „*Mindössze negyedórát töltött asztalunknál, de az alatt egyfolytában bugyborgott belőle a gyűlölet, mint hibás üvegből a szénsavas víz, különböző emberek ellen, akiket nem ismertem.*” (73) Mint könyvének egy másik lapján Vas István megjegyzi, Erdélyinél tapasztalta először „*a spiritus flat ubi vult érvényét, hogy a költőnek nem okvetlenül kell azonosulnia versével, sokszor csak közege, átvezető csatornája valaminek, ami rajta keresztül nyilvánul meg, esetleg függetlenül mindennapi személyiségétől*” (122).¹⁰ Erdélyi esetében a gyűlölködés és a zsidózás egy és ugyanaz volt – e tárgyú versei költő és költemény azonosságának külön fejezetét alkotják. Még visszatérek rá.

Bizonyára mindenki megvan valami képp a feltétel nélküli elfogadás vágya, az igény, hogy az ember megkapja világban léteének teljes és zavartalan bizonyosságát. A háború soha nem látott nyersséggel mutatta meg, amit amúgy mindig is tudott az ember: hogy csak egy a biztos, a halál. A kérdés, hogyan lehet ezzel a csupasz bizonyossággal élni. Erdélyi és az egész feltörekvő új irodalom második nemzedéki volta a régi jó békeidőkben volt megalapozva. Apáik akkor éltek, ők akkor születtek és nevelkedtek, hogy kibontakoztassák és beteljesítsék, ami az előző nemzedékben megmozdult. Érzékünk a világháború utánra esett: a feladat a radikális véghezvitel követelésévé vált.

Erdélyi így írja le egy 1917-es galíciai frontélményét: „Egész nap a szakadékokban voltunk. Lőtt az orosz, gyalogsági ágyúval, gépfegyverrel egész nap, el sem mozdulhattunk a tűző napról. S egész nap csorgott, vastagon, fojtóan a szakadék széléről a döglött lovak, hullák szaga. Ott határoztam el magamban, hogy ha vége lesz egyszer a háborúnak, többé nem fogok fegyvert. Mint a hívők. Nem tartottam meg a fogadalmamat, de FEGYVERTELEN című versem ott fogant akkor, a Zbruc-parti szakadékokban, ágyú-, gépfegyvertűzben, dög- és hullaszagban.” (214–215)

„Mint a hívők”, vagyis a nazarénusok. Erdélyi megvakult nagyapja is közéjük tartozott, s őt gyerekkora óta vonzotta-taszította evangéliumi szellemük és makacsul életidegen szektásságuk. „Nem tartottam meg a fogadalmamat”: 1942-ben veti papírra ezt az emléket, akkor amikor nem az örök béke harcosaként, hanem – nevezük a nevén – háborús uszítóként lépett föl. S idézzük az 1919-re keltezett FEGYVERTELEN című verset:

„Fegyvertelen
világhódítót ki látott? –
Fegyvertelen
hódítom meg a világot.

Felindúlok
örök béke harcosaként;
felindúlok,
s úrrá vívok minden szegényt.

Én ellenem,
ki vagyok lelki meztelen,
én ellenem
hasztalan minden küzdelem.”

A következő sorokból egyfajta *imitatio Christi* hallhatunk ki, a megfeszített ismerős ábrázolásának vonásai tűnnek elő, a korpusz, amelyet csak egy csipőre vetett kendő redői fednek, a testi szemérem eltakarásával emelve ki e lemeztelenítés lelkiségét:

„Az alázat
lobogó rongya testemen, –
az alázat
az én vitézlő fegyverem.”

A fiatalság szép lendülete, amelyben ellenállhatatlan erő és teljes védtelenség egy és ugyanaz, az első szakasz megismétlésével futja be kerek pályáját. FEGYVERTELEN a címe önéletrajza második kötetének is, melyben leírja, milyen szellemi és művelődési hatások táplálták ezt a lelket, amely ilyen megejtő közvetlenséggel lép elénk a versben: a szocialista és kommunista irodalom, az evangélium és Nietzsche Zarathustrája. A szociális igazságosság és egyenlőség harcos tana, az alázat és szeretet vallása, a hatalom akarásának hirdetése: nehéz három eltérőbb minőséget egymás mellé rakni. A versben magától értetődően együtt vannak.

De szeretnék egy még korábbi versből is idézni, amely nem kevésbé kerek, de kevésbé leszúrt és átlátszó, jobban odaadja magát kétértelműségeinek: JELENÉS a címe, időben közelebb a szakadékbéli élményhez, de az ott kimondott fogadalom előtti lelkiállapotot felidézve.

„Ég a falu, ég a város, ég az ég,
csupa tüzes-piros rózsza, jaj be szép,
köröskörül puska ropog, ágyú dörg,
jaj be szépen tud mulatni az ördög.

Minek a hold, minek is a csillagok
annak, aki meg sem ér tán több napot,
minek a csend, a dal és az enyvelgés,
szebb annak a srapnel-gránátüvöltés.

Előre csak, előre csak, előre,
sose gondolj se múltira, se jövőre
sose volt ily pokoli szép a jelen,
mint ezen a háborodott éjjelen.”

A harctér pusztító esztétikumának ez az érzékletes megjelenítése, amely ugyanúgy elvárásolja, mint elborzasztja az embert, nekem Apollinaire háborús verseit juttatja

eszembe, csak e képek zaklatott eufóriája nem a látványnak szól, inkább a roham előtti lelkiállapotot idézi. Egy gyermekkori álom adja meg a távlatot ehhez az idő normális folyásából kiszakított jelenéshez:

*„Kinek újság, gyönyörködjön-borzdjon,
káromkodjon-ímádkozzon, kacagjon-
zokogjon, ám inges gyermekkoromban
láttam ilyet a hazámban, álmomban*

*Pusztá földön álltam édesanyámmal,
fogta kezem s dacoltunk a világgal,
hozzábújva néztem a vad jelenést,
régí álmom vált valóra, nosza nézd.*

[...]

*ilyen lehetett a világ kezdete,
ilyen lehet majd az idő végzete.”*

A vers itt is egy korábbi versszak – némileg átigazított – megismétlésével zárul (olyan versszerkesztési eljárás, amelyet Erdélyi később is és untilg alkalmaz):

*„Előre csak, előre csak, előre,
sose gondolj ömlő vérre-velőre,
sose volt ily változatos a jelen
mint e világfölgörgető éjjelen.”*

Az utolsó rímzők olyan zajtalanul-olajozottan és mégis fémes keményen csúsznak egymásra, mint egy Mannlicher puska zárvatának megtisztított alkatrészei. Az abszolút jelent, amelynek nincs más kiterjedése, mint vonatkozása az abszolút kezdet és vég pontjaira, a feltétlen elfogadottság archetipikus képe tartja meg az ellenséges világgal szemben. Olyan lelki képlet alakul, amelyben a legkisebb is túlmutató távlatot kap, amelybe a legnagyobbat is be lehet fogni. Itt még morállá ki nem forrva, még a fogadalom előtt. De ha arra gondolunk, hogy fogadalmát nem tartotta be, akkor ezt tarthatjuk az erendőbb s nem csak az időben korábbi állapotnak.

A háború után Erdélyi merőben újfajta fogékonysággal lepi meg a versolvasó közönséget, amely épp újszerűségének mibenlétével nem tud tisztába jönni. Nagyobb baj, hogy Erdélyi maga sem tud. A nehézséget az okozza, hogy ez az új fogékonyság már elintézett-

nek vélt és a múltnak átengedett formákban találja meg a hangját, a népdalban és a népies költészetben. Erdélyi azzal az újdonsággal lepott meg mindenkit, hogy régi. Költői forradalma konzervatív forradalom volt. Mondhatnék ellenforradalmat is (s mondták is rá), ha ezt a szót nem nyúttte volna érthetlenné a különböző előjelű propagandák szóhasználatá. Erdélyit úgy tartja számon az irodalmi köztudat, hogy nagy és meghatározó jelentőségű indulás után valahol elakadt. Versíró termékenységé tovább működött, de újat már nem hozott: kifűjt a forradalom, maradt az ellen, s az elveszett lendületet egyre erőszakosabb és szélsőségesebb megnyilvánulásokkal próbálta pótolni.

Az Új Éden

Erdélyi Józsefet, amikor megszületett, görögkeleti pap tartotta a keresztvíz alá, és Argyelán József néven anyakönyvezték. Apja családját elrománosodott magyarnak írja le, mely apjában és fiaiban visszamagyarosodott. József tízéves volt, amikor apja Erdélyire változtatta a nevét, s áttért református magyar felesége vallására. Olyan történet, amely a zártan befelé, de egymás tőszomszédságában élő népcsoportoktól lakott vidéken ha nem számít is mindennaposnak, de példátlanak sem: megjegyzést érdemel, de nem megmagyarázhatatlan. Az olvasztótégely az uradalom, amelyben a közösségi különbségek amúgy sem tudnak térben elkülönülni, elszigetelő távolságba széttelepülni, és az érintkezések kevésbé vannak tekintettel az etnikai határookra. Lovassy-birtok: az előrejutás és a magyarrá asszimilálódás között olyan összefüggés van, mint a nagy magyar glóbuszon. A költő apjának életervébe beleillett ez a névcseré. Akkor került rá sor, amikor első fia gimnáziumba ment.

Feltűnő, hogy mindazok a meghatározások, amelyekkel egy személy identitását szokták jellemezni, és amelyekkel felőle nemcsak környezete, de őnmaga is tájékozódni kezd, mennyire kérdésessé válnak, ha Erdélyire alkalmazzuk őket. Magyar és román, ortodox és református, s hogy a gimnáziumba kerül, úr és paraszt. Még nemi azonosságába is belopódzik valami kétértelműség: Erdélyi gyakran visszatér rá, hogy anyja két fiúgyermek után benne leányt várt, s mennyire csalódott,

amikor kiderült, hogy újra csak fiat kapott (miként további három gyermekében is). Anyjával szemben csalónak érezte magát. A szalontai gimnáziumban a „Jutka” csúfnév ragadt rá. Természetének fokozott érzékenységet összefüggésbe hozta születésének ezzel a körülményével. Többször felpanaszolja, neki is mennyire hiányzott a leánytestvér; fivérei vel „rossz testvérek” voltak, örökös vad civódásban éltek apjuk-anyjuk nagy keserűségére.

Azonosságának kétértelműségeit kétféleképpen dolgozta föl. Egyrészt választott, kértely nélkül, mondhatni imperatív módon: magyar volt, sovén magyar, nem román. A nép fia akart maradni, nem pedig úr. Költőként sem akarta magát másnak látni, mint cselédházi nótafának. Daccal van ez kimondva, dacolva a világgal, és éber lelkiismerettel vizsgálva önmagát. Mert érzékenységében, költői teremőrejének táptalajában ott vannak e kettősségek nyomelemei, amelyekre közvetettebb módon reflektál, önazonossága legmélyebb gyökereit keresve, a felülemelkedés vagy alámerülés útjait próbálgatva. „Szármaságom tudata kényszerített elkülönülni s magánosságban keresni az ösvényt, mely általános érvényű emberi igazságra vezet. Az evangélium, Jézus példája volt az egyedüli vezérem. Nem magyarkodhattam és nem osztályoskodhattam.” (119)¹¹ Egy másik reflexiójában Erdélyi mintha Németh László láttelejét akarta volna igazolni a nemzet és történet alatti egyetemes és egylényegű népiség kimondásával: „*Én megértem, hogy az, aki a magyar nemzeti költészetben nőtt fel, hiánynak tartja az én költészetem. Hiányzik belőle a nemzeti történelem, hiányzik az irredentizmus, hiányzik a vallásos, felekezeti, protestáns hang. Csak Isten, ember, világ, nép, táj van benne [...] Pedig én éppen ezzel az egyszerre egyéni és egyetemes emberi, népi hanggal, mely a népköltészetet is annyira jellemzi, újítottam, fiatalítottam meg a magyar költészetet. Elhagytam minden hálás, megszokott és megkövetelt díszletet és jelszót, nem voltam sem nemzeti, sem felekezeti, sem pártos, egyszerűen csak ember, a nép fia, árva nép árva fia [...] Magyar volt a nyelve, a ritmusa, a lelke mégis, [...] meztelenül is.*” (178)

Azt a radikális redukción – „*visszametszést*” vagy „*visszateremtést*” –, amelyet Erdélyi a költészetben végrehajtott, abban a térben-időben próbáltam elhelyezni, amelyet a második nemzedék és a hadiérlettségi metaforájával ir-

tam körül. A rendi felépítmény lebontása adja ehhez az első vonatkoztatási pontot, olyan lebontás, amely ezeket a különbségeket nem szüntette meg, hanem inkább csak megmutatta, hogy azok az alapokban vannak. Ami addig intézményesen, a jogrendtől körülsáncolva létezett, most átváltozott kemény gazdasági és szociális tényé. Ha megszűnt egyes birtoklási formák privilégiuma, mások hátrányos diszkriminációja, azzal még nem változott a birtok nagysága és üzemszervezésének mikéntje. Ha megszűntek a politikai kiváltságok, azzal még nem változott meg az a körülmény, hogy a hagyományos politikai osztály évszázadok munkájával kialakított nevelési rendszerrel birt, amely az újabb és újabb nemzedékek tagjaiból ki tudta hozni a politizáláshoz szükséges képességeket – hogy ezek milyen minőségűek voltak, más kérdés, de voltak –, míg a korábbi kívülrekesztettek ebben a tekintetben a nulláról voltak kénytelenek indulni (még ha ilyenkor szükségképpen megindul is az előd- és hagyománykeresés). Alap és felépítmény említésével szándékosan a marxi társadalomelméletre utaltam, de némileg más hangsúllyal szeretném használni ezeket a szavakat: nagyobb nyomatékkal a belső, szellemi oldalon. A hangsúlyt nem a birtok nagyságbeli eloszlására teszem, hanem üzemeltetésének különbségeire, amelyek a gazdálkodás sajátos kultúrájában foglalódnak össze, és a fizikai értelemben vett birtokkal együtt öröklődnek apáról fiúra. Ugyanez áll a politikai berendezések működtetéséhez szükséges képességekre és jártasságokra, a politikai kultúra állására. És ez áll a szorosabb értelemben vett kultúrára, a művelődésre és szellemi foglalatosságokra, melyek úzésére szintén más-más indítatásokat és másfajta kompetenciákat kapnak a különböző társadalmi rétegekben felnövő egyének. Ha a kiegyezés utáni reformokról van szó, a hangsúly magától is ide tevődik, és az általános iskoláztatás bevezetése ugrik ki mint új kiindulópont, mint minden más művelődési forma elterjedésének elemi feltétele: akár az okszerű gazdálkodásról, az akarat érvényesítésének politikai művészetéről vagy a szakmai képesítésről van szó, az írni-olvasni-számolni tudás, a népoktatás e triviuma nélkül hozzájuk sem lehet kezdeni a modern világban. S ha egy költő útját nézzük ebben a tér-

ben, egy lépéssel még beljebb kell menni: mert a léleknek is megvan a maga kultúrája, az a mód, ahogyan az egyén átéli mindazt, amit a világ eléje vet, amibe e világban élven és mozogván beleütközik, ahogy elintézi magában az így adódó problémákat, ahogy túlteszi magát rajtuk. Nyilvánvaló, hogy egy lírai költő elsősorban az alapnak ezen a legfelsőbb oldalán munkálkodik, s műve, ha érvényes, ezzel segít élni másokat is, mindenkit, aki készen áll befogadására.

A lélek üzemeltetésének is megvan a maga ökonómiaja, és ennek fogásait ugyanúgy el kell sajátítani, mint a tárgyi értelemben vett gazdálkodás és művelés fortélyait. A lelki háztartás vezetésére is fel kell készíteni, ahogy a konyhai vagy veteményeskerti teendők végzését meg kell tanulni. Csak ez a felkészítés és felkészülés, éppen mert belül történik, sokszor épp a külső teendők megtanulásának szándékaltalan következményeképpen, szinte észrevétlenül történik; mire az ember észreveszi a formáit, már bennük is van: belenőtt. Az élet más szféráiban – a szokásrend, a hiedelem- és képzetvilág felvételében – a lélek művelésének szándéka már kifejezettebben jelen van, és az európai földműves társadalmakban a templommal évszázadok óta létezik a lelkiség gondozásának intézményesen is elkülönült formája, amely mellett az általános népoktatás bevezetésével a kultúra megszerzésének egy újabb módja intézményesül.

Az ember belenő ezekbe a formákba – vagy azok nőnek öbelé? Végül is mindegy, a lényeg, hogy a külső és belső valamilyen megfelelése már megvan, mielőtt az ember külön-külön szemrevételezné őket. Erdélyitől ilyen, már reflexiókkal átszőtt leírásokat idézhetünk:¹²

„Falusi, városi gyermek nem is tudhatja úgy, mint az uradalmi, tanyai gyermek, hogy mi a gyermekkor, a szabadság.

Éz a gyermekkori nagy játéktér, szabadságérzet és vágy küldte az uradalom fiait a magyar szellemi élet megújítására, megpezsztítésére. [...]

Pusztai gyermek, ha nem törik be a mezei munkára, de akkor sem tudja megszokni a falusi, kisvárosi életet. Nagyüzem az uradalom, mag-, takarmány-, hús-, tej-gyár. Neveltje nem áll meg a másik nagyüzemig, a gyárig, a városig. Az iskolázott pusztai gyermek még kevésbé leli helyét falun, kis-

városban, hivatali szobákban. Egyéniség marad, mert gyermekkorában sokat kóborolhatott a szabadban. Utálja a parcellás kis életet, mert gyermekkorában magáénak érzett a sorompón belül egy egész kis világot, sokkalta külön, műveltebb, rendezettebb, végeredményben sokkal közősebb világot, mint a falu, vagy a kistanyavilág, a végtelennek, égis-érőnek tetsző nyárfasoron túl.” (32–33)

A lélek a maga hajlamaival és törekvéseivel a környező világ pontos lenyomata; úgy is mondhatjuk: a világ tárgyi berendezkedésének és térbeli tagolódásának leírása közvetlenül megjeleníti egy lélek belső konstitúcióját. Erdélyitől mi sem áll távolabb, mint hogy idealizálja az uradalmi élet szociális valóságát, de a külső világ és a belső tér képzetes egymásra vetülése életre szólóan lenyűgözi, és verselésének el nem apadó forrását bugyogtatja föl. Elég a pusztai gyermekkor legapróbb részletét előkotornia emlékezetéből: leírása menten bensőséges lelki jelentést vetit elénk. Ez táplálja társadalmi utópiáját is:

*„Egy pusztai életében áttekinthető gyermekszemmel is az élet. A sorompókon belül minden uradalom ország volt az országban, megye a megyében. Szembetűnően mutatta benne magát a feudalizmus tekintélylépcsőzete, hierarchiája, arisztokráciája, rendi élete, az éves, hónapos, hetes, napszámós, harmados és részes munkásság szigorú, katonás munkafegyelem alatt élő serege. A pusztai uradalom fiát ez a kép kíséri végig az életen, ebbe vágyik vissza, ezt akarja látni, megvalósítani mindenütt egy eszményi alapon, ahol a birtokos maga az Isten. Egy új feudalizmus, neofeudalizmus álmát álmodják és hirdetik az ország szellemi életében vezetősze-
repre törő parasztfiak, s ebben találkoznak a nagyvárosok, nagyipari üzemek munkásaival [...].” (34)*

Erdélyinek eszébe sem jut, hogy az a valóságból, emlékezetből és képzeletből összeszórt világ, amely az ő belső világával ennyire egyezésben van, másoknak, más kisvilágokban felnőtt lelkeknek talán nem klappol ennyire. Ha ő utálja a „parcellás kis életet”, az, aki abba nőtt bele, talán a „sorompón belül” megtartó tekintélylépcsőzetet és katonás regulát utálja, más típusú gyermekkori szépségekre emlékezik, és a háta is borsószik az Erdélyi-féle kollektív nagyüzemi gazdaságoktól:

„Elképzelem a jövő uradalmát [...] Elképzelem, hogy csip-csup kisbirtokok, falvak nem is lesznek, hanem nagy egységekben műveli a nép a földet, akár állami, akár szövetkezeti alapon. Híszem,

hogy ez a jövő, a föld és a nép, a magyarság és minden földműves nép jövője. Nem kell ehhez Marx és Engels, kialakul ez a gondolkodás, ez az ország- és világgép minden ilyen emberben, mint én, kiforr minden lélekben, amely valaha befogadta az Evangélium tanítását és gyermekkortól érett férfikorig, kereste az életben, a valóságban, itt a földön, Isten országának, az Új Édennek a képét.”

A mezőgazdaság kollektivizálásának és nagyüzemi átszervezésének kísérletéről hetvenéves tapasztalat van a hátunk mögött. Erdélyi sorait úgy is olvashatjuk, mint tanúságtételt amellet, hogy a tulajdonlás és üzemszervezés e módjához a kelet-európai paraszttársadalmakban nem hiányzott bizonyos belső hajlandóság. A „*parcellás kis életek*” említése emlékeztethet arra, hogy nem hiányzott a belső ellenkezés sem, de hát ellentétes hajlandóságok nemcsak egy társadalmon, de egy lelken belül is előfordulnak. Erdélyi gondolhatta úgy, hogy evangéliumi retorikája az ő ország- és világgépét kellően szembeállítja a szovjet kollektivizálás propagandájával, de ha az eszmei héjat lerántjuk, a mag, az Új Éden e világi alakja miben sem különbözik a Vidám Vásártól.¹³ Az iménti idézetben és több versében is Erdélyi hitet tesz amellet, hogy a föld egyéni kisajátítása és felosztása Isten ellen való: a föld egyetlen jogos birtokosa „*maga az Isten*”. A föld nacionalizálása, amellyel a bolsevikok győztesen meg tudták vinni a polgárháborút, itt a földön ugyanazt a tulajdonviszonyt veszi célba, mint Erdélyi. „*Nem kell ehhez Marx és Engels*” – Lenin bizonyára elégedetten olvasta volna ezeket a sorokat, hiszen az ő forradalmi terve épp azon alapult – és bevált –, hogy a tan találkozni fog a paraszti társadalom saját talaján megtermő törekvésekkel. Tolsztoj evangéliumi tanításában épp a paraszti tömegek spontán törekvéseinek autentikus megszólaltatását, „*a parasztforradalom tükrét*” látta és méltányolta. Ha Erdélyi tanúvallomásának hitelt adunk, Trockij munkáshadsereg-szervezési ötlete sem tűnik egészen talajtalannak, legalábbis mint ötlet, mert a gyakorlatban hamar csődöt mondott.

Csak felvillantani akartam néhány pontot, amelyben nagyon is különböző, sőt ellenséges indítatású reflexiók találkoznak, és fel-tűnő, talán groteszk, de mindenképpen le-

leplező egyezést mutatnak. Nem azt szándékozom ezzel mondani, hogy Erdélyi társadalomképe „lényegében” nem különbözött a bolsevikokétól – ez képtelen állítás volna. Csak azt, amit a Fekete-Körösről mondtam: a folyó ugyanaz. A reflexiók kibékíthetetlenül állnak egymással szemben; a tárgy, amelynek körvonalai és egyes vonásai hol homályosan, hol élesen, de torzító perspektívában megjelennek leképezéseikben, ugyanaz.

A tulajdonnélküliség mentalitása ez a tárgy, ennek a mentalitásnak eleven valósága a kelet-európai paraszttársadalmakban. Pozitívan kifejezve ez valamiféle közösségi tulajdont igényel; a modern tulajdonformák felől visszanézve az egyéni tulajdon kisebb vagy nagyobb, mérsékelt vagy radikális korlátozását, Erdélyinél: sorompókkal való kirekesztését jelenti. Nem akar tudni semmi külön kis világról, amely az egyént elválasztja az emberek közös világától.

Enyém

Nem várjunk természetesen Erdélyitől részletes és kifejtett társadalmi reflexiókat. Az ő érdeklődése és érzékenysége a lélek berendezésére volt beállva, tehetsége e berendezés megmutatására volt. De ha szem előtt tartjuk, hogy ami legbelül van, annak közvetlenül megfelel valami szemlélhető külső és viszont, és Erdélyi mindig ezeket a közvetlen megfeleléseket keresi, akkor a tulajdon intézményéről való elképzelés nagyon is jellemző lehet arra, hogy a lélek mit és hogyan tekint a sajátjának. Idéztem már azt a verset, amelyben a fiatal Erdélyi világhódítóknak ábrázolja magát, persze egészen szellemi értelemben, úgy, hogy az semmi földi javak vagy hatalmak birtoklását nem foglalja magában, sőt kizárja azt. Még belsőbb tájakra vezetnek azok a versek, amelyekben valamiképp a család általánosított és átszellemített képe jelenik meg, hogy – a tulajdonnélküliség mentalitását kiegészítve – megmutassa, mi az, amit a legbensőségesebb értelemben a magáénak tud. ŐSEIM című versének (1927) hangütése a felmenők anonimitásának kimondásával és vállalásával dacos szembenállást fejez ki a „*régi családokkal*” („*Én nem tudom: kik voltak őseim, / ne is tudjam soha, soha...*”); neki épp a cselédházi „*véletlen család*” adja azt a keretet, amely-

ben önmagával igazán és a szó teljes értelmében azonosságra találhat („*Ne lássam kezdetét, se végét! / Kezdet és vég magam legyek!*”). A benne megrezdülő érzések belső kidolgozása az utolsó két versszakban megmutatja, hogy az így önmagához talált ember egyben a leg-egyetemesebb testvériséghez jut:

*„Jobb lenne, jobb nem tudni azt sem:
ki egytestvér velem, ki nem,
atyámfiait hadd kéne látnom,
s anyámfiait mindenkiben!*

*Jobb lenne, jobb, nem tudni azt sem:
melyik kisgyermek az enyém,
hogy valamennyit, valamennyit
a magaménak érezném!...”*

Erdélyi a népmesei „*harmadik fiú*” sztereotip motívumában vélte felfedezni azt a kulcsot, amely születése és rendeltetése titkára megfejtést ígér: az öröklés rendjét megfordítva az utolsó helyről az élen teremni, a legkisebből a világ birtokosává válni. E motívum mögé saját gyermekkorának valóságát képzeleli: „*Már két testvér is irigykedik egymásra [...] Hát még ha három gyermek s hozzá egynemű [...] Az állandó osztozkodás végső tárgya „a szülői szeretet, az apai s mindenekelőtt az anyai kegy [...] Olyan világgal felérő kincs az anyai szeretet, hogy a gyermek, aki abban csalódik, képes ölni érte” (7). Amikor a felnőtt Erdélyitől ismételten azt olvassuk, hogy fiúnak születettségével becsapta anyját, joggal gondolhatunk arra, hogy ez a homályos önvád még a gyermeki narcizmusban fogant, kétségbeesett kísérletként, hogy annak tekintet nélküli mohóságát és a belőle kicsapó agresszivitást valahogy belülről meg-
regulázza. Mindez sajátos kétértelműséget adhat a vers e sorának: „*Jobb lenne, jobb nem tudni azt sem: / ki egytestvér velem, ki nem*”: egyszeriben kihalljuk belőle, ami elől az egyetemes atyafiságba próbál menekülni, a valóságos testvérektől való megszabadulás vágyát. Egy másik versében édesanyját „*minden árvák anyja*”-nak szeretné tudni: akkor érezné igazán a magáénak. A lélek, amelyet halálosan sért minden osztozkodás, gyógyírül a mindenki-vel való osztozkodást javallja.*

Így olvashatjuk AZ ENYÉM című versét is (1922):

*„Akárkié az a föld,
ahol születtem,
akárkié is az a nő,
aküt szerettem:
enyém az édes gyötrelmem,
a honvágy és a szerelem,
az enyém, az enyém!...”*

Személyes tulajdonul azt hagyja, ami természete szerint a legszemélyesebb: a dolgok és viszonyok belső átélését. Nagylelkű és adakozó gesztusként tűnik föl – de mintha csak arra szorgálna, hogy kimondhatóvá váljon a mohó kisajátítás szava: „*az enyém, az enyém!...*”. Még követelődzöbben szól bele a gyermeki narcizmus hangja a következő versszak zárásába:

*„Anyám sokfias, szegény
mégis egészen az enyém,
az enyém, az enyém!...”*

Írásom mottójául az ÁTVÁLTOZÁSOK egy Narcissusra vonatkozó sorát tettem. Hadd idézzek hozzá még hármat: „*Nem más, mit szemlélsz: magad árnya, mi visszaverődik: / semmi magában e kép: idelép ha te jössz; s ha te itt vagy, / ittmarad; és elenyész, ha te el tudsz tőle szakadni.*” (III. 434–436) Amikor ezzel Erdélyi narcizmusára célzok, nem pszichológiai látetelet szándékozom kiállítani róla: nyilvános, bemutatott, versbe átírt személyiségéről beszélek, amelynek pszichológiai elemzéséhez maga ad támpontokat.¹⁴ (Erre a kérdésre Erdélyi nyelvészkedése kapcsán még visszatérek.) Narcisztikus vonások és hajlamok bizonyára mindnyájunkban vannak – ezért is érezhetjük magunkat megszólítva Erdélyi verseitől. Egy alanyi költőben pedig alighanem több van belőlük az átlagosnál – ez már afféle foglalkozási ártalom. A kérdés, ki mit kezd ezekkel az adottságaival, hogyan néz szembe velük, hogyan dolgozza föl őket. Erdélyi esetében az a sajátos, hogy narcizmusa, önközpon-túsága a kollektívizmus képében lép vele szembe, mintha hordozója így menekülne attól, hogy igazán szembenézzen vele. Szeretném félreérthetlenné tenni, hogy erről az átfordulásról nem az Erdélyi-vers hitelének kikezdése végett beszélek: ellenkezőleg, ez adja hitelét, valódi lelki meztelenségét, azt, hogy kimondhatóvá tesz olyasmit, amit ma-

gunk előtt is titkolunk, és legfőképpen Erdélyi titkol maga elől.

Oratio recta és obliqua

Vas István „*a líra regényé*”-ben Erdélyi költői forradalmának lényegét abban adja meg, hogy visszahozta a költészetbe az *oratio recta* lehetőségét. Az előzőekben mindenféle obliquitásokat, kerülő úton feltörő jelentéseket próbáltam kimutatni Erdélyi – főleg fiatalkori – verseiből. Ez nem áll ellentétben Vas István megállapításával, aki a retorikai *terminus technicus* említésével is jelzi, hogy nem a versek tartalmáról beszél. A versbeszéd alakításának módjáról van szó, amelyet az Erdélyi-vers visszahozott a közbeszéd és a szokásos szemlélet alakzatainak közelébe, miután a korábbi költőnemzedék éppen ezektől eltávolodva, ezeket felfüggesztve vagy épp lerombolva látta csak lehetségesnek a kifejezést. Nem a jelentés leegyszerűsítésére utal tehát, hanem egy költői nyelvújítást jellemez, amelynek hatása alól magát sem vonta ki – egészen a SOLYMOSSI ESZTER VÉRE megjelenéséig, amikor a maga részéről Erdélyit leírta az olvasni érdemes költők listájáról.

A klasszikus retorikai alakzatra való utalással Vas István egyúttal kivette Erdélyi költészetének jellemzését abból a kontextusból, amelyben első fogadtatásától és még sokáig, mindmáig értelmezni próbálták, s amelyben Erdélyi önértelmezése is mozgott: hogy általa a népdal, a népmese hangja hódítja meg a magas irodalom hadállásait. Ki is mondja: „*Erdélyi – a kritikai közhittel ellentétben – nem is annyira a népdalhoz nyúlt vissza, hanem Petőfihez: még a népdalból sem úgy merített, mint Bartók, hanem olyasféleképpen, mint Petőfi.*” (121)¹⁵

Ha a népdalhoz való viszonyról van szó, lényegesnek tartom kiemelni, hogy a „*népdali szó*” nem Erdélyi magával hozott öröksége volt, hanem művelődési élmény: amint leírja, Imre Sándor népköltészetéről írt tanulmányának¹⁶ elolvasása hozta az elhatározó találkozást, és szorgalmasan forgatta a népköltési gyűjteményeket. Ami persze nem jelenti azt, hogy otthon és későbbi kóborlásai során ne találkozott volna egy-egy darabjával, s így lehetett tapasztalata arról, hogyan szólal meg eredeti környezetében. Önálló és módszeres gyűjtést azonban ő maga sohasem folytatott. Azt gondolom, hogy ez lényeges

különbség mind Bartókkal és Kodállal szemben, akik tudós gyűjtőként tárták föl az eredeti anyagot, mind adatközlőkkel szemben, akik mintegy eleven tárlóként hordozták magukban emlékeit. Ezek a különbségek azonban elhomályosultak a mellett a feltűnő tény mellett, hogy a *Nyugat* költői forradalma után megint a már meghaladottnak vélt népies hang szólalt meg a magyar lírában. A közönség egy része – és persze Erdélyi maga is – hinni akart abban, hogy a „népiség” valami magában való ideális vagy kvázi materiális szubsztancia, amely létezik térben-időben való megnyilvánulásaitól függetlenül is, a megnyilvánulók hozzá való külső-belső viszonyától függetlenül is, és reményeiket a teljes és még teljesebb kinyilatkoztatásához fűzték. Mások gyanakodva nézték, sőt fenyegetve érezték magukat tőle, és siettek hangot adni fenntartásaiknak.

A fenntartás egyébként nem hiányzott a népiség hívóinek táborából sem. Az alaphangot Szabó Dezső adta meg Erdélyi első kötetéhez írott előszavában.¹⁷

A nyúlfarknyi irás egy nagy jelenés betoppanását látszik bejelenteni. A rövid terjedelem Szabó Dezsőnek nem akadály, hogy széles tablót rajzoljon az Ady-generáció utáni magyar költészet teljes elposványosodásáról. Az Ady-utánzók és a „*mindenféle-izmusok csám-pás hívei*” jó szót nem kaphatnak tőle, de igazi haragja az „*Arany–Petőfi–Abrányi–Pósa–epigonok*” fejére zúdul, akik a „*millióféleképpen becsapott*”, földjétől, vizétől, államától, nemzetétől meglopott magyartól most utolsó kincsét, fajiságát lopkodják szét. „*Itt most csak a teremtő géniusz segíthet.*” A felkonferálás lendülete azonban itt megtörik. Szabó Dezső érzékelteti ugyan, milyen kivételes esemény, hogy ő egy idegen műhöz előszót ír, de a vékony kötet verseit ajánló meleg szavai nagyon is langyosnak hatnak a tűzőkádó indítás után: „*Ezek a versek [...] nem akarnak feltétlenül új hangokat felvadászni*”, de azért látni lehet bennük „*egy egészségesebb, őszintébb lírához való visszatérést és itt-ott felcsillanó ígéretet*”. Nem csodálkozhatunk, hogy Erdélyiben benne maradt a tüske.

Németh László persze alázatosabb versolvasó volt, mint Szabó Dezső, de az Erdélyi-versek végső soron benne is hagynak hiányérzetet, amely természetesen a felkeltett nagy

várakozásokhoz mérten értendő. Azok a jóindulatú megjegyzésekbe csomagolt, de lényegében kicsinyítő megjegyzések, amelyekben fenntartásainak hangot ad, nem az induló költőknek kijáró szokásos kritikusi óvatosságból fakadnak. Valami belső korlátot érzett, még ha mibenlétét nem tudta is találóan megfogalmazni. Amikor tipikus „kismesternek” jellemzi őt, aligha talál, hiszen Erdélyi egyre inkább a nagyobb költői műformákhoz fordult – lehet ugyan azt mondani, hogy dalban vagy életképben jobb volt, de ez már izlés dolga.

Ignotus Pál kritikája¹⁸ a *Nyugat* 1928-as évfolyamában megfordítja az arányokat, az Erdélyi-versek belső korlátjára összpontosít, és a jóindulatú méltatást hagyja a margóra. Készséggel elismeri, hogy Erdélyi „*vérbeli költő*”, és költészetét így jellemzi: „*olyan, akinek szemében, mint a vallásalapító őseimében, a dolgok néha annyira érzéketlenül rajzolódnak ki, hogy személyekké is válnak, s a személyek valóságos kis mítológiai anekdoták hőseivé*”. De ha a verseiben kifejeződő költői attitűdöt és lélekalkotó törekvést nézzük, „*a banalitás rahabilitálását*” kell látnunk bennük, „*a bonyolult és differenciált érzésekkel szemben*” (273). Az igazán nagy költőknél az egyszerűség mindig egyfajta stilizáltság eredménye, ők nem azonosulnak a dalaikban kifejeződő egyszerű érzésekkel, kultúrában és civilizációban differenciálódott szellemük ott érezhető a háttérben – Heine a legjobb példa erre –, mert az egyszerűséget belső távolságtartással adják elő: tettetik azt, és nosztalgikus fájdalommal viszonyulnak hozzá. „*Költő, mondj igazat, de rajt ne kapjanak!*” – formulálja ezt az ars poeticát. „*Erdélyi Józsefnek elhisszük, hogy nem hazudik, és ez a katasztrofális*.” (277)

Az irónia és nosztalgia követelése igazán nem új – a múlt századi romantika tételes esztétikájához vezet vissza. Ignotus Pál azt hangsúlyozza, hogy a visszatérés vágya csak akkor hiteles, ha már megtörtént a tényleges eltávolodás a műveltségben és civilizáltságban. Erdélyinél nem ez a helyzet. „*Van egy írófajta, aki a visszavágyódáson s visszahulláson kezdi. Aki széles gesztusokkal kioperálja magából a kulturáltságot, amely sohasem is volt a testében. Aki a magáraeszmélt őseim harsogó büszkeségével veti el magától a túlfelzett civilizációt, amely amúgy sem hagyta rajta a nyomát*.” (280)

Tersánszky Józsi Jenő hozzászólása nyomán a vita középpontjába – elég szerencsétlenül – az a kérdés került, hogy a műveltség hasznára válik-e a költői tehetségnek. Tersánszky mellett érvel, hogy nem¹⁹ – persze igen művelt érveket használ. Ami Erdélyit illeti, alapvető félreértésnek tartom, hogy az ő attitűdjéből hiányzott a modern értelemben vett műveltség vagy civilizáció, és ezen az sem változtat, hogy Erdélyi maga is sokszor ilyen félreértésben van ön maga felől. Csak emlékeztek arra a szememben nagy jelentőségű tényre, hogy a népköltészet olvasmányélményként vált számára elhatározó hatássá – ugyanúgy, mint ahogy „Lipócia” kies vidékein történt, ahol a modern izlés éppen ekkoriban a Bauhaus-geometria és az eredeti népi ornamentika együttesével igyekezett otthonossá tenni magának lakásbelsőit. Erdélyi bizonyára más környezetbe gondolta bele a népművészet formáit, de hát ki-ki rendezze be enteriőrjeit tetszése szerint. Az Ignotus Pál-vita is azt tanúsítja, hogy a bajok akkor kezdődnek, amikor az izlések kilépnek a lakásbelsőből, és törvényt akarnak ülni más enteriőrök berendezése fölött. A törvényszabáshoz mégiscsak valamivel több kell, mint a pusztá tetszés vagy nem tetszés.

Érvelését Ignotus Pál egy kifejezett izlésítélettel indítja. Erdélyi DIÓVERÉS UTÁN című kis verséből idéz, azt „*szép, allegorikus elgondolásnak*” ismeri el, s záróstrófájában „*rezignált, játékos részvéthangulatot*” fedez föl:

„*Óh, te szegény, lecsupált fa,
hogy hasonlítsz az emberhe* – ...
*Minél jobban meg vagy áldva,
annál jobban meg vagy verve!*...”

Annál jobban fennakad a vers következő során: „*Derekasán rádjárt a rúd*” – „*nem érznek ebben valami eredendő, kínos bárdolatlanságot, valami tenyeres-talpas helyeséget*”, amely egészen agyonüti a verset?

Ha mint e kérdés elkésett címzettje válaszolhatok: nem, semmi ilyet nem érzek. De nem gondolom, hogy érzéseim közérdeklődésre tarthatnának számot. Inkább azt mondanám el, hogyan értem ezt a verset – nem a hangulatát, hanem a benne megfogalmazott költői elgondolást. És akkor már érdeemesnek tartom beszámolni arról, hogy a zá-

rórsorok „*áldva – verve*” szavai bennem Vörösmarty SZÓZAT-át idézik, mert azt gondolom, ez könnyen megeshet bárki versolvasóval, aki a magyar kultúrában nőtt föl. (Azt semmiképpen nem akarom mondani, hogy Erdélyi gondolt a SZÓZAT-ra, amikor a verset írta – ki tudja, hogy közben mire gondolt vagy nem gondolt azon kívül, amit leírt?) Ez a viszonyíthatóság a szavak értelmét egy közelebből körülhatárolható jelentés térben formálja meg. „*Áldjon vagy verjen sors keze*”: az áldás és verés itt két külön, egymást váltogató állapotként mutatkozik. Az Erdélyi-vers szemléletében nemcsak összefüggnek, hanem egyenes arányosság, már-már azonosság van köztük. Egy költői toposz belső átformálása történik, egy olyan toposzé, amelynek egyetemes nemzeti jelentőségét aligha kell bizonyítani. Ez az eszmei vonatkozás szerintem a vers értelmezésének legalább olyan fontos összetevője, mint az általa kiváltott hangulat. (A nemzeti szempont kiemelésével nem Ignó Pál urbanus kozmopolitizmusára, annak állítólagos nemzetietlenségére akarok célozni. Ha a világpolgárság nemzetietlen, Erdélyi népisége legalább annyira az: idéztem ezzel kapcsolatos nyilatkozatát.)

Belső átformálást mondtam, mert az nem a kifejezett reflexió formájában történik, ahhoz mintegy csak a labdát adja föl. Az áldás-érés értelmének előtérben álló – az *oratio recta* módján megadott – vonatkoztatási kerete azonban közvetlenül és tárgyilag érzékletes: a bő terméssel megáldott fa, amelynek ágait dióverő póznával püfölik. Hozzátehetjük, ez a kép egy olyan alany szemléletében adja magát, aki a látványt nem elvont festőiségében fogadja be, hanem aki a termelői tevékenység tárgyát látja benne. Ebbe a szemléletbe pontosan és szó szerint illik a „*derekasan rád-járt a rúd*”, amihez, meglehet, tenyeres-talpas nekihuzakodás kell, de hogy mi benne a „*hetykeség*”, az előttem nem világos. Talán onnan kél ez az érzés a vers kritikájában, hogy itt is vonatkozás van egy nyelvi toposzra, ezúttal nem költői, hanem közbeszédi toposzra, szólásmódra. Persze amikor a „*rájár a rúd*” fordulatot szokásosan használjuk, annak csak átvitt és általánosított értelme idéződik föl, az idiomatikus kifejezés stílusértékének többé-kevésbé határozott érzésétől kísérve, de nem a szó szerinti, tárgyilag érzékletes jelentése.

Ezt kapja vissza a versben az idióma, amit én inkább költői leleménynek érzek, és ami egyébként olyan fogás, amelyet Erdélyi sok más versében is gyakran és rá jellemző módon alkalmaz. Mindenesetre ennek a „*kismesteri*” igénnyel írt versnek közelebbi elemzése is arra vall, hogy az *oratio recta* és az *oratio obliqua* megkülönböztetése a sikerült versbeszédben fölülte viszonylagos.

Népiség

Idézni szeretnék még egy kritikát, egy olyat, amely a népiség kinyilatkoztatását keresi és méltatja Erdélyi költészetében. Féja Géza rövid és alkalmi recenziója a *Válasz* 1935-ös évfolyamában jelent meg,²⁰ jelentősége abban van, hogy Erdélyi ekkor már véglegesen elismert költőnek számít (ha nem is annyira, mint ő elvárná), a *Válasz* nak pedig egyik reprezentatív lírikusa. Féja ehhez mértén fogja is föl feladatát. Néhány bekezdésben lényegretörően felvázolja a népiség magyar eszmétörténetének alapvető fázisait, megadva ezzel egy szintetikus népiségfogalom definícióját is, s Erdélyi költői hozadékát ezen a szélesen megrajzolt háttéren jellemzi.

„*A XIX. század népisége néha a legjobbaknál is valóban idealizáló népiség volt [...] különben is elsősorban a költői nyelvre és hangra tett hatást [...] Az Ady-nemzedék népi vonatkozásai elsősorban szociális természetűek voltak, de az ő idejükben már megindult a népiség teljességét fölfedező munka betetőzésével a »visszateremtés« munkája is (Bartók, Kodály).*” (614) Látni való, hogy ez a történeti vázlat egyben a népiség definíciójának kísérlete. Szabályos szellemtörténeti triász látszik kifejlenni: a tézis az idealizáló és nyelvi oldal, majd fellép az antitézis, a reális-szociális oldal. A szintetikus fok „*a népiség teljességét*” ragadja meg, amely nyilván azért teljes, mert egyesíti magában az előző fázisokat azok egyoldalúsága nélkül. Ez a teljesség azonban nem magában a szintézisben jön létre: megvolt már láthatatlanul az eddigi mozgás alapjául, most felfedezésének feltételei érnek be. Az így láthatóvá tett ép és egész alapon működő kreativitás sem valami új létrehozása, hanem „*visszateremtés*”. Egy radikális konzervatív elgondolás summáját látjuk.

Ami Erdélyit illeti, ő a húszas években „*lírai forradalmat*” hozott, mégpedig azzal, hogy „*ismét dalolt [...] dalolásában volt valami petőfis,*

de mélyebb elhajlás is a népdal felé. Azzal a tudattal jött, hogy a népköltészet egységes és magasrendű költői világ [...] világélményt érzett és tudott benne, a népkultúra az ő elsőrangú kultúra-élménye.” (615)

Korábban én is kiemelttem, hogy a népköltészet Erdélyinek kultúraélmény volt, de más hangsúllyal: hogy olvasmányélmény. Féjánál – és ebben nem állt egyedül – összecsúszik a „kultúra” két értelme: az, amelybe az egyén belenő, amely így személyiségének reflektálatlan háttérét alkotja, s az, amelyet kifejezetten kulturális technikákkal szerez meg, a formális oktatás és képzés keretében, könyvek és más kulturális médiumok közvetítésével, általában a művelődés révén. Az a kultúra, amelybe Erdélyi belenőtt, távolról sem tartalmazta a népiségnek azt a teljességét, amely a gyűjtőmunkában feltárult, és nemcsak terjedelmileg, hanem főleg szerkezetében. Az autentikus népművészet és álnépiesség megkülönböztetése, amelyet Bartók és Kodály kezdeményezett, kifejezetten a modern tudományos kritika szempontja volt, tudós viszonyulás a népi kultúra anyagához, és semmiképpen nem hordozóik viszonyulása hozzá. Ezt a népi szubsztancia hívói mindmáig úgy magyarázzák, hogy a modernség a népet is megrontja (gyermekkora világa mögé Erdélyi is odagondol egy korábbi eredeti állapotot, amelyhez képest az, amelybe beleszületett, már romlott változat). De ha a népben nem, akkor hol létezik az az autentikus és teljes népiség? A válasz, ha a tényeket nézzük, kézenfekvő: könyvekben, múzeumokban és különböző értelmiségi indíttatású mozgalmakban. Az „értelmiségi” jelzővel nem e mozgalmak eleveenségét, sok szépségét, helyenkénti nagyságát akarom kisebbiteni. Ezt csak az érezheti így, aki ebben a jelzőben eleve valami fitymálót gyanít. Erdélyi nem „azzal a tudattal jött, hogy a népművészet egységes és magasrendű költői világ” – ez egy intellektuális álláspont, amelyet Erdélyi hadiériettségje után szerzett. Csak költészetének hívei és támadói egyaránt elfeledkezni látszanak arról a szemük előtt álló tényről, hogy Erdélyi az értelmiségi létformát választotta, annak is legkivonatósabb változatát, a szabadon lebegő értelmiségiét. Magatartásának és nézeteinek olykor kirívó antiintellektualizmusa ezt nem cáfolja – csupán az intellektueleknek abba a

kategóriájába sorolta, amelyről Babits AZ ÍRÁSTUDÓK ÁRULÁSÁ-t írta. A magyar szellem jelentősebb alkotói közül pedig aligha vitathatóan Erdélyi ment el a legmesszebb ebben az árulásban.²¹

Féja recenziójának lezárásaképpen is találkozhatunk egy elegánsan fogalmazott és nehezen szaván fogható – mert a méltató hangvételből ki nem zökkenő – elhatárolódással. „Nyughatatlan csapkodásai között folyton egy jégyül ki rajta: a mesebeli ember jele, csillaga, emberi magatartása: a megváltó küldetés tudata. [...] A népmese választott emberének küldetése a világbírárság vagy a világ megajándékozása. Erdélyi életének jobbik felében ez a nagy ajándékozó ösztön él, mely a keserű fortyogó sarat egyetlen mozdulattal szellemmé nemesíti. E folytonos »kigyulás« a ciklus legsajátabb szépsége.” (615) Nehéz ebbe bele nem hallani, hogy Erdélyi életének van egy rosszabbik fele. Egy gramm méreg, amely Erdélyinek megkeseríthette Féja egész főztjét. A szavak azt az értelmet adják ki, hogy az anyag szellemben emelését az ajándékozó mozdulat végzi, s a „világbíró” küldetésről nem olvassuk, hogy – legalábbis Erdélyi esetében – hasonló teljesítményre képes. Az tehát meghagyja a sarat a maga keserű fortyogásában, sőt talán éppen az fortyogtatja. Erdélyi vezéri ambícióira kell gondolnunk, amelyeket Féja sem nézett jó szemmel: „akkor jobb, ha Sárközi György”. De lehet, hogy a két alternatív „küldetés” nem is válik el annyira. Adakozó, mindent szétesztő verseiből kihallani véltem a mohó narcizmus hangját. Lehet, hogy ezt a jelentést csak az elemző akadémikusok viszi be a versbe – csak hogy nem alaptalanul. Mert nem egészen az elemző hibája, ha az efféle reflexiói külsőlegesen maradnak a vershez képest. Erdélyi úgy azonosul az ajándékozó szereppel, hogy elmulasztja az önmagával való igazi szembenézést. Megszületik a szép vers, de a valódi megrendülés, a felkavaró átváltozás, a *metanoia*, a bűnbánat elmarad.²²

A halál és a hal állá

Szólni kell még egy fenntartásokat szülő körülményről, amely első indulásától lényegesen befolyásolta a róla alakuló irodalmi közvéleményt. Erdélyi maga számol be arról, hogy nyelvészeti spekulációi mekkora megütözést váltottak ki az irodalmi élet legna-

gyobb tekintélyeiből, véleményformálóiból, akik egyébként készséggel egyengettek költői pályáját. „Mután 1918-ban a harctérről hazakerültem – írja – és feljöttem a fővárosba, sok embernek sokat beszéltem az én szófejtéseimről.” (5)²³ Ezek középpontjában az a felfedezés állt, hogy a „halál” szó valójában elhomályosult összetétel volna, eredetileg a „hal állát”-t jelentette. És ezt Erdélyi véres komolyan gondolta, s nemcsak megváltó nyelvészeti felfedezésként hirdette, hanem egy egész ősi mitológiát kerekített köré. Visszaemlékezéseiben megemlíti Babits egy 1924-ben megjelent cikkét – KÁP-ISTEN –, amelyben mint csodabogarat tűzi tollhegyre ezt a botcsinálta nyelvészkedést. „Németh László, akinek talán a legtöbbet beszéltem szófejtéseimről és a fogalomalkotás hiányzó tanáról [...], sietett előre tanúskodni, ahogy ő szokta, mellettem és ellenem egyszerre [...]” (8–9) „Móricz Zsigmond sem tudta megérteni: hogy azonosíthatom a halál szót a hal állával, pedig az egész magyar nép, az egész nyelvterületen, azonosítja ezt a két fogalmat, mikor azt kérdi, hogy ki ette meg a halálát, s azt feleli rá, hogy aki lenyelte a hal állát.” (10) – Fontosnak tartom közbevetni, hogy a szófejtést Erdélyi egyéni leleményként ötolta ki, a népi találós kérdést utólag ismerte meg egy szólásgyűjteményből. – Nem volt más Szabó Dezső reakciója sem, aki végtére is professzionálisan képzett nyelvész volt: ő „azt kérdezte tőlem, ugyancsak emiatt: tudom-e, hogy ilyen eszméi csak az őriútnak szoktak lenni” (10).

Mindezek a reakciók Erdélyit a legkevésbé sem ingatták meg. „Én azonkívül, hogy figyelmesen olvastam a népköltési gyűjteményeket és tudomásul vettem a nyelvtudomány eredményeit, magamba mélyedtem, megkerestem magamban a volt gyermeket és az ősembert, leszálltam abba az elsüllyedt világba, ahol minden hangnak olyan teljes értéke van, mint egy szónak vagy egy egész mondatnak. Művemem nem is tekintem tudományos műnek, s megvallom, ebbeli munkásságomat sokkal többre becsülöm egyéni költészetemnél. Mert ez a magyar nyelv költésze.” (12)

Ezek a nézetek nyilván nemcsak azért váltottak ki megütközést, mert kiagyalójának hőbörödöttségére vallanak; végül is az irodalmi és művészeti élet sokkal megengedőbb némi bogarasságok iránt, mint más mesterségek világa. Inkább arról lehetett szó, hogy megérezték benne a szubsztanciális népiség

abszurd paródiáját, amit kritikusi elégtétellel, hivei kényelmetlen érzésekkel fogadtak. Erdélyi soraiból kitűnik, hogy semmit sem értett meg a modern nyelvtudomány kritikai módszeréből: „Nekem is van olyan jogom tetszőlegesen boncolni a szavakat, mint a nyelv-tanírónak. De én megmutatom, hogy igazi, szép, lelkes, a magyar nyelv szerinti rendet teremtek még ezen a téren, ha az életem rámegy, még akkor is.” (6) Semmi nyoma annak, hogy akár csak észrevette volna, hogy a tudomány etimológia mi módon próbálja korlátozni a szófejtések tetszőlegességét: hogy olyan hangfejlődési trendeket mutat ki, amelyek függetlenek a jelentéstől, így a szavak történeti azonosítását nem engedi át egészen a jelentésbeli összefüggések mérlegelésének, és főleg nem a halál utáni hasonlítgatásnak, amely sokkal nagyobb teret nyit az önkényességnek. Erdélyinek azonban ez előtt be kellett hunynia a szemét, ha tartani akarta magát ahhoz az elvéhez, hogy minden hangnak mondatértékű elemi jelentése van, s a szavak valamiféle alkímiai vegyületet alkotnak, melyben tehát a jelentés és a hangalak között valamilyen szoros megfelelés áll fenn.

A népi mozgalom eszméinek radikális kultúrkritikai és társadalomkritikai éle volt; a tudomány radikális kritikája kevésbé érdekelte. Kritikája legfeljebb a tudomány egyes betokosodott intézményeit vette célba, de nem terjeszkedett ki a tudományos módszerre, a tudományos elmélet mibenlétére. Ennek, úgy gondolom, nemcsak az érdeklődés és tájékozódás hiányában volt az oka, az érdekelttség is hiányzott. Németh László például, aki kivételesen fogékony volt ilyen irányban is, nem jelentéktelen hullámmással ugyan, de végig megmaradt egyfajta szolid XIX. század végi tudományfelfogás mellett.²⁴ És azt hiszem, azért hiányzott az érdekelttség, mert az autentikus népiség fogalma, bárhogy értelmezték is a továbbiakban, kiindulásában Bartók és Kodály révén kétségkívül összefüggött a századelő tudományosságával. (A népi szociográfiának is volt ilyen összefüggése a századelő pozitivistá szociológiájával, ezt az összefüggést azonban magában a mozgalomban nemhogy nem tartották számon eleven hagyományként és példaként, de inkább megfeledkezni akartak róla.) Erdélyiben meglelt volna a hajlandóság egyfajta szélső-

séges tudománykritikára is, eszközei azonban oly mértékben hiányoztak hozzá, hogy kísérletei intellektuálisan értékelhetetlenek.

Nyelvi spekulációi azonban nem egészen érdektelenek, ha ars poeticájának kerülő kifejeződését látjuk benne. „*A fogalomalkotás ősi, örök útjait, szabályait kell keresni, megállapítani, – belőlről kell újáteremteni, regenerálni a nyelvet.*” (158 – Az eredetiben is kurziválva.) A nyelvi toposzokhoz való abszoldásának általánosított – és mindjárt abszolutizált – megalapozási kísérletét olvashatjuk benne, amely, látuk, rajta hagyta a nyomát a költőmesterség rá jellemző technikáján is. A „halál” – „hal ál-la” etimológiára egy nagy nyelvi művességgel megírt verses mesét, „*hűtregét*” épít föl, amelyben a sztereotip népmesei fordulatokat, régi magyar egyházi versezetek szintagmáit, a KALEVALA-fordítás szófüzéseiit illesztgetve eredeti dikciójú költői elbeszélő nyelvet alakít ki:

„*Levegőég tengerpartján,
ül a halál, hálót tartván,
sűrű hálót, gyakor hálót,
és vagyunk mind ahhoz járók.*”

Ezen a naivra stilizált nyelven a szófejtés is afféle jámbor didaxisnak hat, a spekuláció bölcselkedő szentenciázasnak, és valóban érezzük, hogy ennek a nyelvnek minden ízében – íze van:

„*Ez a halál-szó értelme.
Más mi volna? Mi is lenne?
Mi lehetne? – halál: haláll...
Aki keres, mindig talál! –
[...]*”

*Test van minden szóban-névben,
fogalom, mint mag a méhben,
gyöngyház és gyöngy a tengerben,
vér és velő az emberben.
Érzelem van s értelem van,
minden névben, szóban, hangban;
fájdalom van és öröm van,
mint gyöngyszemben fővénysem van.”*
(HALEVŐK, 1941)

De azt hiszem, Erdélyi nyelvészkedésében nemcsak álruhás poétikai reflexiókat kell keresni: bujkálnak benne más típusú intuíciók is, amelyeket a pszichológiai elemzés eszkö-

zeivel lehetne a megfelelő módon felszínre hozni. Amikor Erdélyi magaigazoláslul a népi találós kérdésre hivatkozik, éppen arról lát-szik megfeledkezni, hogy az maga is afféle tréfás beugratás, így éppen nem azt bizonyítja, hogy szójátékát halálos komolyan kell venni, mint ő teszi. A századfordulón két, idehaza is nagy hatású pszichológiai tanulmány született – Bergsoné és Freudé –, amely finom elemzéssel megmutatta, hogy a nevetségés és a vicc nagyon is komolyan vendő lelki tartalmakat pattint ki a maga el-lentétes módján. Vagy nézzük a hangok tel-jesértékűségének kérdését, amely eleve lehet-telenné teszi Erdélyi számára a nyelvtudo-mány módszereinek alkalmazását. A nyelv-botlások és elvételek spontán szójátékaiban, amint azt a pszichoanalízis ismert módon ki-mutatta, egy-egy hangnyi változtatás rejtett lelki mozgalmakról árulkodik. Erdélyi nem ismerte vagy nem akarta megismerni ezeket az érvelési és elemzési technikákat, ami intel-lektuális lustaságára vagy antiintellektuális csökönyösségére vall. Vagy vegyük az ÁRDELI SZÉP HOLD következő passzusát: „*Az őskeresz-tények hallal jelképezték Jézust. Aligha azért, mert Issos Christos Theon Hüiosz Soter kezdőbetűi az ichthys, halat jelentő görög szót teszik együtt, hanem mert Keleten a hal a halálutáni örök élet, a lélekvándorlás, a halhatatlanság, következ-zőleg a feltámadás, az új élet jelképe volt.*” (153) Olyan témákat kap föl, olyan gondola-tokat kapiskál, amelyeket Jung AION című könyvében a pszichológiai elemzés segítségé-vel nagyszabású és megvitatni érdemes elmé-letben fejt ki. Erdélyi gondolatait azonban nem tekinthetjük úgy, hogy egy ilyesfajta el-mélet megelőlegezései volnának: ahhoz esz-közei túlságosan inadekvátak. Inkább úgy fo-galmazhatunk, hogy egy ilyen elmélethez szép tüneteket produkált.

Szerep és személy: írásjелеk

Jung felfogása szerint a halban az ember a *Selbst*, a „mély-én” archetipikus képét látja meg. A Jézushoz kapcsolt halszimbolika eb-ben a tágabb keretben kap értelmezést. Van abban valami paradox, legalábbis első látás-ra, hogy a mély-én, az önmagunkkal való azonosság végső alapja a kollektív tudatban rejlő archetipus, tehát nem megkülönböztet másoktól, hanem megkülönböztetés nélkül

összeköt mindenki mással, térre és időre való tekintet nélkül. Enyhül ez a paradoxon, ha arra gondolunk, hogy az önzonosságunk minden korban és közösségben megvannak az általános formái, amelyek nem szimbolikusan, hanem többé-kevésbé intézményesült alakban mutatkoznak meg az ember társadalmi környezetében. Talán a nagykorúság, a teljeskorúság a legkézenfekvőbb példa erre, amely nemcsak belső érlelődés eredménye, hanem a nyilvános elismerés bevett aktszai erősítik meg valóságában. Én a „hadi-érettségi” kifejezésben próbáltam összefoglalni mindazokat a vonatkozásokat, amelyek Erdélyi s talán nemcsak az ő azonosságát megformálták.

Erdélyi indulásával és hatásával kapcsolatban minduntalan előkerül Petőfi neve: aki elismerését akarja kifejezni, az a Petőfitől elválasztó különbségeket próbálja megfogalmazni, aki fenntartásait, az Petőfi hatását. Érthető ez a Petőfi-epigonosság légkörében. *Magát* Petőfit követni, őt folytatni és hozzá felérni azonban szerény véleményem szerint nem olyan megvetendő dolog. Féja Géza kritikájában olvashattuk: „*petőfis, de mélyebb elhajlás a népdal felé*”. Az én kérdésem ezzel kapcsolatban: jó, jó, petőfis – de volt-e benne mélyebb elhajlás *Petőfi felé*? Mert bármilyen nagyra értékeljük is az autentikusnak ítélt népköltészet egy-egy darabját, azért egy Petőfi-vers sem kutya; és bármilyen lapos is a Petőfi-epigonosság, a népdalepigonosság sem felemelőbb. Úgy méltányos, ha az autentikus népdallal az autentikus Petőfit állítjuk párba, a Petőfi-epigonokat pedig a népdalepigonokkal. Nekem ez banálisán kézenfekvőnek látszik, s mással, mint a szubsztanciális népiség fogalmának látást homályosító hatásával, nem tudom magyarázni, hogy ezeket az összehasonlításokat nem így, hanem keresztbe tették. Kérdés természetesen – a magyar irodalmi tudat számára újra meg újra felmerülő kérdés –, ki volt Petőfi voltaképpen.

Erdélyi költői fellépésével nagyjából egy időben jelent meg Horváth János nagy munkája, a PETŐFI. Úgy gondolom, e könyv szellemtörténeti jelentősége legalább akkora, mint a Szekfű-könyv, az ugyancsak ekkoriban íródott és kiadott HÁROM NEMZEDÉK. Az első világháborúval véget ért történelmi Magyar-

ország műveltségi elitjének számvetése ez is, jóllehet nincsenek közvetlen publicisztikai vonatkozásai. Horváth a nemzeti klasszicizmus története, s mint ilyen egy historizáló erkölcsi világkép nagy építője. A nemzeti klasszicizmus fogalma felől Petőfi volt a legnehezebb falat: kihagyni belőle nem lehetett, viszont költői műve nyilvánvalóan ellentmondott annak a mérsékelt és kiegyensúlyozott konzervativizmusnak, amely ezt a fogalmat belengte. És még inkább ellentmondott annak a tragikus sorsézésnek és büntudatnak, amelyben ennek az egyensúlynak külső-belső fenyegetettségét átérték és rezignáltan tudomásul vették. Horváth Jánosnak sikerült a művelet: olyan értelmezési keretet kínált, amelyben Petőfi költészetének sajátos tartalmi kifejtésre és méltánylásra találhattak, anélkül hogy a nemzeti klasszicista világkép csorbát szenvedett volna.

Horváth János értelmezésének egyik – azóta sokat vitatott – kulcsfogalma a költői szerepjátszás. A szerep fogalmát nem használja abban az értelemben, mint a modern szociológia vagy pszichológia, de azért elég általánosan koncipiálja, hogy a szerepjátszás problémájának ontológiai vagy egzisztenciális jelentősége hangot kapjon. A nemzeti klasszicizmus kamaszalakját látjuk a szerepjátszó Petőfiben, olyan életfok teljes megjelenítését, amelyen minden szerves alakulatnak keresztül kell mennie, hogy érettséghez jusson.

Itt csak egy példán szeretném megmutatni, hogyan működik ez az értelmezés. Horváth János zavartalanul tudja élvezni és méltányolni az AKASSZÁTOROK FEL A KIRÁLYOKAT című verset, noha mi sem áll távolabb tőle, mint az e versben kifejezésre jutó veszett jakobinus republikanizmus. Illyés Gyulától viszont korántsem idegenek ezek a nézetek, de a vers egy ponton már neki is sok, és az izlés kibicsaklását említi (még ha azonmód túlteszi is magát rajta).²⁵ Mondhatni, egyfajta fordított szereposztás jön létre, amelyet végül is nem olyan nehéz megmagyarázni. Illyés észrevételéhez az azonosuló szándék vezet: ő szeretne minél tovább együtt menni Petőfivel, az viszont már nem tetszik neki, hogy a költő maga akarja a kötelet a kezébe. Horváthban eleve nincs ilyen szándék, ez nem az ő ügye. Ő azt méltányolja, hogy Petőfi e verse

utólérhetetlen plaszticitással jelenít meg egy jellegzetes történelmi szerepet, a véresszájú utcai népszónokot. Ha van benne túlzás, az csak emeli az ábrázolás hitelét. Horváth János ugyan nem tud minden Petőfi-verset ilyen nagyvonalúan értelmezni – az APOSTOL-t például elég kicsinyes érvekkel utasítja el –, de ez most nem tartozik ide.

Vajon nem lehetne próbaképpen ezt a megközelítésmódot olyan Erdélyi-versekre alkalmazni, mint a SOLYOSI ESZTER VÉRE? Az elutasítást megőrizve megállapítani, milyen szerepet jelenít meg benne a költő, s hogy mennyire plasztikus ez a megjelenítés? Ez a Bary József emlékének ajánlott vers megjelenésekor nemcsak azzal kavart vihart, hogy felmelegíti a vérvádat. A tiszzaeszlári per a liberális és felvilágosult magyar nemzeteszmé fontos, szimbolikus megnyilvánulása volt, az ott hozott ítélet megtámadása ezt a nemzeteszmét támadta meg alapjaiban. Erdélyi persze ezzel tisztában volt, és ehhez mért hevülettel formálja meg a verset, a teljes azonosulás izgatottságával. Az ő részéről nincs is semmi belső távolságtartás; még a vers zárlatának ismerősen ébresztő hangja sem fordul át abba az elhallgató tűnődésbe, amely a MAGÁNYOS CSILLAG utolsó sorát egy oktávval mélyebben szólaltatta meg:

*„be piros vagy, Solymosi Eszter
kiontott vére s be meleg!...
Hajnalt festek az égre
és felkelő napot veled,
hogy ne vesszen kárba a vérünk,
s emléked, drága hajadon,
Solymosi Eszter árva népét
ébressze bátran, szabadon!...”*

Mi az, ami kimondatlanul, de mégis ott van a felkiáltójel utáni három ponttal jelezve? Ha ezt a verset egy utcai népgyűlés diszletei közé gondoljuk, aligha más, mint pogromra biztatás. De a vers belülről nem úgy van alakítva, hogy egy utcai szónoklatot formázzon. „Égrekiáltom akkor is, ha / étellel és vérrel tilos” – a prófétaí szókészletből vett fordulat ez; éppenséggel elképzelhetjük még egy szónok szájából, de a folytatás már más szituációt idéz: „leírom akkor is, ha rögtön / lángot vet a szűz papiros”. Erre vonatkoztatva az utolsó három pont értelme: leírtam – nos, mi történik?

Kigyullad? Nem a tömeg előtt ágáló szónokot látjuk, hanem az üres papírral szembenéző embert, aki a leirandók hatását találgatja.

*„Ítélt a bíró, s fellélekestt
a zsidóság, az »üldözött«
de terjedt a »mese«, a »vakhűt«,
a szegény magyar nép között,
zengett a dal [...].”*

Az idézőjelek ilyen használata nem hiszem, hogy előfordul más Erdélyi-versben. Annál inkább a sajtónyelvben, ahol ezzel a fogással jellemzik és lepezik le egyben az ellenfél szövegeit. Az *oratio recta* és *obliqua* elválasztásának ez a grammatikailag tiszta és ortográfiailag véglegesített esete kizárja, hogy létrejöjjön a két beszédmódnak az a viszonylagossága, amely a versjelentést – amint azt a DIÓVERÉS UTÁN-nál láttuk – többdimenzióssá alakítja, szélességet és mélységet ad hozzá. Erdélyi ebben a versben népballadai és ódai hangokat penget; a szerep, amelyet teljes azonosulással alakít, egy szélsőjobboldali újság vezércikkirójáé.

„Összegyűjtött versek”

Az Erdélyi-versek mostani kiadásáról Medvigy Endre szerkesztői utószavában olvassuk: „Az összegyűjtött versek két köteté kronologikus rendben közli a költő lírai verseit és elbeszélő költeményeit, minden korábbi összegezési kísérletet, gyűjteményes kötetet meghaladva teljességben, gazdagságban 1229 oldalas terjedelmével.” Ami e mondatban a terjedelemre vonatkozik, igaz, ami a teljességre, aligha. Először nézzük a mennyiséget. Az utószó írója utal a társ-szerkesztő hozzájárulására: „A sajtóban szanaszét megjelent Erdélyi József-versek összegyűjtését Hartyányi István, a Turul kiadó egykori vezetője végezte el. Ő készítette mutatót Erdélyi József minden verséhez.” Talán nem ártott volna, ha az utószó explicitebbé teszi ezt a hivatkozást. A mondott mutató ugyanis megjelent, és így mindenkinek hozzáférhető.²⁶ Rá támaszkodva pedig elvégezhető egy egyszerű számvetés. Munkája bevezetőjében Hartyányi István ezt írja: „Erdélyi Józsefnek 1922–1982 között 32 önálló verseskötete jelent meg. A 32 kötetben 1493 vers található. Ezek között sok van, amely több kötetben is megjelent. [...] Kutatásaim során megállapítottam, hogy különféle lapokban, folyóiratok-

ban 488 olyan verse jelent meg, amelyek kötetben nem találhatók.” Ez összesen 1981 azonosított Erdélyi-verset jelent. A mostani kiadásban viszont 1210 verset számláltam össze: a különbség nem éppen elhanyagolható. Ha számításba vesszük a hagyatékból előkerült verseket, a helyzet tovább romlik. Ilyenek létéről és közléséről az utószó említést tesz, de hogy hány versről van szó, és hány került most közlésre, arra nézve még hozzávetőleges felvilágosítást sem ad. Ebből a kiadásból tehát, amely az ÖSSZEGYŰJTOTT VERSEK alcímet viseli, több mint hétszáz vers – hogy mennyivel több, nem lehet tudni – maradt ki. „Teljesség-ről” beszélni, akár viszonylagos értelemben is, amikor az öszttermésnek jóval több mint egyharmada csendben el van sikkasztva, mit mondjak, némileg túlzásnak hat. Nem azt kifogásolom, hogy a kiadó a tekintélyes két kötetet nem toldotta meg egy még tekintélyesebb harmadikkal. A verstermés bősége Erdélyi esetében aligha párosul a színvonal megbízható egyenletességével. A szakma szabályai és a szakmai tisztesség azonban megkövetelték volna a hiány jelzését.

De ha ez a jelzés elmaradt, már ne csodálkozzunk, hogy a válogatás szempontjairól sem kapunk semmiféle tájékoztatást. Erdélyi első kötete, az 1922-ben megjelent IBOLYALEVÉL huszonöt verset tartalmaz. Amennyire meg tudtam állapítani, közülük tizenkettő hiányzik az „összegyűjtött versekből”. A közöltek és nem közöltek aránya nagyjából megfelel az összesítő adatok arányának. Nem találgatom, mi volt a felvétel kritériuma, elfogadom, hogy a kevésbé jelentősek maradtak ki. Van azonban a kihagyott versek között szép számmal olyan, amely nem jelentéktelensége, hanem épp eminens jelentősége miatt ítéltett kihagyásra.

Egy Erdélyi költészetét tárgyaló mégoly rövid ismertetés sem hagyhatja említetlen a SOLYMOSI ESZTER VÉRÉ-t. Érdemes ezzel kapcsolatosan hosszabban idézni az utószóból:

„1937. augusztus 2-án jelenik meg a Virradatban *túlontúl sokat emlegetett szélsőjobboldali irányzatú verse*, a SOLYMOSI ESZTER VÉRE. Közreadását követően a polgári liberális és baloldali körökben teljesen leírják, halottnak tekintik Erdélyi Józsefet. A népi mozgalom köreiben sem helyeslik Erdélyi kilengését, de változatlanul nagy költőnek tekintik, nem kívánják, hogy kiszoruljon

a szellemi életből. Ő maga pályamódosításra gondol, az Egyenlőség című izraelita lapban 1937. augusztus 12-én közzéteszi MÓZES ÉNEKE című filozemita versét. Elutasító jegyzetet ír a szerkesztőség a közölt vers mellé, így Erdélyi József további gesztusai elmaradnak, nem adja közre emberséges vidéki zsidó kereskedőről szóló BÉKÍTŐJÉT.” (1246)

Sem az idézett szakaszban, sem másutt egy szó utalás sincs arra, hogy ennek a „túlontúl sokat emlegetett” versnek a szövege kimaradt a gyűjteményből. De ezt legalább észreveszi az olvasó, ha kíváncsisága felébredvén, el is akarja olvasni. De észreveszi-e, hogy kimaradt a MAGYAR ÚT című vers, az EMLÉK című (Püski kiadásában 1940-ben megjelent) reprezentatív kötet lírai részének záróköve? Vagy az elbeszélő versek közül az A HASVÉR ÉS A VARÁZSFUVOLÁS? Vagy az 1919-ben írt, de csak 1941-ben publikált gonoszul antiszemita VÖRÖS MÁJUS? Vagy az általam is idézett PARANCS, a versfüzet legtöbb darabjával együtt? Vagy hogy a legriasztóbb példát idézzem: hogy – az amúgy közölhetőnek ítélt – MAGYAR MŰZSA című versből minden jelzés nélkül kihagytak egy versszakot?

A versek ilyen irányú szelekciójában egyértelmű a szándék: hogy az ádáz és megrögzött antiszemita Erdélyiből már-már filozemitát varázsoljanak elő. Ha Erdélyi mégsem volt egészen filozemita, annak oka természetesen a zsidókban keresendő, akik elutasították Erdélyi feléjük nyújtott kezét. De nézzük közelebbről ezt a nyomorúságos históriát. Medvigy Endre nem közli velünk, mire alapozza a MÓZES ÉNEKE történetének általa előadott változatát. Mindenesetre maga Erdélyi egész másképp emlékezik az esetre. Ő úgy írja le, hogy a verset még 1919-ben írta, és teljesen gyanútlanul (értsd: kihagyott benne az antiszemitizmus ébersége) odaadta az Egyenlőség című zsidó lapnak, amely azonban akkor nem közölte. Erdélyi már rég megfedelkedett róla, amikor tizennyolc év múlva előhúzták, mert alkalmasnak találták a SOLYMOSI ESZTER VÉRE hatásának semlegesítésére és költőjének lejáratására. Ez a verzió természetesen kizárja, hogy a versben egy 1937-es pályamódosítási szándék jelét lássuk. (Jelen kiadás a verset nem keletkezése, hanem megjelenése dátumával közli, az 1937-ben írt versek között.) Egy harmadik változatot kínál az

Egyenlőség vershez fűzött szerkesztői jegyzete, amelyben az áll, hogy Erdélyi „nemrég adta közlésre” a verset. Hogy ez a homályos „nemrég” pontosan mennyi időt jelent, azt nem kötik az orrunkra, de annyi egyértelmű, hogy Erdélyi a SOLYMOSI ESZTER megírása előtt adta oda a versét. A koronatanúk vallomása alapján Medvigy Endre beállítása meglehetősen abszurdnak látszik. (Hogy egyébként ez a MÓZES ÉNEKE vers mitől volna „filozemita”, az előttem egyáltalán nem világos.)²⁷

Így fest tehát Erdélyi „teljes” kiadása, az „összegyűjtött”, ami jó, ha a felénél több. Hadd jegyezzem meg: bizonyára nem véletlenül: Erdélyi maga nem tudott teljessé érni. Akarta a teljességet, de valahol nagyon elvétette, és egyre távolabb került tőle. Talán éppen azért, mert azt hitte, már a birtokában van. Talán a teljes, úgy, ahogy Erdélyi szeretete volna, nem is létezik, nem is létezhet: teljes bizonyosságként. Bizzunk tehát inkább az összegyűjtöttben, ami nemcsak az anyag behordását, hanem erőink összeszedését is jelentheti. Ez kevesebb a teljese, de ha kellő komolysággal és körültekintéssel végzik, kiadódhat belőle valami, ami legalább nem csonka és nem féloldalas.

Jegyzetek

1. „Mégis, nagy szépsége mellett nagy dőllye is éledt” (Devecseri Gábor fordítása).
2. Erdélyi József: FEHÉR TORONY. Összegyűjtött versek I–II. Szerkesztette Hartyányi István és Medvigy Endre. Bp., Püski, 1995. 1249 o.
3. HÉT ÉVSZÁZAD MAGYAR VERSEI 4. Bp., Szépirodalmi, 1954. 101. o. – A vers címe itt is, mint minden általam ismert korábbi közlésben, kötőjel nélkül van írva.
4. A Dunáról írva többször előfordul a közkeletű Fekete-erdő–Fekete-tenger asszociáció. Ennek az összeköttetésnek földrajzi valósága van.
5. Hatvany Lajos: A NÉP KÖLTŐJE – A VILÁG VÉGÉN. Az idézetek utáni számok a szerző következő könyvének oldalaira utalnak: IRODALMI TANULMÁNYOK I. Bp., Szépirodalmi, 1960. – A recenzió 1925-ben íródott, de először csak a jelzett kötetben jelent meg. – Erdélyi HOSSZÚ SZOKNYA című versében (1932) a következő szakasz Hatvanyra vonatkozik: „Vörös gépkocsim egyedül egy / bárósdott zsidó, – / azt hitte, hogy a ranghoz rangos / lány is lesz eladó.”

6. Németh László történelem- és társadalomképével kapcsolatban utalok két tanulmányomra: MINŐSÉG, VÁLLALKOZÁS, REFORM. NÉMETH LÁSZLÓ A TAT-KÖR VONZÁSÁBAN, valamint: VÁMOK ÉS RÉVEK. KÖZÉP-EURÓPA ESZMEI HATÁRAI. Mindkettő a VILÁGRA JÖNNI című kötetemben (Cserépfalvi, 1995).

7. Apja „ha számba vette évi jövedelmét, már mint kulcsár, a komenciót, az urasági gulyában és disznónyájban tartott tinókat és suldókat, évi jövedelme nem állt a szalontai főgimnázium igazgatójának fizetése alatt. Ha megfelelő nyugdíj is járt volna hozzá, igazán jó fizetés lett volna”. Erdélyi József: A HARMADIK FIÚ. ÖNÉLETRAJZ. Bp., Turul, é. n. [1942] 35. o.

8. „Uraságunk attól fogva, hogy apám Lacit gimnáziumba adta, százhusz koronáról százötvenre emelte apám évi készpénzfizetését és minden fiúnak évi 20 korona tandíjsegélyt adott.” Uo. 105. o. – A család anyagi biztonsága alaposan megingott, amikor a családfő elveszítette uradalmi állását.

9. Az oldalszámok a 7. jegyzetben hivatkozott könyvre vonatkoznak.

10. Vas István: NEHÉZ SZERELEM II. A FÉLBESZAKADT NYOMOZÁS. Bp., Szépirodalmi, 1983.

11. Erdélyi József: FEGYVERTELEN. ÖNÉLETRAJZ. Bp., Turul, é. n. [1943].

12. Az idézetek A HARMADIK FIÚ-ból valók.

13. Bizonyára van olyan olvasóm, aki emlékezik erre az ötvenes évekbeli szovjet filmre, a kollektív mezőgazdasági nagyüzem operettapoteózisára. Erdélyi így festi le az áhított földi édent: „Elképzelem a jövő uradalmát, melyben mindenki egymunkás úricsalád tagja, munka után ír, olvas, zenél, szórakozik, fürdik, tenniszezik, lovagol, versenyt rendez a szomszéd uradalom fiaival-leányaival. Talán még lovaspólok is...” (A HARMADIK FIÚ, 39. o.) A szovjet film csúcspontja két szomszédos kolhoz elnökének fogatható versenye. Megismétlem, amivel kezdtem: nekem Erdélyi József az ötvenes éveket hozza vissza.

14. Talán ebben az összefüggésben volna tárgyalható az a szokatlan tény, hogy Erdélyi lírájában oly szerény helyet foglal el a szerelmi költészet. Első Erdélyi-kritikájában (1927) Németh László észrevételezi, hogy „Szerelemre alig van hangja”. ÚJ NEMZEDÉK 1931 című körképében olvassuk: „Azt hiszem, tartozom ennek a költői jellemrajznak egy kis megszorítással [...]. »Kis műhely«, kitűnő műhely, de kis műhely az Erdélyié. A lírai gesztus gyönyörű, az írói törekvések a legjobbak, sok verse tökéletes, de ez a tökéletesség merev, van benne valami a kismesterek áhítatos, de kicsinyes precizitásából.” Egy évvel később (MAGYAR IRODALOM 1932-BEN) így üdvözli Erdélyi FELKEL A NAP című szerelmesvers-ciklusát: „Az idővel szembekerült, szerelemtelen ember felhorkan a verseit elöntő ősz ellen, a tökéletes kismester megropogtatja csontjait, hátha még kinyújtózhat a mesterség gúzsáiból – elég megmosdani a szerelem vizében, hogy nagy, kötetlen, világhódító költővé váljon.” (Valamennyi idézet a KÉT NEMZEDÉK című kötet alapján: Magvető és Szépirod-

dalmi, 1970. 224., 320., valamint 395. o.) – A ciklusnak azonban nem született folytatása.

15. Vas István: i. m. (Lásd a 10. jegyzetet.)

16. Imre Sándor: A NÉPKÖLTÉSZETRŐL ÉS A NÉPDALRÓL. Bp., Franklin, 1900. – Mivel ebben a tanulmányban mindenütt nagy jelentőséget tulajdonítok annak a módnak, ahogy valaki a kultúra tartalma-hoz hozzájut, és amelyet erősen alakítanak a hozzájutás intézményszerű formái, hadd emeljem ki, hogy Erdélyi ezt a könyvet antikváriumban vásárolta, s a könyv az Olcsó könyvtár sorozatában jelent meg.

17. Erdélyi József: IBOLYALEVÉL. Bp., Táltos, 1922.

18. Ignótus Pál: A PROPOS: ERDÉLYI JÓZSEF. Nyugat XXI (1928) II. k. 273–280. o. – Ignótus Pál kritikáját a Nyugat következő számában Tersánszky J. Jenő és Tóth Aladár vitatta. A disputa Ignótus Pál válaszával zárult: uo. 284–295. o.

19. „Te mindenhatónak találd az általános műveltség áldását a költőknél, én nem kiáltok erre vétőt, csupán melleslegességnek tartom az általános műveltséget a tehetség mellett.” Tersánszkyknak igazat kell adnunk, ha „általános műveltségen” egy nagyon specifikus, de normatívan felállított műveltségekplettet értünk, amint az a közbeszédben gyakran megessik. De a tehetséget, hogy teljesítsen, mindenképpen ki kell művelni; én az így szerzett műveltség általános jellegét próbálom megragadni Erdélyinél. Hadd idézzek ehhez egy mondatot Erdélyi önéletrajzi visszaemlékezéséből: „A diákori sok olvasás, a világháború, a forradalom nem múlt el nyomtalanul: nyomot hagyott gondolkodásomban, törölhetlent.” (FEGYVERTELEN, 19. o.)

20. Féja Géza: ERDÉLYI JÓZSEF: TÉLI RAPSZÓDIA ÉS HÁROM MESE. Válasz II (1935). 614–616. o.

21. Bibó István: „Bizonyos, hogy a népi mozgalom eredeti és hiteles tagjai közül egyedül Erdélyi József lépett át látványos módon a hullerista táborba, s ezt a lépést a népi mozgalom többi tagjai az első perctől árulásnak tekintették.” LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ. In: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK 1971–1979. Bp., Magvető, 1986. 302. o. – Meg kell jegyezni, hogy Bibó az Erdélyi „elcsúszásának kezdetétől” megjelölt SOLYMOSI ESZTER VÉRÉ-t tévesen 1941-re datálja (uo. 341. o.). A vers valószínűleg 1937-ben jelent meg először. Így erősen elbizonytalanodunk, melyik időpontra értsük azt, hogy „az első perctől”.

22. Ez az elemzés nem terjed ki 1945 utáni költészetére, így nem vizsgálja, hogy az ekkor írt bűnbánó versek mennyire átváltoztatók.

23. Az alábbi idézetek forrása: ERDÉLYI JÓZSEF: ÁRDÉLI SZÉP HOLD. EGY KÖLTŐ GONDOLATAI A MAGYAR NYELVRŐL. Bp., Magyar Élet, 1939.

24. Hadd utaljak egy régebbi tanulmányomra: TUDOMÁNY, MEGÉRTÉS, VALLÁS. OLVASÓNAPLÓ. Világosság 32 (1981), 10. sz.

25. Ilyés: „a szem zökkenő nélkül siklik át az utolsó szakasz izléskibicsaklásán, mikor a költő szinte józanságát

vesztve a gyűlölettel [...] a hohérságra maga vállalkozik”. PETŐFI. Bp., Szépirodalmi, 1952. 298. o.

26. Hartyányi István: MUTATÓ ERDÉLYI JÓZSEF MUNKÁIHOZ. Csorna, 1988.

27. Hadd egészítssem ki a BÉKÍTŐ című versről mondtakat is. A versben szereplő „emberséges vidéki zsidó kereskedő” közelebről: falusi házaló. Erdélyi itteni békülékeny hangját nem fogjuk ellentétesnek látni antiszemita nézetrendszerével, ha elolvassuk következő sorait: „A vonatban szalontai zsidófiúval, volt tanulótarssal és nénjeivel találkoztam. Koldusszegények voltak a háború előtt, most rázták a rongyot. Meggazdagodtak... Kereskedelem terén a házaláshoz, irodalom terén a vásári kiköltáshoz kell visszavermünk a zsidókat, – állapítottam meg – máskülönben elpusztítanak bennünket, elfoglalják az országot, csak szolgákat hagynak meg belőlünk.” (A HARMADIK FIÚ, 231–232. o.) Nem azt akarom ezzel bizonyítani, hogy Erdélyi igenis antiszemita volt: ez nem szorul bizonyításra. Érdekesebb kérdés antiszemizmusának jellege.

Farkas János László

A PUBLICISTA PRÓZÁJA

Eörsi István: A csomó

Pesti Szalon, 1996. 429 oldal, 950 Ft

A szerző válogatásában megjelent kötet, mely az elbeszélések alcimet viseli, négy ciklusba osztja a novellákat: LEGYET FOGTAM A MINISZTERNÉL; ÉNTÖRTÉNETEK; EGY DERÜLÁTÓ EM-LÉKEIBŐL; AZ ÉLET MEGY TOVÁBB. A legkorábbi szöveg 1965 táján keletkezett, 1995-ös a legutolsó. Eörsi megjegyzése a fülön: „Mindaz, ami ebben a kötetben olvasható, egyben az elmúlt 30 év írói minősítése is.” Talán szándékosan kétértelmű e mondat, de lehet, hogy egyszerűen csak suta a megfogalmazás. A magam kétféle olvasatában így fest: a kötet egyrészt az elmúlt harminc év művészi-írói minősítése, tehát ilyen volt e korszak Eörsi szerint; másrészt az elmúlt harminc év írói teljesítményét kvalifikálja e válogatás: ilyen volt Eörsi prózairói teljesítménye az adott időszakaszban. Eörsi maga valószínűleg az utóbbi értelmezésre gondolt. De ha az első interpretációt is figyelembe veszem, talán akkor sem járok messze Eörsi szándékaitól, hiszen működésének mindig is eminens ambíciója volt, hogy megmutassa korát, annak va-

lóságát, a benne uralkodó ideológiákat, eszméket, erkölcsöket. Írjon bár megannyi abszurdot, groteszket, Eörsi ebben a tekintetben realista véralkatú szerző, Arannyal szölv: „*Mindig marad – ha fejére áll is – / Ónala valami vaskos, reális.*”

Ha átnézzük a ciklusokat, rögtön észleljük, hogy Eörsi pályáján nincs úgynevezett fejlődés. Nem ír sem jobban, sem rosszabbul, mint régen. Nem nyelve, hanem témái, gondolkodásmódja által felismerhető. De témái sem igen változtak. Így aztán a ciklusokat sem lehet pregnánsan elkülöníteni. A legrégebbi szövegek hasonló problémákkal küzdenek, mint a legkésőbbiek. Ezek a problémák nem evidensen művésziek, de gondolatiak. Vagyis nem látszik, miféle elbeszéléstípust, nyelvi ideált, cselekményvezetést, hangvételt, egyszerűval miféle formát lát az író maga előtt, amikor kézbe veszi a tollat. A problémákat, rossz emlékü szóval: a mondanivalót látta és látja plasztikusan maga előtt: a hatalom és az egyén viszonyát, az értelmiségi szerepét a diktatúrában, kapcsolatát a hatalommal, az egyén választási lehetőségeit a nagy történelmi kataklizmák idején, politika és szerelem viszonyát, az ideológiák és a morál változásait az idők során, a gyávaságot, helytállást, a hűséget bizonyos eszményekhez – valahogy így szólhatna a hevenyészett seregszemle. Hozzá még: nagy emberek, történelmi jelentőségű személyek megidézése életük egy-egy döntő pillanatában, mely pillanatok a fent jelzett problémák egyikét rajzolja ki élesen. A formálás szinte mindig parabolisztikus, sémaszerű (A CSOMÓ; PHALARISZNÁL). Néhány fantáziakép, álomlátás. A nyelv sem igen változott, ha ugyan ez esetben komolyan beszélhetünk kidolgozott írói nyelvről. Eörsit, úgy sejtem, nemigen foglalkoztatják nyelvi kérdések, racionalista-optimista alkatának megfelelően valószínűleg az a véleménye, hogy a nyelv igenis képes bárminek az elmondására, érzékeltetésére. A nyelv eszköz, mellyel gondolatainkat közölhetjük. E tekintetben nem kínozza szkepszis. Ha gyötrik ilyesfajta problémák, azok inkább csak a kifejezésre vonatkoznak, a megfogalmazás árnyaltságára, plaszticitására, pontosságára. Szerzőnk ugyanis mindenekelőtt gondolatokat kíván közvetíteni a nyelv segítségével, eszméket, véleményeket, nézeteket akar közhírré tenni.

Ha az előbb realistának neveztem Eörsit, most még ideologikusnak is minősítem művészetét. Persze ki tagadná egy mélyen ideologikus művészet jogosultságát? Magam semmiképpen, elég, ha csak Brecht vagy Dürrenmatt teljesítményére utalok. De akkor a gondolatok és ötletek tágasságának, szépségének, szellemességének kell kárpótolnia a hiányzó vagy csak hebehurgyán megvalósuló esztétikumért. Ugyanakkor annyi bizonyos, hogy az ideologikus művészet, éppen napi érdeke miatt, a leginkább hajlamos a gyors elavulásra, egykori szenzációi mára poros, érdektelen irodalomtörténeti adatok. Ám Eörsi írásai e tekintetben is páratlanul súlytalanok, ötletei, csattanói laposak és érdektelenek, itt nyoma sincs a Gombrovicz-könyvre olyannyira jellemző sziporkázásnak, annak, hogy írónk számára a gondolkodás szenvedély, hogy életproblémáit képes sikeresen társítani perdöntő filozófiai-ideológiai kérdésekkel. Magyarán: a gondolkodó Eörsi számomra felvillanyozóan izgalmas, míg a szépíró csak elvetélt zurnaliszta. Itt az esztétikai-poétikai jelentősége a publicisztikának Eörsi életművében.

Eörsi, aki igencsak éles elméjű ember, lefegyverző pontossággal jellemzi új kötete anyagát. Mindenekelőtt megállapítja, hogy térségünkben meglehetősen cseppfolyós minden határ. „*Így van ez azokkal a határokkal is, amelyek a műfajok közt húzódnak. Szépprózai munkáimat próbáltam összegyűjteni, azokat, amelyek polgárjogot kaphatnak, reményeim szerint, az elbeszélések birodalmában. Csakhogy én publicisztikám jelentős részét irodalmi ígérennyel írtam, nem egy novellában viszont tetten érhető valamiféle publicisztikai hevület. Amikor azonban, mint most, műfajok szerint csoportosítva teszem közzé írásaimat, valahol választvonalat kell húznom, és nem szabad csodálkoznom azon, ha tiltakoznak itt is, ott is, a határ mindkét oldalán.*” Egyszerűen szerzőnk látja a veszélyt, és igyekszik elébe menni a kritikai ellenvetéseknek. És a recenzens nem is vonhatja ki magát Eörsi szuggesztív önbírálatának hatása alól. Persze nem is lenne olyan nagy baj, ha mindössze publicisztika és novellisztika gyakori és nem mindig szerencsés keveredése lenne a kötet legfőbb problémája. Hiszen mondjuk a LEGYET FOGTAM A MINISZTERNÉL vagy a MONOLÓG AZ ÁGYBÓL című bagatell olvasható publicisztikaként és

rövid történeteként egyaránt, mindkét esetben ízes, élvezetes szórakozás, és ilyenkor nemigen törődünk a műfaji hovatarozás kérdéseivel. De hát ennél, sajnos, jóval komolyabbak, mondhatni szerviek a kötetbeli gondok, melyekre nem hozhat gyógyírt semmiféle műfajelméleti hókuszpókusz. Mert ha egy alapérzülete, „hevülete”, helyzeti energiája, nyilvánvaló szándéka, felépítése, terjedelme, vélt és vágyott/akart dimenziója, extenzitása, cselekményvezetése, intellektuális intenciója, nyelvi megformáltsága alapján mindenképpen és csakis elbeszélésnek nevezhető és másképp nem is olvasható vagy megírható szöveg nem lépi át a művészet kétségkívül nehezen meghatározható küszöbét, akkor e küszöb másik oldalán nem feltétlenül a publicisztika vagy tárcairodalom, de sokkal inkább a semmi, a nem irodalom, a nem művészet, a privátpróza, a magánközlés területe ásit. Durván szólva: a dilettantizmus birodalmába jutunk. A KÉPZELGÉSEK című kis ciklust képtelen lennék másként minősíteni. Képzelőereje vértelen, gondolatai súlytalanok, nyelve semmire sem kötelező, hanyag, tempóérzéke rossz, nincs fogalma a bekezdések művészetéről, a mondatritmus, a mondatfűzés költészetéről, minél előbb túl akar esni a közlésen, valami olyasminek a közlésén, ami az olvasóban csak igen csekély érdeklődést kelthet. Ugyanide sorolom A FELTALÁLÓ vagy a HAT BAGATELL című opusokat. Általánosabban fogalmazva: novellisztikájában Eörsinek nincs elég önuralma, hogy távolságot tartson a maga személyétől, hogy valahogyan elhallgattassa azt; a szószátyár empirikus szerző mindenhova befurakszik, fegyelmetlen, száját tartani képtelen, és mintegy szétfecsegi az epikus kereteket. Publicisztika és széppróza ott válik el élesen, amikor nem tisztázott a viszony az empirikus szerző, Eörsi István és a fiktív narrátor vagy szerző, „Eörsi István” között. Amikor a mérleg az első felé billen, akkor valószínűsíthetjük, hogy majdnem szintiszta publicisztikát olvasunk (LEGYET FOGTAM A MINISZTERNÉL; OKÉ; EGY BESZÉLGÉTES; A NAGY ÚJSÁG), legyen mégoly novellisztikus a szöveg. De már elbizonytalanodunk, ha az egyik legnagyobb igényű, a TÖRTÉNETEK EGY HIDEG FAHÁZBAN című novellát olvassuk. A női narrátort hallgató „csecsemőar-

cú” bizonyára Eörsi, de érzékelhetjük „Eörsiként” is. És ráadásul fellép még „Brassó” is, akit nem nehéz Krassóként azonosítanunk, különösen ha elolvassuk a MONOLÓG AZ ÁGYBÓL című tárcát, amelyben Krassó Miklós a saját nevére lép fel, és amelynek egyes leírásai szó szerint ismétlődnek a női monológot felidéző elbeszélésben. Nem világos, hogy dokumentumot vagy fikciót olvasunk. Fikciónak túl földhözragadt, konkrét és fantáziátlan, valóságosnak túlságosan fiktív, mondhatni, légből kapott és valószerűtlen. Eörsi képzelőereje merőben illusztratív, mondhatni háttérfestő jellegű. A fikció szerint ragyogó, csábító, hódító fiatal nőnek egyáltalán nincsen teste, erotikája, mindenekelőtt a szituációk érdeklik, nyakra-főre elemez, de ez nem a saját hangja, hanem Eörsié, amely nem engedí szóhoz jutni szereplőjét. (Hősei egyébként is többnyire „beszélő fejek”.) Egykor talán igen, de ma már nem menthetjük fel az íróval azzal, hogy az elbeszélés írása idején nemigen lehetett másképp szólni 1956 mártírjairól. (Megint az ideologikus irodalom hihetetlenül gyors avulását láthatjuk itt.) Más, ugyancsak nagy szándékú novelláiban is belefojtja a szót alakjaiba (vö. BUSZON, utóbbiban „Borsi” néven regnál). Az ilyen erőszakos szerzői jelenlét alig ad lehetőséget a művészet megszületésére. Epikus vénája egyébként is meglehetősen csenevész, legigazibb műfaja az egészen rövid, pár flekkes, poénra kifuttatott tárcá; a legkevésbé sem véletlen, hogy hosszú történeteit is pontokba szedi, apró részletekre szabdalja szét (TÖRTÉNETEK EGY HIDEG FAHÁZBAN; A TÚSZ; „AZ ÉLET MEGY TOVÁBB”).

Türelmetlen, vagyis elköveti az egyik legnagyobb elbeszélői bűnt: siet, érzéketlen, süket gépként tör előre, így aztán minduntalan elvétí önmaga és az anyag belső ritmusát. Gyermekeként, ezer kézzel nyúl az epikus világhoz, és durcásan, sértődötten túlír, ha észleli, hogy ilyenkor alig marad a kezében valami. Magával szemben is intoleráns, csomókat köt, de mint egyik hőse, Nagy Sándor, már alig várja, hogy nem megoldja, de radikálisan elvágja a maga teremtette göböket.

Milyen sokat nyernénk, ha Eörsi egyszer tényleg megírná önéletrajzát! Remek börtönkönyve és még kiválóbb Gombrowicz-kötete

és készülő Jób-naplójának első fejezete sejteti, mire lenne képes, ha nem kell megbirkózni az empirikus és a fiktív szerző benne reménytelenül összegubancolódott kapcsolatával. Ha nem görcsöl be, hogy „művészetet” kell produkálnia. Mert egész epikus pályáját figyelembe véve számomra a legérdekesebb, legvonzóbb hang és alak mégiscsak Eörsi István, ez a zsigerien kíváncsi, sokszor fecsegős, szereplői hasába lukat beszélő, de alakjainál összehasonlíthatatlanul szellemesebb és okosabb, elevebb gondolkodású, szenzuálisan is plasztikus, mind a gondolatok, mind az élvilágában a szó legjobb értelmében hedonista, „*cinikus optimista*” ember.

Bán Zoltán András

NYUGATI MARXIZMUS

Erich Fromm: Menekülés a szabadság elől
Akadémiai, 1993. 260 oldal, 374 Ft

Sigmund Freudon kívül egyetlen pszichoanalitikust sem olvasnak annyian, mint Erich Frommot: némelyik munkáját a rágógumi és az elektromos fogkefe között a nyugati ABC-áruházakban is árusítják. Talán olyan filozófiatörténész is akad, aki – Nietzsche sikeres és Kierkegaard sikertelen (?) bordélyházi látogatása mellett – a nyugati szellem történetének csillagórái között tartja számon, amikor 1927-ben Fromm megevett egy disznóhúsból készült kolbászt egy müncheni utcai pecsenyeárusnál (és ily módon szakított családjá sok nemzedékre visszanyúló zsidó ortodox hagyományával).

Amikor nemrég ausztriai börtönorvosi munkám közben egy fegyencsel beszélgettem, betegem korunk hanyatlását ostorozva Frommot idézte. Sötéten látása nem lepelt meg – minden kábítószeres elítélt kultúrpszesszímista –, de hogy ő is olvasta a neves freudomarxistát, annál jobban. Mintha Gorkij ÉJJELI MENEDEKHELY-ének lakói Bergyajevet tanulmányozták volna.

Fromm méltán híres munkája, a MENEKÜLÉS A SZABADSÁG ELŐL több mint ötvenéves

késéssel került a magyar olvasó kezébe. Bár a negyvenes évek legelején jelent meg, létrejöttét a harmincas évek körülményei határozták meg. Más ortodox és újító marxistákkal együtt (Fromm közismerten a frankfurti iskola *extra muros*, nem kommunista Marx-követői közé tartozott) Frommot is megdöbben-tette a német nemzetiszocializmus győzelme. A náciizmus már Auschwitz előtt is alapvető civilizációs sokkot jelentett Fromm és kortársai számára.

Egyenesen mellbevágónak számított, hogy a német munkásosztály is passzív maradt vagy éppen a náciakat támogatta. József Attilának és sok magyar marxistának is ez volt a harmincas évekbeli politikai alapélménye. Ezt a tényt – ha valaki becsületesen beval-lotta, és nem csupán a brutális elnyomásra, a szociáldemokrata árulásra vagy hasonlókra hivatkozott magyarázat gyanánt – igen nehezen lehetett feldolgozni a hagyományos és különösen a sztálini módon értelmezett marxista elmélet keretei között. Mivel a marxizmusról nem mindenki volt hajlandó lemondani, elméleti kiútként a pszichoanalízis kínálkozott mint „*a szubjektív tényező*” megmagyarázására szolgáló értelmezési módszer.

Wilhelm Reichtől Theodor Wiesengrund-Adornón és Herbert Marcusén át az inkább csak számunkra fontos elméletalkotó József Attiláig senki sem forgatta olyan virtuóz módon a freudomarxista pengét, mint Erich Fromm; és talán sehol sem olyan ügyesen, mint éppen a MENEKÜLÉS A SZABADSÁG ELŐL című művében. Ez a könyv a pszichológizáló nyugati marxizmus egyik csúcsteljesítménye.

Ahogy az átlagos baloldali vagy liberális értelmiségiben, intellektuális fejlődése kezdetén Frommban is csupán halványan merült fel a feltételezés, hogy az emberek talán nem is mindig szeretnének olyan nagyon szabaddok lenni. A vita az emberi természetről ősidők óta folytatott diskurzust variálta: csakugyan vonzza a szabadság az embert, a huszadik század emberét?

A freudomarxisták azért bizonyultak különösen alkalmasnak arra, hogy hozzászóljanak az emberi természetről folytatott vitához, mert ennek a disputának mind a marxizmus, mind pedig a pszichoanalízis új ösztönzése-

ket adott. Ehhez társultak Fromm személyes adottságai, amelyek jellemzésére a zsenialitás kifejezés nem nevezhető túlzottnak.

Fromm kétfelé sújtott: elvetette a hagyományos, hivatalos marxizmust, amely (mint Lukács György) lényegtelennek minősítette, félvállról vette a pszichológiai problémákat, és fenntartások nélkül érvénytelennek nyilvánította a pszichoanalízist. De bírálta az ösztönalapokon nyugvó freudi elméletet is, amely viszont a történelmi folyamatok egyoldalú pszichologizálására, gazdaság, politika és ideológia elhanyagolására, az individuálpszichológia közvetlen társadalom-lélektani alkalmazására hajlott.

Mai szemmel Fromm gyengesége, hogy talán túlságosan is lebecsülte a biológiát: nem mindenben volt igaza, amikor támadta a biologiztikus Freudot. A modern etológia eredményei jelentős mértékben rehabilitálni látszanak a biológiai összetevők szerepét az emberi magatartásban, és arra intenek, hogy nem helyes ideológiai harci kérdéssé nyilvánítani – hiába, Fromm, így vagy úgy, de azért csak marxista maradt – szaktudományos döntésre váró problémákat.

Abban viszont briliáns és nem korlátolt módon bizonyult marxistának, hogy történetileg igyekezett megközelíteni tárgyát. (Freud kultúrfilozófiai munkáitól – a bécsi mestert a marxizmusnak a szele sem érintvén meg – ez a módszer mindig is merőben idegen maradt. A pszichoanalízis megalapítója csak az egyén pszichológiai sajátosságainak megmagyarázására folyamodott az élettörténeti elemzéshez. Freud maga elméletileg nem reagált a nemzetiszocializmusra sem. Zsidó identitása erősödött meg, és Mózesről kezdett kalandos tanulmányokat írni.) Fromm bebizonyította, hogy a szabadság iránti ambivalencia alapján mindig is – pontosabban legalább a reneszánsz óta – végigkísérte az európai embert.

A függetlenedés a külső tekintélyektől, amelyet az egyén élettörténetében a szülőktől való elszakadás jelenít meg, nemcsak a megmámorosodás, az öröm, a felszabadultság érzését kelti, hanem az elszigeteltség, a jelentéktelenség és a gyengeség tudatát is. A szabadság szorongás is (és ennek a gondolatnak a hangsúlyozásában Fromm párhuzamos sínen futott az egzisztencialistákkal, akik né-

melyike, mindenekelőtt Sartre, bár Heidegger vagy különösen Jaspers aligha, ugyan-csak rokonszenvezett a pszichoanalízissel). „Ebben a pillanatban – életemben először – csakugyan félelmet éreztem. Megértettem, hogy szabad vagyok. Félni kezdtem” – írta Márai Sándor emigrációja első pillanatairól a FÖLD, FÖLD!...-ben

Ennek az életérzésnek a művészi megjelenítésére Fromm nemcsak Franz Kafka KASTÉLY-át és Julien Green naplót idézte, hanem a Miki egér-rajzfilmeket is, amelyekben „egy óriási erő el akar nyelni egy icipici lényt, s ezért minduntalan üldözi és veszélyhelyzetbe sodorja”. A kor embere kétfajta kiutat volt hajlamos követni: a behódolást egy vezérnek (mint a harmincas évek Németországában) vagy a kényszeres konformitását (mint az Egyesült Államokban).

Fromm könyvének magyar változata már 1993-ban a piacra került, de eddig nem kellett különösebb visszhangot. A kilencvenes évek egyet és mást megért olvasói, akik megtapasztalhatták, hogyan jutott el a marxizmus Marxtól és Rosa Luxemburgtól Lukács és Leninén át Brezsnjevig és Ceausescuig, intellektuálisan és érzelmileg nehezen követik a régi marxista vitát. Akármilyen igazságtalan, Erich Honecker és Gustav Husák némileg Frommot is kompromittálta.

Pedig Fromm könyve – akkor is, ha nem vagyunk (már) marxisták vagy soha nem is voltunk azok – a mai Magyarországon különösen aktuális. Százerek, talán milliók mindennapi élménye: 1989-ben úgy megkapták a szabadságot, hogy majdnem attól koldultak. Aggasztó, hogy a lakosság széles rétegei számára az új szabadság nem elsősorban a mámor, a freudi *Lust* forrása, hanem a szorongás: az elnyomorodást és a bűnözést, az eszmék káoszát és a mertoni relatív deprivációt jelenti. Sokan vannak – vagy lennének szívesen – menekülőben a szabadság elől a biztonság felé, és távolról sem bizonyos, hogy futásuk nem végződik-e majd sikerrel.

Nehéz elképzelni, hogy ennek a társadalom-lélektani alapélménynek közép- és hosszú távon semmiféle hátrányos politikai következménye nem lesz. Fromm annak idején analóg helyzettel magyarázta Hitler uralomra jutását. Lehet, hogy Közép- és Kelet-Európában is kovácsolják már annak az új dik-

tatúrának a fegyvereit, amelyeket a menekülés a szabadság elől fog majd uralomra jutatni?

Nem tudjuk; ennek a kérdésnek a megválaszolása nyilvánvalóan túllépi egy könyvbírálat határait. Sajnos a mai magyar szociálpszichológia (amely részben ösztöntani pszichoanalitikus, részben pedig behaviorista-kognitív alapokon áll, és csak igen kevés követi a frommi interperszonális-szociológiai neofreudista módszert) alig hajlik a Fromméhoz hasonlítható komplex kérdésfeltevésre. A kevés számú kivétel közé tartozik az utószóíró Erős Ferenc, akit régóta foglalkoztat Erich Fromm munkássága. A mai magyar szellemi életre is illik az a régi frommi diagnózis, hogy „különösen azok, akiknek szíve a szabadságért dobog, nehezen ismerik fel a szabadság árnyoldalát, azt, hogy milyen roppant terheket ró az emberre”. A probléma tehát inkább elfojtódik.

Igaz, itt-ott ezt a régi könyvet is belepte már a finom por. Az elsődleges önszeretet nézőpontja például – ahogy Bálint Mihály eredményeiből tudjuk – a pszichoanalitikus elméleten belül mára már elavult. Túlságosan rövidre zártak Fromm következtetései a Luther, Kálvin és a náci ideológia közti összefüggésről is. A kor kedvenc társasjátékai közé tartozott, hogy vizsgálják: ki mindenki volt Hitler előkészítője, elődje? Fromm persze messze áll attól a primitív ehrenburgi állítástól, amely szerint „a németek (a »Fritz«-ek) már a teutoburgi erdőben is fasiszták voltak” (Lukács György), de azért ő sem tudta teljesen kivonni magát kora szellemi életének hangulata alól. Egyes fejtegetésekben érezhető a „gazdasági alap – szellemi felépítmény” stílusú marxista hasbeszélés is.

Fromm lebecsülte a modern kapitalizmus alkalmazkodóképességét: a nagy világválságból nemcsak Hitlerhez vezetett út, hanem Roosevelthez és a skandináv típusú jóléti államhoz is. Igaz, hogy Fromm élesen bírálta, nem tartotta valódi alternatívának kora demokratikus társadalmait sem, szemükre vetve az anyagi javak hajszolását és kényszerüket a konformizmusra. Mintha továbbra is marxista és pszichoanalitikus utópista maradt volna (ez különösen késői műveiben kifejezett), egyfajta zsidó próféta a huszadik század körülményei között. Helyenként – mi-

ként öregkorában könyvszámra – jól hangzó általánosságokat vág az olvasó arcába.

Az Akadémiai Kiadó *Hermész Könyvek* sorozatában megjelent munka alaposan és jól szerkesztett kiadvány. Bíró Dávid fordítása hűséges az eredetihez, és gördülékenyen olvasható.

Harmat Pál

A KIHÍVÁS FENNÁLL

*Bartók Béla: Complete String Quartets Nos. 1–6
Keller Quartet
ERATO 4509-98 538-2 (77:00 – 72:22)*

A nagy várakozások általában nagy csalódással végződnek. Természetesen nem minden esetben, de a tapasztalat azt mutatja: nem tanácsos túlságosan hosszú ideig, túlságosan sokat remélve várakozni. Márpedig Bartók vonósnégyeseinek minden új felvételét – egyébként teljesen indokoltan – ilyesféle várakozás előzi meg: a sok átlagos, netán jó, sőt néha nagyon is jó felvétel közül hátha éppen a következő lesz a kiemelkedően érdekes, a stílusosan iránymutató, az *etalon*. A bartóki életmű, meglehetősen, nem lezárt, de ezen belül a hat vonósnégyes olyan külön vonulatot, szerves egységet jelent, ami végső soron megoldhatatlannak tetsző, mégis ellenállhatatlan feladat a mindenkori kvartettek részére; hovatovább nem alakulhat olyan új együttes, amelynek távlati céljai között ne szerepelne Bartók Béla kvartett-oeuvre-jének betanulása, esetleges hanglemezfelvétele. Ez önmagában nagyon szép lenne, ha nem vetődne föl rögtön a kínos kérdés: vajon lesz-e elég türelem, bölcsesség, megfontoltság a majdani előadókban, hogy felvételeiket csakis az optimum reményétől kecsegtetve készítsék el, s ne akkor, amikor azok még nem léphetnek túl a tucatelőadások szintjén? Lehet, hogy felesleges az aggodalom, mert a zeneszerző halála óta eltelt fél évszázad alatt jó néhány, megjelenésekor egyenesen glorifikált produkciót máris kiostált az idő, mindazonáltal – különösen a mai, dömpingszerű tömegtermelés közepette – jobb lenne, ha az előadók

a művek játszottságának gyakoriságával egyenes arányban éreznék át a felelősséget, amelyet abban a pillanatban akarva-akaratlanul vállalniuk kell, amikor valami maradandót kiadnak a kezükből. A tradíció alakítása, ápolása nem gyerekjáték, itt bármilyen felelőtlenül, elhamarkodott lépés helyrehozhatatlanul súlyos károkat okozhat. De vajon bizonyos kompozíciók esetében létezhet-e egyáltalán tökéletes megvalósítás? Nem ad-e adott mű előadási tradíciójának mindenképpen pozitív irányú lökést a lehetetlen ostromlására irányuló szüntelen próbálkozás is? Bizonyára igen. Csakhogy egészen más – és ezt a laikusok éppúgy megérik, mint a szakemberek – a léctet egyszerűen leverni, és megint más ezt úgy tenni, hogy a lehetőség továbbra is megmaradjon – akár világszűcs elérésére.

Nem akarom csúrní-csavarni: egyszerűen az az érzésem, hogy Kellerék vadonatúj albuma kissé kapkodva, idő előtt készült. Bizonyára belejátszhatott ebbe az 1995-ös év Bartók-kampánya, az igencsak feljövőben lévő, ma-holnap a világcégekhez felzárkózó vállalat és a nagyon jó, de korántsem kivételezett helyzetű fiatal vonósnégyes viszonya, a felvételek utómunkálatainak néha hallhatóan zavaró elsietség. Nem a kritikus feladata a belefektetett munka mennyiségét számon kérni: ez nem valamiféle vizsga, az ítékezés kizárólag és csakis a legmagasabb szinten, a leirt kottát a megvalósítással könnyörtelenül szembeítve történhet. A kvartett nyilván előre megtervezett koncepcióval, évek alatt, fokozatosan jutott el a legkönnyebb darab (II. VONÓSNÉGYES) elsajátításától a legnehezebbig (V. VONÓSNÉGYES). A kiérleltetés hiánya viszont már ugyancsak felróható egyáltalán nem kisszámú fontos – az adott mű szempontjából esszenciális jelentőségű – helyen: így például a III. VONÓSNÉGYES-nek a mozgást, változást aláhúzó marcato akcentusainál, az első rész visszatérésének a zseni tévelygését, a „mélypont ünnepélyt” megtestesítő megoldásainál, a IV. VONÓSNÉGYES lassú tételének erőltetetten intellektuális megközelítésű szólóinál (vajon az akár fizetett székelly siratóasszony gondol-e frazirozásra, tagolásra, értelmezésre, miközben a halott mellett jajgat?), az V. VONÓSNÉGYES mindkét, de különösen az első lassú tételénél, a VI. VO-

NÓSNÉGYES furcsa módon összekapott és emiatt jelentékteleenné váló befejezésénél. Ám nem csupán a lassú részeknél. A Keller-vonósnégyes még nem tudja (nem tudhatja?) igazán, hogy a feleslegesen felpörgetett tempó a gyors szakaszok esetében sem feltétlen garancia a kohézióra. Fájó módon szenvedt ez meg a VI. VONÓSNÉGYES I. tétele, amely után az igényesebb hallgatónak éppen az a töredezettség hiányzik, ami oly különlegessé és egyedülállóvá teszi Bartóknak ezt a talán legenigmatikusabb kompozícióját. De az INDULÓ, ez a miniatűr pszichodráma sem kapja meg valódi jelentőségét ebben az előadásban: az áldiszciplína már a főrészben sem válik valódi karakterré, az álarc igazi levétele – a középrészben – pedig nem vagy csak nagyon későn, vonakodva történik meg. Nem fut tehát végig a hideg a hátunkon, legfeljebb elgondolkozunk, mi lehetett volna, ha... Ha mondjuk Kellerék többet hallgatják Bartók zongorajátékát, amelynél jobb útmutatót senki és semmi nem adhat századunk talán legösszetettebb, ugyanakkor legegényibb stílusának elsajátításához. Tehetséges muzsikusok lévén, előbb-utóbb biztosan asszimilálták volna a jószerével lejegyezhetetlen bartóki agogika- és akcentuálási rendszert. A zeneszerző felvételeinek hallgatásakor azonnal feltűnő, a hangok fontossági sorrendjére alapozott, végsőkéig kikristályosodott, mégis az adott pillanatból adódó lehetőség kihasználásának ható marcato-, tenuto-, portato-játék ugyanis bármilyen hangszeren megvalósítható – feltéve, hogy igazi szándék és nem utolsósorban hit áll mögötte –, aminek fényes bizonyítéka Bartók legtöbb kamarapartnerének előadói hozzáállása. És tulajdonképpen ez a legneurálgikusabb pontja Kellerék sorozatának: nem lehet megállapítani, meddig terjed, mekkora horizontot fog át a vonósnégyes Bartók-képe, mennyiben akarnak a kottafejek mögé nézni, szándékukban áll-e a stílus szubsztanciájának tényleges letéteményeseivé, legalábbis őreivé válni. Egy-két villanás erejéig – a II. VONÓSNÉGYES középtételében, az V. VONÓSNÉGYES FINALE-jában – néha felsejlik a lehetőség, hogy aztán általánosságokba, bárki által eljátszható sztereotípiákba toroklljon.

Az igazság azonban többféle is lehet. Tagadhatatlan, hogy az átlaghallgatót vagy -fo-

gyasztót nem különösebben érdeklí, hogy ez vagy az az előadás közelíti-e meg legjobban a stílárís optímumot, a szerzői idiómákat, eszményeket. Bartók művészetének amúgy is a népzenei faktor a leggyorsabban pusztuló része. Nem csoda tehát, ha manapság az előadóművészek főként az európai műzene hagyományáiba leginkább beilleszthető Bartók-megnyilvánulások tökéletesítésével vannak elfoglalva. Csak igen kevesen veszik a fáradságot, hogy mindennek, a legapróbb részlet eredetének is utánanézzenek; s ha pusztán a vonósnégyeseket tesszük vizsgálat tárgyává, nem kétséges, hogy a népzenei elemek mennyisége ezekben a művekben elenyésző Bartók egyéb kompozícióihoz képest; némi maliciával meghatározó szerepük is vitatható. Azt sem nehéz éppenséggel bebizonyítani, hogy milyen sok szállal kapcsolódik a hat vonósnégyes azokhoz az ideálokhoz, amelyek kultúránk alakításában mindig is jelen voltak és vannak. Ilyen szempontból a Keller-vonósnégyes felvételét nem érheti vád: a recenziens saját magát tenné nevetségessé, ha pelengérré állítana egy-egy fehérholló-számba menő, nem igazán tisztán sikerült együttállást, pillanatnyi pontatlanságot, a szólamok ideális dinamikai arányainak nagy ritkán előforduló megbomlását. Az általános színvonal igen magas, a hangzás – mint az Erato-felvételek túlnyomó többségénél – pazar, az album mindenképpen komoly és tartós sikerre számíthat. Hangszertechnikai vonatkozásban okvetlenül felette áll a Bartók vonósnégyes – szintén az Erato által forgalmazott – régebbi felvételének, sőt Takácsék 1984-ben készült Hungaroton-változatát is felülmúlja. Ám mindez kevés. Ha a jelen bejátszást összevetjük például a Juilliard-vonósnégyes bármelyik verziójával (az éppen kurrens mindig is referenciáfelvétélként szolgált), bizony úgyszólván csak a hangzás az, amiért ma mégis szívesebben hallgatjuk a Keller-vonósnégyes lemezeit.

Összegezve: nincs jobb, de ez korántsem elég. A kihívás változatlanul fennáll. Csak remélhetjük, hogy ez a kitűnő, világviszonylatban is a legjobbak közé tartozó muzsikustársulás majd valamikor, egy szerencsésebb pillanatban/időszakban, érettebb fejjel s mégis még mindig ereje teljében, bizonyos felelős-

ségek súlyától kevésbé nyomasztva sokkal jobban meg fog felelni ennek a kihívásnak. Mi, hallgatók csupán türelmesen várhatunk a jobbra, az igazi, régen áhitott katartikus élményre.

Kocsis Zoltán

RAHMANYINOV LITURGIÁJA MAGYAR MŰVÉSZEK ELŐADÁSÁBAN

Rahmanyinov: Aranyszájú Szent János liturgiája, op. 31.

Tomkins Énekegyüttes. Művészeti vezető: Dobra János. Szóló: Ambrus Ákos, Bubnó Tamás.

Vezényel: Kocsis Zoltán

Hangmérnök: Horváth János

Hungaroton Classic, HCD 31 610-11

Az átlagos hangverseny-látogató meglehetősen ritkán találkozik Szergej Rahmanyinov muzsikájával, leszámítva talán azt a néhány sikerszámot, amely jobb-rosszabb zongoristák repertoárjának elnyúlhatatlan darabja. Az ilyen populárisabb alkotások persze meglehetősen egyoldalúan mutatják be egy szerző munkásságát. Ezért is öröndetes, hogy megjelent Rahmanyinov 1910-ben komponált egyházi műve, az ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS LITURGIÁJA, magyar művészek tolmácsolásában.

Az ARANYSZÁJÚ SZENT JÁNOS LITURGIÁJA a keleti egyház rövidebb, „közönséges” istentisztelete, amelyet valószínűleg csak a nagyságok iránti nagybecsülésből fűztek a szép beszédű szent nevéhez. Rahmanyinov, a hagyománynak megfelelően, csak a kórus válaszait és különálló tételeit komponálta meg. A szertartás másik két résztvevője, a pap és a diakónus, az általánosan elfogadott gyakorlat jegyében recitálja mondanivalóját. A Hungaroton CD-jén – néhány kevésbé lényeges változtatástól eltekintve – a hagyományos szertartás rendje szerint hangzik el a LITURGIA, úgy, ahogy az ma is hallható egy ortodox templomban.

Apróságoknak vélhetnénk a különbséget, tudniillik azt, hogy a művet egyházi személyek helyett hivatásos énekesek adják elő (ráadásul karmester vezényletével), ha nem ez volna az a gordiuszi csomó, amelyet Kocsis Zoltánnak vezénylőpálcájával ketté kellene vágnia. A szó előadói praxisbeli értelmében vett autentikus megoldáshoz az előadásból hiányzik valamiféle életszerűség. Nem azokra a zörejekre (köhécselésre, mormogásra, ki-be járkálásra) gondolok, amelyek bármelyik vallás szertartásának velejárói, hanem arra a mással össze nem téveszthető tónusra, ahogy a pap vagy a diakónus szövegét recitálja, a mondat elején figyelemfelkeltően szonórus hangon kiejtve, a mondat végén pedig, mintegy csak kötelességeinek tudatában, elhadarva a szavakat. Ambrus Ákos zengő baritonjával többször is közel kerül a megoldáshoz, s talán csak az egyházi szláv nyelv idegensége az oka annak, hogy nem válik vérbeli diakónussá. Bubnó Tamás (pap) hangja valamivel merevebb, talán túlon túl nyugateurópai, mindenesetre egyáltalán nem olyan, mint amit az ember egy pocakos, nagy szakállú pópától elvárna.

A kórushangzás nem elég szingazdag, s bizony lehetne tisztább is: a kotta tanúsága szerint a 3. tétel ugyanazon az F-dúr akkordon indul, amelyen a 2. tétel befejeződik – sajnos a felvételen majdnem egy kis szekunddal feljebb szólal meg a 3. tétel kezdő akkordja. Jó lett volna még egyszer felvenni a 6. tételt, főleg azt a részt, ahol a szoprán szólam nem énekel, és így nem takarja el azt, ami egy kórusban takargatnivaló, az alt és a tenor szólamot.

Egyébiránt erős a gyanúm, hogy Kocsisék koncepciója egyáltalán nem az autenticitás köréből indult ki, sokkal inkább valamiféle dramatikus elképzelésből. Ennek nyomát vélem felfedezni a 14. tétel (MIATYÁNK...) gyönyörű megoldásában. Az ima rejtőzködő ritmikusságában, áhítatos és nemes pianójában emelkedik csúcspontjára ez a háromszereplős drámai cselekmény. Mégis, hiába próbálok visszafelé felszedni az elgondolás szálait, nem látom a misztériumot megszületni. Hiányzik a szereplők egymáshoz való viszonya, a nagy kórustételek kiemelése (ÁLDJAD ÉN LELKEM AZ URAT, HISZEK EGY) és az olyan látványos pillanatok, mint az ajtók bezárása a

Nagy Hitvallás előtt, amikor a diakónus hangosan kiáltja: „Az ajtókat!, az ajtókat!”

Külön kell szólni a CD sajtóhibákban bővelkedő kisérfüzetéről (oldalanként három-négy hiba). Az információkban gazdag magyarázó szöveget Bubnó Tamás készítette, s csak egy tévedését kell kiigazítanom: nem az 1910-es LITURGIA volt az első alkalom, hogy Rahmanyinov az ortodox egyházzene felé fordult, már 1893-ban is komponált egy szép kórusművet, a „V molitvah nyeuszipajuscuju Bogorodicu” kezdetűt. Nagyon jó lenne, ha a Tomkins Énekegyüttes a LITURGIA és a VECSERNYA mellé ezt is felvenné repertoárjára.

Dalos Anna

VITA

Dávidházi Péter

GYANÚTLANUL A HATALOM CSAPDÁJÁBAN

Filológiai látlet
egy ellenzéki mítoszról

„Gyönyörű virága az a szívnek, midőn hallgatunk a' hol kár nélkül hallgathatunk, 's azért hallgatunk, mert szavunk kedvetlenséget, bajt, kárt tehetne azoknak, a' kiket hozzánk szeretet kapcsola.” Halála előtt néhány hónappal, 1831. március 8-án az agg Kazinczy intette ezzel kiméltre a nekitámadó fiatalokat, elismervén ugyanakkor, hogy „a' hol az ügy kívánja hogy szóljunk, ott nincs barát és nincs ellenség, ott nem kívánhatni, hogy hallgassunk”. Soha még annyira nem éreztem e dilemma kétfelé húzó erejét, mint amikor megpróbáltam igazságot szolgáltatni elhunyt kollégám, Kiss József rejtett tragédiájú életének. (EGY SZELID FILOLÓGUS ÉSZREVÉTTLEN HŐSIESSÉGE. *Holmi*, 1993. 11. sz. 1578–1589. o.) Sejtettem, hogy kortársai közül holtakat és élőket (köztük egy hozzám közel állót) egyaránt megbánthatok, ha mindmáig versengő mítoszaiktól függetleníteni akarom magam. Nincs nagyobb sértés, mint amikor valakinek (ahogy mondani szokás)

nem hisszük el a figurát, vagyis kétségbe vonjuk a szerep hitelességét, amelyben egy életen át látni és láttatni szerette magát. Gyánítottam, darázs-fészekbe nyúlok: a néhai Petőfi-kutató sorsa háttérül föl kellett elevenítenem a költő politikai kisajátításainak háború utáni folyamatát, az 1949-es centenárium Horváth Márton-féle ripők demagógiájától egészen a negyedszázaddal későbbi, öntudatlanabb és kifinomultabb, nemegyszer jóhiszeműen érvelő, de nem kevésbé veszélyes aktualizálásokig, melyek példaként az 1970-es évekből Pándi Pál és Lukácsy Sándor eszméletörténeti vitáját elemeztem. Miközben a két irodalomtörténész azon vitatkozott, leleményes akribiával, de módszertanilag gyakran hibás érveléssel, hogy vajon költőnk általánosan szocialista vagy kifejezetten öskommunistikus (buonarrotiánus) tanokat hirdetett-e, szándékaiktól és különbségüktől függetlenül végeredményben egyazon uralkodó ideológia malmára hajtották a vizet. „*Lehetett valami (ma már nehezen látható) ideológiai frakciókülönbség Pándi és Lukácsy álláspontjai közt, szándékaik szerint talán az intézményesült balközép és a radikálisabb szélsőbal ellentétéhez hasonlóan; de kicsit távolabbról nézvést vitájuk mégiscsak a rezsimnek jött leginkább kapóra, hiszen végül is mindkét lehetséges árnyalat a fennálló hatalmat igazolta, genealogikus (származástani) legitimációval: egy magát szocialistának, sőt vágyképében kommunistának hirdető pártállam a nemzeti költőről állíthatta, mégpedig a tudománnyal szentesítve, hogy hivatalos ideológiájának szellemi őse.*” (1585. o.) A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ címmel kiadott tanulmánykötetének (1995) utószavában erre a véleményre reagál „*meglepetve*” Lukácsy Sándor, s e mondatból néhány szót idézve („*a fennálló hatalmat igazolta*”) azt veti ellene, hogy témái kiválasztásában vonzalmi vezették, feladatokat nem vállalt, Petőfi-kutatásait pedig a hatalom kifejezetten „*rossz szemmel nézte*”, s neki „*mellőzésben és zaklatásokban*” volt része miattuk. „*Kár, hogy a Szépirodalmi és a Magvető vezetői nélkülözték bírálóm éleselműségét*”, csippent még oda egyet, „*s nem ismerve föl a hatalomnak tett szolgálataimat, csökönnyösen megakadályozták, hogy tanulmányaimat kötetben kiadhassam*”. (361. o.)

Eredetileg úgy gondoltam, nem válaszolok erre, bár lett volna mondanivalóm, s a polémia hevében elkövetett értelmezésbeli

csúsztatás sem kerülte el a figyelmemet. (Én ugyanis a vitatott mondatban, ahogy szövegkörnyezetében is mindvégig, nem megrendelésre vállalt, hanem akarva-akaratlanul végzett igazolásról beszéltem, mely az egyén szándékától és politikai meggyőződésétől függetlenül *kapóra jött* a hatalomnak; vagyis nem a rezsim tudatosan elszegődött kiszolgálójának tekintetem az ekkori Lukácsyt, amilyen a Rákosi-korszak mélyén volt, hanem önfeledt és nyilván jóhiszemű, ezért manipulálható filológusnak, aki Petőfi világnézetéből talán radikálisabb eszmeiséget szeretne kiolvasni, mint ellenfele, de mondanivalójával nem tud másféle funkciót betölteni.) Hallgatni akartam, s mostanáig hallgattam is, mert visszavágásában elbűvölt a pengesuhintás eleganciája, metsző ironiájának kesernyésen rezignált humora, s lefegyverzett ripsztnak (talán régi jó viszonyunkra emlékező) visszafogottsága. Meg aztán velem maradt nemrég készített interjújának megindító hangütése, ahogy maga is szabadulna sokáig dédelgetett s mindinkább hozzáértő önmítoszaitól, ahogy egyszerre viaskodik a riporterrel és saját védelmi beidegződéseivel (nem csekélység: nyilvánosság előtt) valamiféle megtisztulásért, s ahogy lélegzetveleiből fojtottan kihallatszott egy esendőségeiben is szeretetre méltó ember belső drámája. Eszembe jutott Kazinczy szava a kímélő hallgatás szépségéről, s az elnémulással legalább utólag némi elégtételt szerettem volna adni megbántott idős kollégámnak. Ezért nem vállaltam el A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ recenziálását: sem a könyv fogvatékokosságairól, sem utószavának replikájáról nem akartam szólni. Valami kimondatlan bocsánatkérés-féle lett volna ez a csönd, egy írásért, amelyet nem tudtam meg nem írni. S amelyet (hát igen) ma sem írhatnék meg másként.

Ám Lukácsy könyvéről szóló recenziójában (Holmi, 1996. 6. sz.) Szajbély Mihály visszatér ominózus mondatomra, a második felét idézi is (ami bőkezűbb, mint pár szó, de szándék és eredmény megkülönböztetése s a szándékolatlanság lehetősége megint elsikkad belőle), s „*rendkívül igazságtalannak*” érzi, mégpedig „*nem is annyira az igazsággal (az utókornak mindig igaza van), mint inkább Lukácsyval szemben*”. S hogy mi lett volna igazságos, azt felvillantja az ő változata. Lukácsy esze-

rint „nem korai szocialista eszméket kezdett keresni Petőfi életművében, hanem a forradalmár eszmerendszerre érdeklődött, megbélyegzett forradalmárként néhány évvel 1956 után”; észlelhette, hogy kutatásának eredményei „a (Pándi által befolyásolt) hatalomnak [...] mennyire nincsenek irányára”, küszködhetett „Pándiék erkölcselen és gátlástalan támadásaival”, megtapasztalhatta, hogy nézetei filológiai bírálatát „hatalmi ellenérvek nyomatékossították, övön aluli ütések formájában”, tűrhette, hogy Pándi kiszorítsa „a véleménynyilvánítás korabeli fórumairól”, s ezzel a végképp átpolitizálódott vita „a hatalom és a vele szembeszegülő magányos intellektuel csatájává vált”. Erre aztán minden jóérezsű filosznak elment a kedve Lukácsy koncepciójának nyilvános bírálatától, legföljebb Fekete Sándor vállalkozott arra, hogy Pándi helyett ringbe szállva lefolytat egy „rosszemlékű ütésváltás”-t (lásd *Valóság*, 1973. 12. sz., 1974. 4. sz.), s az elfajult küzdelem hamarosan félbeszakadt. „Mindez eléggé egyszerű képlet ma már.” (Holmi, 1996. 6. sz. 917–922. o.)

Nos, így csakugyan elég egyszerű, s olyan áttetsző, mint a meghurcolt erény glóriájának égi fénye. Én ugyan nem hiszem, hogy az utókornak mindig igaza van, sőt ha mindenáron aforizmat akarunk gyártani, akkor szerintem az utókornak soha nincs egészen igaza (magától értetődik, hogy nekem sincs), de megkockázatom, hogy az enyém helyébe ajánlott történetben még kevesebb igazság lappang, mert az ellenőrizetlen adatokból rakott magasztos építmény a filológia első érintésére úgy omlik össze, mint a kártyavár. Nekem rokonszenves, ha egy tanítvány (mint itt: önzetlenül) sikraszáll egykori mestere védelmében, Szajbély azonban annyira hatása alá került Lukácsy önmitoszána, hogy miközben a könyv rövid utószavának szinte minden mozzanatát áhítatosan idézi vagy újrafogalmazza, feltétlen segítőkészsége tévedések kritikátnal átvételére, sőt olykor további dramatiszálására ragadtatja. Miután Lukácsyt hatalmi szóval kiszorították a publikáció fórumairól, így e továbbcsúzott legenda, a hetvenes években már leginkább csak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* és a *Valóságban* jelenhetett meg, s ime, ez a méltatlanul későn kapott első tanulmánykötet is kénytelen beérni húsz-egynéhány ívvel, ami persze akkor

sem tudott volna helyet adni az életmű javának, ha Lukácsy (itt a tanítvány sem nyomhatja el családját:) nem vegyülékes holmival töltötte volna meg, köztük jelentéktelen apróságokkal. Mielőtt netán elérékenyülénk: a kritikai zárómegjegyzést leszámítva e változat minden állítása cáfolható.

Egyszerűen helyesbíthetnénk az adatokat, de e változat létrejötte az önmitoszra építő politikai hagiográfia tanulságos esete: érdemes megfigyelni a legendaképződés folyamatát is. „Bajzáról készített tanulmányomat, 1954-ből, szívesen beillesztettem volna mostani válogatásomba, ha nem szorít oly nagyon a terjedelem. [...] Petőfiről szóló írásaimnak most csak felét-harmadát közölhettem; együttes terjedelmük maga egész könyvet tenne ki, jóval többet, mint húsz-egynéhány ív.” Szajbélynak nem tűnt fel, hogy mindez egy nagyalakú, nagy tükrű kötet 361. (!) oldalán olvassa, s recenziójában a tanulmányok jegyzetapparátusának elhagyását fájlalva mentő érvként kapaszkodik az átvett adatba: „Nyilván a rendelkezésére álló húsz-egynéhány ívvel való takarékoskodás szölt közbe itt is.” Pedig csak hármát kellett volna lapoznia, hogy a kolofon figyelmeztesse e fogódzó omladékonyságára. „Megjelent 32,9 (A/5) ív terjedelemben.” Csupán a különbségből kitelne tehát egy kisebb kötet; ismerünk filosz-kollégát, aki örömmel beérné annyival. (Ekkora eltérést még a szerzői, illetve nyomdai ívek különbözősége sem magyarázhatja meg.) S noha egy sokáig készletetett első tanulmánykötet fájdalomát is gyógyírként enyhíthetné e nagylelkű ívszám, itt már nem első kötetről van szó, s ha a recenzens körültekintően olvasta volna el az utószó egy félreérthető állítását, s kissé alaposabban tájékozódik, aligha úgy teszi föl a sajnálkozó kérdést, hogy Lukácsy „vajon miért töltötte fel első és (önhibáján kívül) méltatlanul későn született tanulmánykötete lapjainak közel egynegyedét vendégszövegekkel?”. A HAZUDNI BÜSZKE ÍRÓ ugyanis 1995-ben látta meg a napvilágot, s 1994-ben megelőzte az ISTEN GYERTYÁCSKÁI, mely szintén tanulmánykötet, ha tematikája egységesebb is; bár tervezett s az ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON szócikkében megörökített alcímét (*Tanulmányok a régi magyar egyházi irodalomról*) szerzője végül elhagyta, monográfiának nyilván maga sem nevezné.

Megalapozatlan továbbá, hogy a Pándi által minden fórumról kiszorított Lukácsy az

1970-es években (akár „leginkább”) csak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* és a *Valóságban* publikálhatott. Nem mintha e két folyóirat az élve eltemetetés szimbóluma lett volna (a *Valóság* a korszak egyik legrangosabb társadalomtudományi orgánumának számított), Lukácsy mozgástere azonban messze túlterjedt rajtuk. Csupán e kötet akkori írásaira szorítkozva is találunk olyanokat, amelyek eredetileg másutt, a *Nagyvilágban*, a *Literatúrában* vagy a *Magyar Hírlapban* jelentek meg, de (a Széchényi Könyvtárba beülve) folytathatnánk a sort az *Új Írással*, az *Élet és Irodalommal*, a *New Hungarian Quarterly*vel, a többszerzős, nemegyszer általa szerkesztett tanulmánykötetéről nem is szólva. Tegyük hozzá, hogy ebben az évtizedben külföldön is publikálhatott, s éppen Petőfi-koncepcióját hirdethette: nemcsak Moszkvába jutottak el tanulmányai, hanem az ő szerkesztésében jelent meg 1973-ban a Corvina Kiadónál a nyugatra szánt *L'IRRÉCONCILABLE: PETŐFI, POÈTE ET RÉVOLUTIONNAIRE* című könyv, benne egyszerre két idevágó dolgozatával, ugyanekkor közölt hasonló szövegű cikket a párizsi *Europe* Petőfi-számában, a szintén Párizsban kiadott *Annales historiques de la Révolution française*-ben, valamint egy firenzei konferencia (Giorgio Lutival közösen szerkesztett) kötetében. És noha Pándit igazán nem eszményiteném (aligha örült volna, ha megéri, róla szóló kíméletlen passzusaimnak), azért az általa állítólag „olyannyira sikeresen” végrehajtott kiszorításnak mégiscsak sajátos tünete, hogy 1972-ben a tanszéken szerkesztett mindkét tanulmánykötet kért, kapott és közölt írást Lukácsytól, egyet éppen *PETŐFI FORRADALMI VILÁGNÉZETE* címmel. Ha valakinek netán szemet szűrnie, hogy az 1975-ben szintén a Pándi-tanszéken készült *MIÉRT SZÉP? A MAGYAR LÍRA CSOKONAITÓL PETŐFIG* című elemzésgyűjtemény tartalomjegyzékében ott nyüzsgök akkori irodalomtudományunk apraja-nagyja, s mintha csak Lukácsy volna kirekesztve a minden korosztályt és irányzatot szóhoz juttató keresztmetszetből, azok szintén csalódnak, ha hiányzását a Szajbély emlegette „kiszorítósdíval” magyarázzák: a kötet szerkesztői, Mezei Márta és Kulin Ferenc, megállapodtak Lukácsyval, hogy Petőfi *AZ ŐRÜLT* című költeményét fogja elemezni a kötetben, s nem rajtuk múlt, hogy a

megígért írás végül mégsem készült el. Ha az üldözött ellenzéki mítoszát komolyan venni, nemigen tudnánk megmagyarázni, hogy A HAZUDNI BÚSZKE ÍRÓ lapjain miért nem találunk akár egyetlen eddig asztalfiókban lappangott írást, s miért van megrakva rangos folyóiratokban és reprezentatív kötetekben (esetleg többször is) közölt dolgozatokkal.

A politikai legendaképződés vonzáskörén kívül fölösleges, sőt groteszk volna bizonygatni, hogy valaminek az oka nemcsak elnyomás lehet; azon belül viszont sajnos elkél e banális figyelmeztetés. „*Szerencsésebb csillagzat alatt*”, olvashatjuk Szajbély záróbekezdésében, Lukácsy már rég megírta volna „*az új és már nagyon hiányzó, modern monográfiát Petőfiről*”. Holott Lukácsy maga mondta egyszer, hogy átfogó pályakép írásához azért nem volt kedve soha, mert a monografikus feldolgozás a téma olyan részeinek kutatására is kötelezte volna, amelyek őt nem érdekelték. Mostani utószavából is kiderül, hogy bár átfogó Petőfi-életrajzot vártak tőle, inkább résztanulmányokat készített. Tegyük hozzá: ahogy Szajbély joggal hiányol e kötetből legalább egy utalást az 1973–1974-es polémiára, életrajzi vagy akár eszmetörténeti Petőfi-monográfiát Lukácsy végképp nem írhatott volna úgy, hogy nem néz szembe vitapartnerei nyomtatott ellenérveivel, melyek közt 1989 óta ott van, mellőzhetetlenül, Fekete Sándor *PETŐFI EVANGÉLIUMA. A KÖLTŐ ÉS A FRANCIA FORRADALMAK* című könyve, helyenként vitriolos, de tüzetes filológiai kritikáját adva Lukácsy tételeinek. Erről szóló recenziójában Zentai Mária joggal tette szavá, hogy „*Lukácsy az utóbbi tizenöt évben nem írt Petőfiről, érdemes lenne ismerni mostani véleményét*” (*BUKSZ*, 1990. 2. sz. 247. o.); e jámbor óhajba rejtett tapintatos unszolásnak nem lett foganatja, hiszen fél évtized elteltével A HAZUDNI BÚSZKE ÍRÓ úgy közli újra Lukácsy régi Petőfi-tanulmányait, mintha megjelenésük óta mi sem történt volna, sőt a jegyzetapparátus elhagyásával nemcsak ellenőrizhetetlenné teszi állításait, hanem egykori vitakörnyezetük esetleges nyomait is gondosan eltörli. Megértéssel fogadhatjuk, mint Szajbély teszi, hogy a megtámadtataisaira már nem szívesen emlékező Lukácsy „*figyelmen kívül hagyja hajdani ellenfele pasquillusait*”, utalni rájuk azonban nemcsak

„elegáns gesztus lett volna”, hanem elemi kötelesség. Vitapartnerünket nem muszáj szeretni, de ha valaki egész könyvet írt tanulmányaink cáfolására, újbóli kiadásukkor *valahogy* illik számot vetni gondolataival, különösen a mai szabadabb világban. Bárhogy ítéljük meg Pándi szerepét a múltban, 1987 óta halott, 1989-ben a Kádár-rendszer is összeomlott; a filológiai etika semmibevétele nek felelősségét nem lehet többé a hatalmi viszonyokra hárítani.

A mitizálódás lélektani hatására (ahogy a mieinkről minden jót) az ellentáborról eleve minden rosszat könnyebben feltételezünk: *tőlük küelik*. Még szerencse, hogy Szajbély filológusi beidegződései jobbak annál, hogysem mindig tényként tüntetné föl a csak feltételezhető: mint írja, Pándi „minden bizonytalansággal” (!) már ellenfele első szeliden vitaközs lábjegyzetétől halálisan megsértődött; ugyanígy Pándiéék sötét üzelmeinek jéghegyéből az írott dokumentumok „nyilván” csak a kilátszó csúcsát képezik, és így tovább. Az üldözött ellenzékiség mítosza azonban előbb-utóbb ellenállhatatlannak bizonyul: az utódnak mindenre könnyű magyarázatot kínál, mignem az fölmentve érzi magát a további vizsgálat alól, s átiratából kihagyja azokat a mérséklő körülményeket, amelyek az eredeti (ön)mítoszban még helyet kaphattak. Lukácsy saját előadásában, ha utószavát figyelmesen olvassuk, még itt-ott feltűnedeznek, bár a hangsúly már nála sem rájuk esik. „1962 végén kerültem, addig szabadúszó, az Irodalomtudományi Intézetbe, viszonylag nyugodt körülmények közé.” Ezt a visszafogott mondatot követi, s talán ennek keretei közt volna érthető, a rá következő, egyre mitikusabb s további mitizálásra csábító emlékezés: „Petőfi életrajzát várták tőlem, engem inkább politikai világnézete érdekelt, erről írtam tucatnyi tanulmányt. Kutatásaimat a hatalom rossz szemmel nézte, mellesben és zaklatásokban volt részem.” Nos, már a szabadúszás elgondolkodtató mozzanat: 1951-től 1962-ig a tollából élt mint szabadfoglalkozású író, beleértve az 1956 utáni éveket, amikor a legenda (és az UMIL) szerint 1960-ig nem publikálhatott (kisebb cikke vagy általa szerkesztett kötet azért ekkor is megjelenhetett); eközben mindvégig nagyrészt a kiadók és szerkesztőségek foglalkoztatták, s aligha a hatalom tudta nélkül. Nem

állítanám, hogy könnyű időszak lehetett, legfőjebb talán egyik-másik kortársának viszonyosságaihoz mérve, példáulul egy Hamvas Béla vidéki segédmunkásként és raktárosként tengődéséhez (1951–1964) vagy a Petőfi-kutatók közül (nem szívesen említek éppen ellenfelet) Fekete Sándor börtönéveihez (1958–1963) képest. S ami azután jött Lukácsy életében: 1962-től egészen 1988-ig főállású kutatóként dolgozni az Akadémia Irodalomtudományi Intézetében, 1965-től osztályvezetőként, az talán mégsem a legsanyarúbb sors. Az intézet eközben nemegyszer a léteért küzdött ugyan, de végül is mindig fennmaradt, s a korabeli lehetőségekhez képest csakugyan „viszonylag nyugodt” körülményeket biztosított tagjainak. A nagy múltú Eötvös Kollégium épületében működővén, munkatársai (köztük egykori kollégisták) még érezhetek valamit annak inspiráló légköréből, s kúthattak gazdag szabadpolcos könyvtárában, ami irigylésre méltó, ha a naphosszat gimnáziumi, netán általános iskolai tanárként vagy könyvtárosként dolgozó kollégák szemszögéből nézzük. Az itt szerkesztett *Irodalomtörténeti Közlemények* a kor legfontosabb szakfilológiai folyóirataként mindvégig rendelkezésükre állt, szerény, de biztos honoráriummal; 1963-tól 1971-ig ugyancsak itt készült az irodalomelméleti szemhatárt tágító úgynevezett „régii” (még Pándi előtti) *Kritika*; konferenciákra utazhattak, külföldre, az enyhüléssel mindinkább Nyugatra is. Igaz, hogy ez jórészt még a kollektív feladatok korszaka volt, de Lukácsy viszonylagos kutatói szabadságára mi sem jellemzőbb, mint utószavának idézett vallomása: ha Petőfi-életrajzot vártak tőle, s ő érdeklődését követve ehelyett tucatnyi tanulmányt írhatott a költő forradalmi világnézetéről, akkor a munkára nehezedő intézményes kényszer (legalábbis az ő esetében) bizonyosan ki lehetett bírni. Ezzel szemben megdöbbenve olvastam nemrég (Horváth Iván: *SZÖVEG. 2000*, 1994. 11. sz. 47. o.) arról, hogyan fosztotta meg osztályvezetői, sőt kutatói állásától, és miként kergette halálba 1968-ban egy intézeti számon kérő „hadjárat” a titkon depresszióra hajlamos Gerézdi Rabánt; ellenőrizhető adatok híján ezt egyelőre nem merem elhinni, annyi azonban bizonyos, hogy Lukácsy állása Petőfi-tanulmányai után sem változott: megszakitatlanul osztályvezető ma-

radhatott. S nem tudom, akkoriban milyen „zaklatásokban” részesítette a hatalom, rossz szemmel nézett kutatásai megtorlásaként, de (e szó mai jelentésének szokásos képzetársításait követve) nehéz elképzelni olyasféle jelenetet, mondjuk, hogy a rendőrség rajtaütésszerűen házkutatást tart nála, s összetöri a berendezést, mert le akarja foglalni ama felforgató (buonarrotiánus) Petőfi-tanulmányokat, mielőtt szamizdatban sokszorosítva napvilágra jutnának... Hogy „mellőzésben” volt része, az lehet, hiszen nem lett a kultúrpolitika irányító testületének tagja (talán szerencséjére), tanszéket sem kapott a pesti bölcsészkaron (enélkül azért valahogy megvan az ember), és Szegedre kellett lejárnia tanítani (ahol kiváló tanítványokra lelt); higgyük el a sokat próbált Németh Lászlónak, hogy amíg nem üldözik az embert, írói munkára nincs üdvösebb, mint a mellőztetés. Hiszen éppen Lukácsy időskori dolgozatainak feltündöklése példázza, milyen sértetlenül átmenthetők talentumaink a kegyvesztett évek sivatagán. Ezzel szemben mi maradt a fiatal Pándi még ki-kivillanó tehetségéből, mire a rendszer nehéz ideológiai vértjében megvívta lélekölő csatáit, s irt-e utolsó éveiben akár egyetlen tanulmányt, amelyet a mai irodalomtörténész irigyelne?

Hogy „a hatalom rossz szemmel nézte” Lukácsy kutatásait, s nem ismerte föl általam vélelmezett (hadd szúrjam itt is közbe: öntudatlan) szolgálatait, azt ő maga azzal szemlélteti, hogy a kiadók vezetői „csökönnyösen megakadályozták” tanulmánykötete megjelenését. Az utóbbit nem vonnám kétségbe, még kevésbé bagatellizálnám a meg sem valósíthatott kötet jelentőségét azzal, hogy Fekete Sándor módjára fitymálkozva újságcikkeknek nevezem tartalmát, szembeállítva „sikeres tudós” ellenfelének „vastag” könyveivel (REJTŐZKÖDŐ LEGENDÁRIUM. Szerk. Csáki Judit, Kovács Dezső. Bp., 1990. 113. o.), de a meghiúsítás okait ismét csak az üldözött ellenzékiesség mítoszának gondolati kényszerpályái vezethetik vissza feltétlenül és kizárólag politikai ellentétre. Nehéz volna Buonarroti vagy Babeuf őskommunistikus tanáiban olyasmit találni, amit egy annyira cinikus retorikájú ideológia, mint az 1960-as és 1970-es éveké, ne tudott volna Petőfinek tulajdonítva ugyanolyan könnyen bekebelezni s a hatalom genealógiái

igazolására kisajátítani, mint a Pándi által ajánlott vegyesebb forrású kora szocialista eszméket. A korabeli irodalompolitika történeti alaptételének számító Petőfi-Ady-József Attila „fővonal” szempontjából is egyaránt használhatók lettek volna; találoán jegyezte meg nemrég Németh G. Béla, e három költő egykor sokat hangoztatott összetartozásának eszmei alapját akarván kiánsni, hogy valamennyi szocialisztikus és kommunisztikus eszmeiséget nagy nehezen mindegyiknél ki lehet mutatni egyik vagy másik pályaszakaszában, ám hogy Petőfi „törekvése egy korakommunistikus, buonarrotista hatással és szemlélettel volt-e ösztönözve és áthatva, mint Lukácsy Sándor gondolja, ezúttal, mellékes”. (PETŐFI – ADY – JÓZSEF ATTILA? *ItK*, 1994. 3. sz. 359–360. o.) Egy ponton Szajbély Mihály is elismerni látszik vitatott mondatom eszmei vonatkozásának igazát, amikor kimondja, hogy a hatvanas évek végén (Pándi befolyása nélkül) „a hatalomnak persze mindegy lett volna, hogy Petőfi eszmerendszerét csupán egyetlen, vagy inkább többféle korai szocialista ideológiához kell-e kötni, s hogy helyesebb-e az utópista szocialisták helyett a korai szocialisták elnevezést használni”.

Igen, tisztán ideológiai szempontból, sőt szerintem önnön legitimációjára is, mindegy lett volna a hatalomnak, de az itt idézett terminológiai vitában mintha Lukácsy éppen ezért bizonygatná az ő változatának ideológiai előnyeit. Ha fellapozzuk az 1973–1974-ben a *Valóság* hasábjain folyt vitát, melyre Szajbély mint a Lukácsynak bevitt mélyütések egyik nyomasztó emlékü bokszmeccsére hivatkozik, bizony kínos érzések közepette olvashatjuk, milyen érveléssel igyekszik éppen Lukácsy meggyőzni olvasóit arról, hogy Petőfi politikai világnézetének forrásait nem utópista szocialistáknak helyes nevezni, mint Pándi teszi. A KOMMUNISTÁK KIÁLTVÁNYA (!) egy mondatát perdöntő bizonyítékként idézve Lukácsy ugyanis így zárja idevágó bekezdését: „A magam részéről a korai szocializmus gyűjtőnevet javasolom és használom minden Marx előtti szocialista-kommunista rendszerre. Ez megfelel a más nyelveken jól bevált Frühsozialismus, socialismo prima di Marx kifejezéseknek, és tiszteletadó Marx iránt: hozzá viszonyít.” (Lukácsy Sándor: PETŐFI: KÖLTÉSZET ÉS ESZMETÖRTÉNET. *Valóság*, 1973. 12. sz. 75. o.) Számunkra itt mellékes, hogy neki volt-e igaz a vagy Fe-

ketek Sándornak (az utóbbi szerint Lukácsy tiszteletadóbb akar lenni Marx iránt, mint amilyen maga Marx volt, aki másutt igenis „utópista” jelzővel illette a korai szocialistákat), lényeges azonban a filológiai ellenérvhez fűzött módszertani kommentár, mely elhárítja a marxista elkötelezettségre hivatkozó rangsorolást: „Az ilyen terminológiai vitákat a végtelenségig lehetne folytatni, ajánlatos volna azonban kikapcsolni belőlük azt a szempontot, hogy melyik terminológia »tiszteletadó« Marx iránt és melyik nem.” (Fekete Sándor: PETŐFI ÉS A KOMMUNIZMUS. A KÖLTŐ VILÁGNÉZETÉRŐL. Valóság, 1974. 4. sz. 95. o.) Nem állítom, hogy Lukácsy érvelésmódját az a tudatos szándék vezérelte, hogy a tudománypolitikát a maga oldalára állítsa a Petőfiről szóló vitákban (bár talán ez is bocsánatos bűn lett volna, hiszen, mint írtam, az 1970-es évek Pándi-Lukácsy összecsapása „egyenlőtlen volt, mert a hatalom Pándi mögött állt”, Holmi, 1993. 11. sz. 1586. o.), de annyi tagadhatatlan, hogy érvei közé épp a legfontosabb pontokon keverednek olyan aktualizáló ideológiai hivatkozások, amelyek bizony nem az üldöztetésben is rendületlen ellenálló független szóhasználatára vallanak, hanem (megengedem: talán akaratlanul) a visszafogadtatását remélő kitaszított szemérmes hűségnyilatkozatait formázzák. Már e viták elején idézi a századelő Petőfi-szakirodalmából a költő politikai verseivel szembeni fenntartásokat, köztük Horváth János Petőfi-könyvének ítéleteit, mégpedig habozás nélkül az egykorú társadalmi berendezkedés apológiájaként értelmezve őket („Közöny és ellenszenv a Petőfi költészetében megszólaló politikum iránt: ez jellemezte hosszú-hosszú ideig szakirodalmunkat, s mindez nem más, mint egy Petőfi eszméivel ellentétes társadalmi rend tudományos álcájú önvédelme”), hogy szembeállítsa vele az új rendszer áldását („A társadalmi közegellenállást, mely Petőfi politikai eszméinek tüzetes és elfogulatlan vizsgálatát akadályozta, az 1945. év nagy történeti fordulata oszlatta el”), kedvezőbb éghajlatával, mely az 1960-as évek hozta meg termését. (Valóság, 1973. 12. sz. 71–72. o.) Hány Petőfi-díszünnepség szónoklatából ismerős, az 1940-es évek végétől fogva, a nagy kontraszt e retorikai sémája, mely a költő eszméinek végre eljött idejét ünnepli! Hogy az efféle sémák a politikai hatalom legitímálásának más

(transzcendens szimbolikájú) módjainak hogyan illeszkednek a genealogikus kisajátítás nyelvi és rituális eszközeinek rendszerébe, arra másutt külön tanulmányt szántam (A HATALOM EREDETMONDÁI PETŐFI UTÓÉLETÉBEN. *ItK*, 1990. 3. sz. 341–359. o.); itt csak azt teszem hozzá, hogy Illyés nagy versének utolsó sorai Petőfi kiszolgáltatottságára talán jobban illenek, mint bárkiére, szemközt a zsarnoksággal, mely a múlt leigázásával uralkodik az élőkön: „ő mondja meg, ki voltál, / porod is neki szolgál”.

Szajbély szerint is mindegy lett volna a hatalomnak, melyik árnyalat győz, ám az erő pozíciójában levő Pándi rávette a kultúrpolitika vezetőit, hogy az '56-os múltja miatt sebezhető Lukácsyt elhallgattassák, ami a hetvenes évekre sikerült is nekik. Csakugyan? Nos, annyira puha azért mégsem volt az a diktatúra, hogy ilyen elhallgattatást, ha valóban ez lett volna a célja, sikernek könyvelt volna el. A korabeli publikációkra visszatekintve ugyanis inkább az lep meg, hogy milyen fesztelenül tette díszkirakatba az a tudománypolitika állítólag eldugni akart ellenzékét. Nyissuk ki például az ideológiai felforgatással aligha vádolható Kossuth Könyvkiadó és Zrínyi Katonai Kiadó által közösen gondozott PETŐFI TÜZE. TANULMÁNYOK PETŐFI SÁNDORRÓL című jubileumi kötetet, mely 1972-ben Tamás Anna és Wéber Antal szerkesztésében, Pándi tanszékének égisze alatt látott napvilágot. „E kötet Petőfi születésének másfélszázados évfordulója alkalmából összegyűjtött tanulmányokat tartalmaz”, olvassuk előszavának nyitómondatában, „melyek a költő életművének a magyar történelemben és szellemi életben, a forradalmi gondolkodásban betöltött szerepét elemzik”. Ezután megtudhatjuk, hogy e kötet az előző korszakok tudományosságát felülmúló marxista irodalomtudomány eredményeit hivatott bemutatni, s hogy ezekhez, sőt „az újabb kutatások legfontosabb és legérdekesebb eredményei közé” tartoznak „Petőfi forradalmi világnézetének, költői magatartásának forrásai, egyebek között a francia forradalomhoz való viszonya, a jakobinizmus eszmei inspirációja, továbbá azoknak az eszmei hatásoknak a bizonyítása, amelyek ebből az irányból gazdagították eszmevilágát”. Ezt a kutatási irányt két tanulmány képviseli a gyűjteményben: Lukácsy, PETŐFI FORRA-

DALMI VILÁGNÉZETÉNEK FŐ VONÁSAI címmel, mely összefoglalja idevágó koncepciójának máig hangoztatott lényegét, s közvetlenül utána Fekete Sándoré (PETŐFI JAKOBINUSAI), mely vele néhány rész kérdésben vitatkozik. A kötetet a Petőfi-szakirodalom válogatott bibliográfiája zárja 1847-től 1971-ig, benne hét Lukácsy-tanulmánnyal. Lehet, hogy az „1970-es évek elején [...] Lukácsy be sem tehette a lábát Pándi fellegvárába, a pesti egyetem bölcsészkarára”, mint Szajbély írja, de ez az 1972-ben megjelent kötet (és több hasonló) bajosan egyeztethető össze azzal a parancsuralmi „kiszorítósdival”, amelynek célja a hatalommal „szembeszegülő magányos intellektuel” kiiktatása lett volna; még kevésbé egyezik a rendszer ideológiáját sértő ellenzéki mondanivaló mítoszával, amelynek egyébként az is ellentmond, hogy Lukácsy itt között tanulmánya pár év múlva (1975) Moszkvában oroszul is megjelent. (Ugyanitt közölték oroszul 1970-ben egy másik írását; ebben is összefoglalja koncepciójának lényegét Petőfi buonarrotiánus világnézetéről.) Hasonlítsuk össze e dolgozata egykori szövegét a mostanival: nincs köztük számottevő különbség (ami mégis, az vagy olyan állítás diszkrét elhagyása, amelynek tévességét azóta maga is belátta, vagy nyilvánvalóan az új kötet ismétlődéseit csökkentő húzás), tehát akkori közléséhez aligha kellett engedményeket tennie, olyat meg bizonyíthatóan nem, amelyet ma nem vállalna.

Bármilyen volt is Petőfi-tanulmányainak szándékos üzenete, gyanútlan nyelvezetük olykor annyira közel tévedt a korabeli kultúrpolitika frazeológiájához, hogy a kor ideológusai akár magukénak is érezhették volna. Kiss Józsefről szóló írásomban már érintettem, hogy „...ÉS PIROS ZÁSZLÓKKAL” című tanulmányának legelső jegyzetében Lukácsy siet kiiktatni vörös és piros különbségét, azzal érvelve, hogy „elvégre a két szín azonos”, a franciában is egy szó van rájuk, ő tehát Petőfi szóhasználatára iránti „tiszteletről” pirosnak fogja nevezni azt, amit immár vörösnek szokás mondani. (A tanulmány a *Kritika* 1967. 11., illetve 1968. 1. és 3. számaiban jelent meg, majd lényegi első részét 1970-ben újra közölte a Köpeczi Béla és Sötér István szerkesztette ESZMEI ÉS IRODALMI TALÁLKOZÁSOK, s ezt a részt vette be Lukácsy is jelen tanulmánykötetébe, amelyben mindenütt elhagyta a jegyzeteket.)

Már emlékezésedem írásakor sem tudtam egészen elhessegetni „a gondolatot, hogy miközben a tudós (nyilván jóhiszeműen) erről értekezett, a vörös zászló a fennálló hatalomnak is egyik legfontosabb szimbóluma volt, mely persze március 15-én is ott virított a háromszínű lobogó mellett, és aligha Petőfi kedvéért”. (1585. o.) Most is elismerem szinte naiv jóhiszeműségét (mely mindmáig tart, hisz ha azóta észrevette volna, hogy írásait a rezsim annak idején kihasználta, nem olvashatná „meglepetve” az én idevágó mondatomat), mégis hadd illesszem (tapintatlanul és illetlenül) e tanulmányának fejtegetései mellé összehasonlításra Aczél György egy korabeli beszédének részletét, mely 1972. december 30-án, a Petőfi születésének 150. évfordulójára rendezett grandiózus díszünnepségen hangzott el az Operaházban. Aki annak idején nem hallotta e szöveget, az hamarosan olvashatta, ugyanis a Petőfi Emlékbizottság felhívásával, Ugonczy Pál megnyitójával és Illyés Gyula megemlékezésével együtt megjelent egy fényképekkel illusztrált AZ ÉLŐ PETŐFI című diszkiadványban, a Kossuth Könyvkiadónál a következő év március 15-én. A politikai hatalom genealógiai igazolásának rutinos műveletekét Aczél úgy jelenti be a rendszer igényét Petőfi zászlajának öröklésére, hogy könnyedén egybejátssza színének kétféle szimbolikáját: az ötvenes években a „szűkítő »Lobogónk Petőfi!« jelszó átvettette a kulturális életre a politikai élet akkori visszasságait, s ürügyként szolgált nagy értékek kirekesztésére. 1956-ban pedig a forradalmár Petőfi neve történelmi ellenségeinek, az ellenforradalmároknak a zászlajára kerülhetett, azoknak, akik elégették Petőfi vörös zászlóját, és ledöntötték ügye igaz folytatójának, József Attilának szárszói szobrát. Petőfi neve természetesen rajta van és rajta marad a mi lobogónkon, de nem szűkítő, kirekesztő értelemben, hanem – igenis Ady és József Attila nevével együtt [...] – Petőfi szellemének egyetemességéhez híven: forradalmi örökségünk és haladó, értékes humánus hagyományaink teljességének vállalását hirdelve”. Az a Lukácsy, aki ma is büszkén vallja, hogy nem írta le az ellenforradalom szót, hogyan nem vette észre, hogy szándékaitól függetlenül (s elhiszem: azok ellenére) nyelvezete és gondolatvilága kicsit távolabbról nézvést egy ilyen körmönfont retorika terepszinébe olvad? S ha az utolsó tagmondatban emlegetett (s az akkori diszbeszéd-

dekben unos-untalan sulykolt) „*forradalmi örökségünk*” közhelye nem tenné világossá bárki számára, hogy e korszak mindenre képes retorikája milyen könnyedén állította saját ideológiai hadrendjébe a radikálisabb Petőfi képét, az figyelje meg, Aczélnak az idézetek után következő mondatában mi marad a Petőfi francia eszmeforrásait vitató csatározásokból: „*A legutóbbi másfél évtizednyi időben a magyar szellemi élet erői vitákban és elmélyült kutatómunkában megfésztették a Petőfi-képet a torzításoktól.*” (34–35. o.) Amit ilyen önelégült és szalonképes frázissal össze lehetett foglalni, attól a rendszer urainak aligha voltak álmatlan éjszakái. (Történelmietlen feltevés, s tán némi gonoszkodástól sem mentes, de gondolati kísérletnek megjárja: ha szerzőnk a régi egyházi irodalom kitagadása ellen szónokolt volna, annak elsikkasztott irodalomtörténeti jussát visszaperlendő, mint a rendszerváltás utáni tanulmányaiban teszi, akkor a rezsím kemény falatokhoz szokott gyomra sem tudta volna ilyen könnyen megemészteni.)

Akár Szajbély, én sem ismerhetem a múlt jéghegyének víz alatti részét, de az üldözött ellenzéki önmitoszától és hagiográfiái átiratától eltérően nekem (nem tehetek róla) így áll össze a mindmáig kilátszó filológiai adatok ellenőrizhető halmaza: alighanem azért *nem* üldözték Lukácsyt az 1960-as évek elejétől az 1980-as évek végéig, mert tevékenysége különösebben nem zavarta a hatalmat, vagy legalábbis a hatalom *láthatólag* nem zavartatta magát tőle; Petőfi-konceptióját a Kádárrendszer három évtizeden át többnyire ártalmatlannak és könnyen integrálhatónak találta, ezért hallgatólagosan engedélyezte, hogy itthon és több európai nyelvre lefordítva külföldön terjedjen, s végül is eredetmondájába szöve önmaga reprezentálására és jogszerűségének igazolására sajátította ki, nem észlelve vagy nem bánva, hogy eközben a Moszkvában is nyomdaképes koncepció szerzője intézeti osztályvezetőként az üldözött ellenzéki szerepébe képzelt magát. Ellenzékiességét bizony joggal tette csúfondáros idézőjelbe (a szót ironikusan hangsúlyozva) Rónay László, aki szerint az 1970-es évek elején az intézet vezetői tisztességtelenül cserbenhagyták Lukácsyt a befolyásos Pándival szemben, de politikai múltját tekintve egyikük sem volt éppen feddhetetlen, s viszályukat nem tisztán

elvi különbség szította. „*Az ötvenes évekből mind a ketten tudtak a másikról éppen eleget. Közben úgy alakult, hogy Lukácsyból »ellenzéki« lett, Pándiból pedig a marxizmus fellelegvára. Biztos, hogy két dudás egy csárdában semmiképpen sem fért volna meg.*” (REJTŐZKÖDŐ LEGENDÁRIUM, 151. o.) Az utóbbi gondolat talán mélyebb értelemben is igaz: a pártszerűen hierarchikus aczéli tudománypolitika a hatalom genealógiai igazolásának ugyanarra a (Petőfire hivatkozó) reprezentatív szerepére egy tudóst várt (ahogy Ady, illetve József Attila szöszlőjaként is egyet-egyet), s a két jelölt között előbb-utóbb akkor is választania kellett volna, ha mindenben egyformán gondolkodnak. Visszatekintve ezért nem az a meglepő, hogy a két Petőfi-konceptió különbözött egymástól, hanem hogy mennyire hasonlóak voltak, s hogy ennek ellenére (vagy éppen ezért) a köztük nagy nehezen kimutatott és feltéve örökölt kevése különbségnek micsoda indulati viszályhoz kellett (utólagos, többnyire mondvacsinált és túlhangsúlyozott) elvi indoklást szolgáltatnia. Idegőrlő kudarc, ha főlényünket bizonyítandó egészen másmilyenek szeretnénk lenni, s közben szinte összetéveszthetők vagyunk.

Csak látszólag egyszerű a kérdés, hogy ha nézeteiben nem láttak veszélyt, sőt nyelvezetét a rezsím kizsákmányolhatta, akkor kötetben miért nem adták ki tanulmányait. Aczél mégiscsak leszólt volna a kiadóknak, esetleg valóban Pándi sugalmazására? Nem zárnám ki e feltevést, de nem is sietnék minden további nélkül erre szűkíteni a lehetséges válaszok körét. Kortársai szerint Pándit időnként csakugyan felkérték egy-egy kényes ügyben, hogy hivatalos vagy titkos lektorként olvassa el a kéziratot és mondjon véleményt róla; ugyanakkor ellenségei és barátai egybehangozóan állítják, hogy szerkesztőként elég gyakran engedélyezte, sőt olykor szorgalmazta az övétől eltérő vagy akár vele vitaköröz nézetek közlését. (REJTŐZKÖDŐ LEGENDÁRIUM, 289., illetve pl. 107., 296., 309. o.) Nem hallgathatom el egyetlen beszélgetésünk idevágó tanulságát. Jóllehet az angol tanszék kezdő tanársegéde voltam, s az általa szerkesztett *Kritikába* felszólításra sem irtam soha, 1976-ban felkért egy vers elemzésére a PETŐFI ÁLLOMÁSAI című kötet számára. Nem tudom, meg-

bánta-e, amikor elolvasta kéziratomat: az 1848 májusában keletkezett MIÉRT KÍSÉRSZ...-ből életosztón és áldozatkésztség olyan tusáját hallottam ki, amelynek lélektani őstípusát Jézus fohászában véltem megtalálni. („*Atyám! ha lehetséges, müljék el tőlem e pohár; mindazonáltal ne úgy legyen a mint én akarom, hanem a mint te.*”) Ráadásul tanulmányomnak e gyanús ideológiai éghajlatról átültetett törzsen, annak is az elbizonytalanodás (szabadsághóshöz ugyebár méltatlan) feltételezésével beoltott ágán úgy ringott egy nagyra gömbölyödött, bár (ma azt hiszem) még éretlen szerkezeti elemzés, mint a bűnös strukturalizmus tiltott gyümölcse. Pándi néhány szóban összefoglalta ellenvéleményét (a magas és mély magánhangzók arányából levont következtetéseimet azzal intézte el, hogy a hangok „*már benne vannak a szavakban*”, tehát a költő nem tudja megválasztani őket), de láthatólag eszébe sem jutott, hogy nem közli a dolgozatot, s meg sem próbált bárminek a megváltoztatására rábeszélni. Mai szemmel böngészve e kötetben persze világos, hogy éppen a szerkesztője által képviselt tudománypolitika nyitottságát volt hivatva bizonyítani: az akkori fiatal nemzedékekből nemcsak saját tanszékének munkatársai kerültek bele (Kulin Ferenc, Bécsy Ágnes, Margócsy István, az utóbbi Máday néven), hanem más műhelyek tagjai (Földényi László, Szilágyi Ákos), sőt az általa köztudomásúlag gyűlölt intézet ifjú titánjai is (Szegegy-Maszák Mihály, Veres András), s gondolom, nekik sem kellett bármit átírniuk, mert nem látom, hogy később saját tanulmányköteteikben erre valóan megváltoztatták volna szövegeiket. (Veres néhány mondat erejéig továbbfejlesztette tanulmányát, de a kényes pontokon, például amikor következetlenséget vet Pándi szemére, a két szöveg hajszálra egyezik.) Mindebből persze nem következik, hogy a Lukácsyval folytatott vita elmérgesedése után Pándi, ahogy akkoriban mondaní szokták, ne nyúlhatott volna utána ellenfelének, s ne akadályozhatta volna meg kötete megjelenését. De talán más lehetséges okra is gondolhatunk.

Hiszen ha Lukácsy történetének visszakövetésében nem torpanunk meg illedelmesen 1956-nál, mint Szajbély Mihály teszi (nem is tehet másként, amikor a „*megbélyegzett szabad-*

*ság*harcos” magányos utóvédharcát mitizálja), s történeti folyamatokban szemléljük sors és lélek eseményeit, akkor eléggé valószínűnek látszik, hogy a könyvkiadás új vezetői még sajnóva emlékeztek azokra a megaláztatásokra, amelyeket nem is olyan régen, 1948-tól 1951-ig Lukácsytól (előbb mint az Országos Könyvhivatal irodalmi, majd a Révai-féle Művelődési Minisztérium könyvkiadói osztályának vezetőjétől) beosztottként, ügyfélként, netán szerzőként elszenvedtek. A kárvalloztak erről kerengő történeteit nem idézem, mert Szajbélytól eltérően azt hiszem, s ezúttal szeretném is hinni, hogy a legendák nem mindig jellemzik tárgyukat. A pártvezetők ifjú (huszonöt-huszonnyolc esztendő) kegyence (hamarosán a főideológus, Révai József személyes pártfogoltja) maga is a hatalom függvénye volt, de nagyon sok függött tőle. „*Úgy voltam élet-halál ura*”, emlékszik könyvhivatali szerepére harmincöt év távolából, „*hogy a bizottság jóváhagyása nélkül lélegzetet sem vehettem. Valójában mégis tőlem függött a döntés, mert beszámolóm mindig az utolsó napirendi pont volt, már az éjszakai órákban, s az elfáradt bizottság rendszerint mindenre rábólintott*”. (Az ő döntése meg, igaz, „*jórészt*” a lektoroktól függött, de tovább kérdezhetnénk: ki és minek alapján választotta a lektorokat, s azok mennyire sugallt vagy kimondott elvárásnak megfelelően irhatták le véleményüket – de mindez messzire vezetne.) Révai minisztériumában már álmos bizottság sem volt: „*mindenben magának kellett döntenem*”. Kései önvallomásai alapján nem nehéz elképzelni (nem is öröm) a hatalmától megittasult, lelke mélyén mindinkább szorongó, ám annál önteltebben basáskodó, ráadásul a neki kiszolgáltattakat mélyen megvető ifjú apparatcsikot. A kiadók államosításakor, írja erről 1985-ben, „*nekem kellett őket átvenni, újjászervezni, irányítani, betörni az állami zablához. A csikók szelídek voltak; szolgalelkűséggel gyakran találkoztam, önérzetes magatartással ritkán*”. Önmaga előtt is titkoló félelmét alighanem félelmetességgel kompenzálta, odaadását bizonyítandó nem tűrt ellentmondást. „*Ájtatos párthűségemnek a kiadói vezetők adták meg az árát: nagy igyekezetem parancsolgatóvá tett.*” (BOLDOGULT FUNKCIOROMBAN. *Négy évszak*, 1985. 9. sz. 10–18. o.) 1995-ben így tekint vissza tettvégytől buzgó könyvhivatali énjére: „*Nem is szerettem ott en-*

gem. Talán nagyképű is voltam, meg nagyon szerettem és tudtam dolgozni, nem féltem a döntésektől, öt perc alatt eldöntöttem egy káder kinevezését vagy egy könyv sorsát.” Amikor egyenként magához hívatta az államosított kiadók vezetőit, s közölte velük, hogy a Könyvhivatal ezentúl átveszi felügyeletüket, Illés Endre „a rá jellemző szolgálói módon” vette tudomásul, s ezért az egykori ifjú főnök még ma is megvetéssel emlékszik rá, mert utasításait teljesíteni kellett ugyan, ám „annyi szolgálalkúságra nem volt szükség”. (AZ EMBER AZ, AMIRE EMLÉKSZIK. *Élet és Irodalom*, 1995. április 21. 6. o.)

Helyben vagyunk: amire ugyanis az egykori főnök mint utálatos megalázkodásra gondolt vissza, arra az egykori alárendelt mint gyűlöletes megaláztatásra emlékezhetett. Márpedig az utóbbi, Illés Endre, aki valaha (1939-től) kétszeres Baumgarten-díjasként a Révai Rt. irodalmi igazgatója volt, fokozatosan az új rendszerben is felülkerekedett: az államosítás után a Szépirodalmi Könyvkiadó műszaki vezetője, majd főszerkesztője, 1956-tól 1966-ig irodalmi vezetője, 1967-től (immár József Attila- és Kossuth-díjasan) haláláig (1986) igazgatója. Sebei nem hegedtek; ha kellett, túrt, ám sohasem felejtett. A *Nyugat* és a *Magyar Csillag* eltökélten finnyás kritikusaként indult, később mint eszszéista a gyöngéd krétarajzok kifinomult művészenek tartotta magát, egyúttal Stendhal és Maupassant fordítójaként a franciás elegancia követének, aki öltözködésének keresett választékosságával és stilizált beszédmodorával folyvást valami fensőbbet képvisel, s a brutalitás emlékéitől évtizedek múltán is borzongva összerándul. Miután Lukácsy elvesztette hatalmi pozícióját, ráadásul szembekevert az erősödő Pándival, Illés föltehetően megkönnyebbült: többé nem volt miért kiállnia a rossz emléké egykori főcenzor tanulmánykötete ügyében. A könyvkiadók más vezetői is úgy érezhették, esetleg egymásnak szemvillanással jelezve, hogy e kéziratról szép lassan megfeledkezni kicsit olyan, mint amikor a hóhért akasztják. Ilyesmi történhetett a színpalak mögött a Magvetőnél is, ahol (ha hihetünk az ügyben talán elfogult Fekete Sándornak) a kézirat sorsát azért nem lehet Pándi nyakába varrni, mert a kiadó (1961-ben kinevezett) igazgatója, Kardos György vágta el az útját, akinek épp akkor romlott

meg kapcsolata Pándival. (REJTŐZKÖDŐ LEGENDÁRIUM, 113. o.) Kardos ugyan alkatilag ellentéte volt Illésnek, és ávos múltjából éppen elég száradt a lelkén, ekkor azonban már a magyar írók jótevőjének szerepét próbálta teatrális (de gyakran hasznos) mecénási gesztusokkal, s aligha állt érdekében, hogy közösséget vállaljon az egyes írói körökben még mindig hírhedt Lukácsyval. Vagyis az új vezetői garnitúra nem okvetlenül azért akadályozta meg csökönyösen a könyv kiadását, mert egyes tagjai (élelméjűségem híján) nem ismerték fel, hogy szerzője milyen ideológiai szolgálatokat tesz (öntudatlanul) a fennálló rendszernek, s nem is feltétlenül azért, mert felsőbb helyről üzent tiltásnak kellett engedelmeskedniük (ha volt ilyen egyáltalán, arra inkább öngazolásul támaszkodhattak, felelősségüket áthárítandó), hanem talán mert irtózva (vagy mimelt irtózással) emlékeztek még a rendszer szörnyű elődjének tudatos és lelkesült kiszolgálójára. Így volt-e vagy sem, a nagyrészt nyomtalan ügyintézés miatt sohasem fogjuk pontosan megtudni, de az valószínű, hogy a tanulmánykötet kéziratban maradásához *Buonarroti* (mégoly felforgató) tanainak vajmi kevés köze lehetett.

Ákárhogy volt is, Lukácsyban van mit tisztelnünk. Nem véletlen, hogy a Rákosi-korszakban viselt dolgairól saját elbeszéléseire szorítkozva is valószerű képet alkothatunk: az elmúlt évtizedben nehéz lett volna nem észrevenni, hogy önvallomásait és tanulmányait mind erősebben hatja át a vezeklés leküzdhetetlen sóvárgása. Amennyire embertől telik, gyötrelmes erőfeszítéssel próbálta újra meg újra megismerni élete igazságát, szembezállva az öngazolás elemi (nála elementáris) vágyával és makacs beidegződéseivel, de nem engedve a hisztérikus önutálat bénító csábításának sem, dolgozva a méltó befejezésen, a salvavi animam meam reményében. Utólag sejthető, hogy egész életét, istentagadó korszakát is beleértve, az elfojtott vallásos igény uralta. Fiatal korában a bűnbeesés és megváltás drámáját (mint oly sokan) a kommunista párt messianisztikus hitvilágába és kultikus szertartásrendjébe áttéve élte át, révülten elnézve az áldozatok fölött, várva a nagy ígéret beteljesülését. Már idézett vallo-

másainak szavai szerint is „*hithű*” kommunista volt, a Rajk-pert mint „*hívó*” hitte el, a pártban elvárt nyilvános önkritikát „*szinte vallásosan*” gyakorolta; penitenciára hasonlít, ahogy pártbeli megrovása után szovjet regényekről írt tanulmányokkal iparkodott „*kérdemelni*” visszafogadtatását. Mindebből kiábrándulva, az 1960-as évek elején elfogta a félelem, hogy meghal, mielőtt érdemi munkáját filológusként elvégezte volna; bizonyára úgy érezte, hogy el kell számolnia a rábizott talentumokkal. A nyolcvanas évek közepétől, körülbelül hatvanadik esztendejétől fogva pedig tanulmányaiban mindinkább a halál nagy meditációs témája felé fordult: régi prédikátorokat olvasott sorra, teológiai különbségeiken túl valami számára fontosabbra figyelve bennük, a mulandóság költészetének ürügyén a vanitatum vanitas bölcsességét izlelgette, a haláltáncok irodalmába mélyedt, kereszténység és sztoicizmus érintkezését vizsgálta magyar hitsszónokok Seneca-idézeteiben, vagy éppen az enyészet rejtélyét feszegető *ubi sunt* motívumán tűnődött a „*Der Tod ist gross*”, illetve a „*Gott, du bist gross*” jellemzően kiválasztott, kettős rilkei mottója jegyében. Ezek megírása kedvéért még várva várt tanulmánykötete sajtó alá rendezését is volt ereje félretenni: 1989 után az intézet fedezte volna megjelentetése költségeit, ő azonban újabb témáin dolgozott, minden idegszálával. Úgy viharzott végig a könyvtár folyosóján, hogy mindenki ijedten ugrott félre előtte. Érteni véltem, miért siet annyira, s bár a múltjáról szóló mítoszát nem tudtam elhinni, jelenét nagyra becsültem. Formálódó írásaink megbeszélésekor jó ösztönzéseket lehetett kapni tőle, s olykor ő is kért segítséget, az anyaggyűjtéshez vagy egy-egy frissen elkészült dolgozat kritikai átnézéséhez. Büszke voltam rá, hogy idézeteket szállíthattam készülő *UBI SUNT* tanulmányának példatárához; örömmel töltött el, amikor megjelent szövegében viszontlátam ezeket, s máig felvidít, valami kaján elégtételként, hogy közöttük, az Arany János, Füst Milán, Szabó Lőrinc, Radnóti és Apollinaire verseiből szemelgetett sorok mellett egy Petőfitől származó változatra („*Hova lett a tarka szívárvány az égről?*”) is felhívhattam a híres Petőfi-kutató figyelmét! Jólesik arra emlékezni, hogy kérésemre vállalta el stilsztikai mesterkurzusát, ahol egy fél éven át az intézet munkatársai s kívülől odagyűlő

vendégek egyaránt tanulhattak tőle, ha akartak, s nem csupán nyelvhasználatot.

Ha körülnézünk múlt és jelen irodalmárai közt, akiknek megadott az öregkor, kevesen tudták úgy értékesíteni megfogyatkozott idejüket, mint ez a megállíthatatlan, egyre sápadtabban is vérbő humorú, mohó életvággyal megáldott, de ma már szinte aszketikusan a feladatára összpontosító filológus. Élete szép paradoxona, hogy teljesítménye az utóbbi évtizedben ivelt legmagasabbra, amikor (1989-től nyugdíjasként) maradék hatalmát is elveszítve, a földi hierarchia alsó fokára ért vissza. Kései munkái szerintem túlszárnyalják Petőfi-tanulmányait; az utóbbi évtizedben publikált vagy fél tucat olyan dolgozatot, hogy odaadnám fele királyságomat, ha témájuk nekem jutott volna eszembe és ilyen szinten tudtam volna őket megírni. Az ISTEEN GYERTYÁCSKÁI-ban összegyűjtött motívumtörténeti nyomozásai a rég elavultnak hitt toposzkutatási módszer dicsőséges megújításával tárják fel a magyar világi és egyházi irodalom kifejezéskincsének egykori összetartozását, rávilágítván utólagos szétválasztásuk értelemszerű következményeire. A bevezető tanulmány koncepciója markáns, de részleteiben problematikus, szerencsére azonban az egyes dolgozatok nincsenek mindenestül alárendelve neki, némelyik korábban is íródhatott, s javukra válik, hogy alig kapcsolódnak a főtételhez: nem sínylik meg annak helyenkénti egyoldalúságát. Fáradtabb és megértőbb szerzőjük már öntudatlanul sem igyekszik a feltárt adatokat valamilyen aktuális ideológia jegyében hadrendbe állítani, hanem békén hagyja őket, amiktől azok életre kelnek, megszólalnak, s a hazai tudományban ritkán hallható, megszenvedetten elégiikus hangon végül olyasmit mondanak, amire érdemes odafigyelni. Aki e tanulmányokat írta, annak kései felismeréseit keserves történelmi korszakok tapasztalatai érlelték. Aligha véletlen, hogy az elenyészett hatalmak szemléljét éppen a sztálinizmusról; talán saját egykori szerepének megbánása is belesajdul a végkicsengés sugallt üzenetébe: a megdönthetetlennek látszó zsarnokság előbb-utóbb mindig összeomlik, *erre a kis időre nem szabad behódolni*. „*Valamire bizonyosan jó volt az ubi sunt formula kétezzer éves élete. Nemcsak azt véste eszünkbe, hogy halandók vagyunk; arra is megtanított, hogy a hitvány dicsőség nem tart örökké.*”